

SĚRBIA TJETĚR
DRUGA SRBIJA
THE OTHER SERBIA

4

Lazar
Stojanović

am
admovere

SËRBIA TJETËR
DRUGA SRBIJA
THE OTHER SERBIA

SĚRBIA TJETĚR 4

LAZAR STOJANOVIĆ

ADMOVERE

(transitional justice |
education | peacebuilding)

dizajni i kopertinës dhe faqosja:

Jetë Dobranja

përgatiti për botim:

Shkëlzen Gashi

shtypi:

Shtypshkronja 'Iliri'

hulumtues:

Tomislav Perušić

tirazhi:

400 copë

redaktor gjuhësor:

Gazmend Bërlajolli

dhjetor 2023

Prishtinë

fotografia në kopertinë:

Goranka Matić

Ky hulumtim dhe publikimi i tij është realizuar në kuadër të projektit HumanRightivism, që mbështetet nga Ambasada e Suedisë në Kosovë nëpërmjet Fondit për Zhvillim në Komunitet - CDF. Përgjegjësia për përmbajtjen e këtij hulumtimi i takon tërësisht autorit. Agjencia Suedeze për Bashkëpunim Ndërkombëtar dhe Zhvillim – SIDA si donator, nuk ndan domosdoshmërisht pikëpamjet dhe interpretimet e shprehura. Çdo përmbajtje e dhënë nga autori është e tij dhe çdo mbështetje në përmbajtje të tillë është në diskrecionin e lexuesit. SIDA nuk është përgjegjës për saktësinë ose plotësinë e informacionit të paraqitur në këtë libër.

SĚRBIA TJETĚR 4
LAZAR STOJANOVIĆ

Hyrje

Projekti “Sërbia tjetër” i përmbledh për lexuesin qëndrimet e intelektualëve sërbë që i kundërshtuan shkeljet drastike të të drejtave të njeriut ndaj shqiptarëve në Kosovë nga ana e autoriteteve sërbe, që prej kohës së shfuqizimit të autonomisë së Kosovës nga Sërbia më 23 mars 1989 e deri në hyrjen e trupave të NATO-s më 12 qershor 1999, e madje edhe më tej. Këto shkelje kulmuan gjatë viteve 1998–1999 në krime lufte e krime kundër njerëzimit, me vrasjet e afro 10 mijë shqiptarëve civilë, përdhunimet e mijëra grave, deportimin e gati një milion shqiptarëve, djegien dhe shkatërrimin e rreth 100 mijë shtëpive, si dhe me dëme të tjera shpirtërore e materiale.

Për këtë qëllim hulumtuam gjerësisht artikuj dhe intervista të botuara gjatë këtij harku kohor prej mbi tri dekadash nëpër gazetate ditore dhe publikimet javore të Kosovës, të Sërbisë, e më gjerë. Në këtë vëllim, të katërtin me radhë, përfshimë fragmente nga artikujt dhe intervistat e më të spikaturit intelektual të këtillë, regjisorit Lazar Stojanović [1944–2017], në të cilat ky flet mbi shkeljet brutale të të drejtave të njeriut të shqiptarëve në Kosovë gjatë viteve ‘90. Veç këtyre, me rëndësi të veçantë e pamë përfshirjen e fragmenteve në të cilat Stojanović shpalos mendime mbi statusin e Kosovës dhe raportet e saj me Sërbinë, si dhe mbi raportet shqiptaro-sërbe përgjithësisht.

Lazar Stojanović ishte ndër të paktët intelektualë sërbë që kritikonte mitin se Kosova me shekuj ishte pjesë e Sërbisë, madje vetë djepi i saj, si dhe faktin se kjo temë ishte tabu në Sërbë, kurse prekja e saj e ndëshkueshme. Nacionalistëve virulentë sërbë që thirreshin në shpërnguljen e sërbëve nga Kosova, Stojanović u kërkonte të flisnin edhe për shpërnguljen me presion të rreth 450 mijë gjermanëve nga Vojvodina,

territor ky që sot banohet me sërbe. Për më shumë, shtonte se nëse do ta shikonim mbi bazë të një të dhëne historike se kush, kur dhe sa kohë ka banuar në një territor, atëherë do të duhej që Beogradin sot ta udhëhiqnin gjermanët, sepse ata e kishin udhëheqë këtë qytet shumë më herët dhe shumë më mirë.

Stojanović e konsideronte Kosovën koloni, thelbin e fshehtë të të cilës çështje e kishte mësuar ndërsa vuante dënimin me burg si disident, pas bisedave me të burgosurit politikë shqiptarë, para së gjithash me Adem Demaçin. Stojanović ishte ndër të parët dhe të rrallët në Sërbë që e kundërshtonte shtypjen dhe nënshtrimin e plotë të autonomisë së Kosovës nga Sërbia që i kishte pakësuar të drejtat dhe liritë e shqiptarëve, si dhe kundërshtonte represionin e segregacionin e shqiptarëve të Kosovës gjatë gjithë viteve '90, duke pohuar se po mbaheshin në geto sistematike.

Pas krimit të forcave sërbe në fund të shkurtit e në fillim të marsit 1998 në fshatrat Likoshan e Prekaz, Stojanović deklaroi për mediat sërbe në Beograd se populli shqiptar ishte stërlodhë nga një mijë vjet robëri, e në fund të deklaratës u apeloj qytetarëve të Beogradit "...ta ulim turpin tonë, duke u distancuar nga krimi".

Sa u takon krimeve të Sërbisë kundër shqiptarëve në Kosovë gjatë viteve 1998-1999, Stojanović përmend krimet e rënda të marrjes së jetëve, me theks të veçantë vrasjen e fëmijëve në familjen Bogujevci në Podujevë nga njësi Shkorpionët, për të cilët kishte bërë edhe një film dokumentar. Më tutje ai flet për shkatërrimin e pronave, por theksin e vë sidomos te dëbimi i 850 mijë shqiptarëve, të cilin e konsideronte krim gjenocidi, e kjo duke qenë se ekzistonte qëllimi i spastrimit të territorit nga shqiptarët. Madje, regjisori Stojanović publikisht kishte shfaqë dëshirë që edhe për këtë dëbim të bënte një film.

Për këto krime Stojanović thotë se është përdorë edhe aviacioni dhe artileria vetëlëvizëse kundër civilëve, krejtësisht kundër rregullave të luftës, e për këtë të gjithë janë përgjegjës, që nga ai që ka shkrepë armën e deri te gjenerali që ka dhënë urdhrin ose që nuk e ka parandaluar. Lidhur me këtë, Stojanović pohon se edhe kur krimet janë kry nga

njësi paraushtarake, njësitë e rregullta të ushtrisë janë përdorë rregullisht për ta izoluar dhe për ta siguruar territorin, e nëse duhet edhe për të kry përgatitje artilerike, ashtu që më pas të hynin njësitë paraushtarake, e që shteti të mos kishte punë me ta, madje as të mos i ndiqte penalisht.

Sipas Stojanović-it ndërhyrja e NATO-s më 1999 i kishte nda njerëzit në Sërbi në dy grupe: pakicën që besonte se vendimi për të ndërhyrë ishte i mençur dhe shumicën që mëtonte se ndërhyrja ishte e pabazë, se ishte kundër sërbeve dhe Sërbisë, dhe se Sërbia e kishte të drejtën mbi Kosovën. Ai argumentonte se kjo ndërhyrje është kry në Kosovë dhe se tri të katërtat e viktimave janë në Kosovë, kurse në territorin e Sërbisë sulmet janë kry vetëm mbi disa pika me rëndësi strategjike, me qëllim të zvogëlimit të kapacitetit të Sërbisë për t'u angazhuar ushtarakisht në Kosovë. Stojanović bashkëndjente me çdo viktimë të rënë si dëm kolateral në Sërbi, por përderisa në Kosovë, ku janë shumica e viktimave, nuk ka ndonjë problem me bombardimet e NATO-s, nuk ishte i gatshëm të fliste për këtë. Pyetjes se a ishte viktimë e gjenocidit dikush që vritet mbi urat e Sërbisë gjatë intervenimit të NATO-s, Stojanović i përgjigjej se nuk ishte, meqë nuk ishte vra për shkak se i takonte një kombësie të caktuar, por ngaqë ishte mbi urë. Sa i takon bombardimit të Radio-Televizionit të Sërbisë, mbronte pozicionin se kur një medium shndërrohet në instrument lufte sipas një modeli krejtësisht gebelsian, atëherë ai bëhet edhe shënjestër e luftës.

Përgjegjësinë politike dhe morale për krimet e kryera në Kosovë, përveç majës politike sërbe, Stojanović ua ngarkonte edhe të gjithë atyre që e kishin mbështetë Slobodan Milošević-in, i vetëdijshëm që kjo nënkuptonte 70% të popullsisë së atëhershme, por sipas tij edhe rreth 70% e gjermanëve 'në mënyrë demokratike' e kishin zgjedhë Hitlerin. Stojanović vë në pah se Sërbia ka pasë nja 10-15 vetë të cilët qysh në fillim e kanë kundërshtuar politikën e saj. Ndonëse e ka parasysh se ky është numër shumë i vogël, ai shton se këta njerëz megjithatë kanë ekzistuar. Sipas tij, përmes luftërave kriminale Milošević-i u shkaktoi dëm të madh popujve dhe shteteve përreth, po edhe vetë Sërbisë. Disponueshmërinë e fakteve që mund të hidhnin dritë mbi ngjarjet,

ai e shihte fort të rëndësishme për ta arritë pajtimin, prandaj edhe kundërshtonte ashpër që procesi i trajtimit të krimeve shihej si jopatriotik dhe që dëshmitarët shkurajoheshin, shantazhoheshin e madje kërcënoheshin.

Stojanović jo vetëm e ka mbështetë pavarësinë e Kosovës, por edhe ka punuar aktivisht dhe haptazi për këtë sa ka ditë e mundë që nga viti 1972. Politikanëve sërbe në Sërbi që pretendonin se Kosova është sërbe, Stojanović ua përkujtonte se nuk mund ta mbajnë Kosovën me 6% të njerëzve e pa përdorim të forcës dhe se pavarësia e Kosovës nuk ka mundësi të zhbëhet, e sipas tij këtë e dijnë të gjithë në Sërbi, pavarësisht se ç’thonë. Me futjen e dispozitës në Kushtetutën e Sërbisë se Kosova është pjesë e patjetërsueshme e territorit të Sërbisë, Stojanović tallej duke thënë se aty mund të shtonin edhe se ky planet ka formë kubi, por kjo përveçse qesharake dhe e çuditshme, nuk do të sillte kurrfarë pasojash për botën e jashtme. Për Stojanović-in, ai që e ka futë Kosovën në Kushtetutën e Sërbisë si pjesë të pandashme, është dëmtuesi më i madh i popullit sërb, i pozitës politike të tij dhe i Sërbisë në Europë.

Pas botimit të mendimeve të intelektualëve Bogdan Bogdanović, Miloš Minić, Srđa Popović dhe tani Lazar Stojanović, në kuadër të projektit “Sërbia tjetër” do t’i përfshijmë edhe fragmentet nga artikujt dhe intervistat e disa intelektualëve të tjerë sërbe që, ndonëse të paktë, megjithatë ishin, e që për fat të keq nuk janë më në këtë botë: Bogdan Denitch [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013], e të tjerë.

Të gjithë këta intelektualë u frymëzuan nga socialdemokratët sërbe si Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, e të tjerë, të cilët gjatë viteve 1912-13, kur Sërbia e pushtoi Kosovën, kundërshtuan krimet e llahtarshme të shtetit sërb ndaj popullatës së pafajshme civile shqiptare në Kosovë. Sa për ilustrim, një artikull i socialdemokratit Tucović, në gazetën socialiste të Beogradit ‘Radničke novine’ të kohës thotë: “ne bëmë tentativë vrasjeje me paramendim mbi një komb të tërë”. Një artikull redaksional i kësaj gazete thoshte se posedonte të dhëna për krime aq të

tmerrshme të forcave sërbe ndaj shqiptarëve, sa parapëlqente të mos i publikonte fare. Për fat të keq, këto krime u përsëritën fill pas Luftës së Parë Botërore, më 1918-1919, pastaj gjatë periudhës mes dy luftërave botërore, në fund të Luftës së Dytë Botërore (1944-1945), pastaj gjatë viteve 1946-1966, e në fund edhe gjatë dekadës së fundit të shekullit të kaluar (1989-1999).

Projekti “Sërbia tjetër” jo vetëm ofron modele të intelektualit që i kundërshton padrejtësitë dhe krimet e kryera nga autoritetet shtetërore të udhëhequra prej ‘bashkëkombësve’ të vet, pavarësisht prej arsytimit të tyre, por edhe nderon intelektualin që kështu shpesh e vë jetën e vet në rrezik, duke dëshmuar guxim mahnitës që kurrsesi nuk duhet të kalojë pa mirënjohjen e merituar. Fatkeqësisht, këto personalitete të populli sërb janë pa si tradhtarë e janë paragjykuar, njollosë, anatemuar e sulmuar, ndërkaq te populli shqiptar janë shikuar kryesisht me mosbesim dhe rrjedhimisht janë shpërfillë.

Shpresojmë se nga ky publikim do të përfitojnë gazetarët, analistët politikë, dhe ata aktivistë të shoqërisë civile që merren me marrëdhëniet shqiptaro-sërbe; politikanët e përfshirë në negociata që kanë për qëllim normalizimin e këtyre marrëdhënieve; studentët, akademikët, dhe publiku i gjerë, duke i përfshi këtu gjeneratat e ardhshme në Kosovë, Sërbi, Shqipëri, Ballkan, si dhe të interesuarit kudo në botë, pasi që publikimi do të jetë online dhe, përveçse në shqip e sërbisht, edhe në anglisht.

Kosova e pasluftës nuk e ka ndonjë rrugë, shesh, a shkollë, me emrin e regjisorit e humanistit Lazar Stojanović, ndonëse ai e kishte kundërshtuar ashpër terrorin shtetëror të pushtetit të Milošević-it në fillim të viteve ‘90. E megjithëse ishte i pari dhe më i zëshmi intelektual sërb që jo vetëm e kundërshtoi okupimin e Kosovës nga regjimi sërb, por edhe e mbështeti pavarësinë e saj, Kuvendi i Kosovës nuk e ftoi as në ceremoninë e Shpalljes së Pavarësisë më 17 shkurt 2008.

Prandaj, le të jetë ky publikim një mirënjohje modeste për kontributin e madh të intelektualit të jashtëzakontë Lazar Stojanović për mbrojtjen e të drejtave të njeriut të shqiptarëve të Kosovës, si dhe për

kontributin e tij drejt ndarjes paqësore e miqësore të shqiptarëve me sërbët, por edhe bashkëjetesës së tyre mbi baza të tolerancës dhe të mirëkuptimit të ndërsjellë.

Shkëlzen Gashi

Lazar Stojanović (1944 - 2017)

U lind më 1944 në Beograd. Studioi në Akademinë e Beogradit për film, teatër, radio e televizion dhe paralelisht për psikologji në Fakultetin e Filozofisë në Beograd. Ishte aktivist pacifist dhe njëri ndër disidentët kulturorë më të spikatur të kohës së Jugosllavisë socialiste. Ishte ndër drejtuesit e Bordit Organizativ të Akademisë së Beogradit gjatë protestave të studentëve më 1968. Gjatë periudhës së studimeve ishte autor, e më vonë edhe redaktor në revistat studentore 'Student' dhe 'Vidici' (1968-1971). Sa ishte redaktor në 'Student', publikoi një satirë kritike mbi burgun politik të Jugosllavisë 'Goli Otok', ndërsa, sa ishte redaktor në 'Vidici' i dedikoi një numër të revistës sistemit politik, ligjor dhe medial të Reich-ut të Tretë, duke nxjerrë krahasime me sistemin komunist jugosllav. Autoritetet shtetërore menjëherë e ndaluan këtë numër të revistës, ndërsa Stojanović-i u arrestua, por shpëtoi pa gjykim.

Filmi 'Jezusi plastik' (1971), projekti i tij i fundit për diplomim në Akademinë e Arteve, u ndalua në Jugosllavi për tetëmbëdhjetë vjet me radhë (1972- 1990), pasi u vlerësua prej censurës si sulm i hapur ndaj imazhit dhe punës së Titos, si dhe ndaj sistemit komunist në tërësi. Është i vetmi film në historinë e Jugosllavisë, regjisori i të cilit është dënuar me burg. Ndonëse nuk u shfaq asnjëherë sa ishte Titoja gjallë, Stojanović u arrestua dhe u dënua me burg gjatë viteve 1972-1975, duke u përdorë si shembull për ta ndaluar frymën kritike ndër artistët e tjerë potencialë. Pas mbajtjes së dënimit, iu konfiskua pasaporta, e cila iu kthye në vitin 1978 pas presionit ndërkombëtar. Këtë mundësi Stojanović-i e përdori për të ikë nga vendi. U kthye në Beograd më 1980, ku punoi si regjisor në teatër.

Ishte ndër themeluesit e gazetës 'Vreme', për të cilën edhe shkruante si gazetar. Gjatë periudhës së pushtetit të Slobodan Milošević-it në vitet '90, vazhdoi të punonte si gazetar, regjisor i filmave dokumentarë dhe e vazhdoi angazhimin kundër luftës. Në vitin 1994 u shpërngul në ShBA, ku punoi si përkthyes dhe ligjërues i përkohshëm në disa universitete.

Pas luftës në Kosovë, gjatë viteve 2000-2006, Stojanović punoi për misionet e OSBE-së dhe të OKB-së në Prishtinë. Gjatë kësaj kohe, krijoi disa filma dokumentarë mbi krimet dhe kriminelët serbë të luftës. Është autor i filmave për të akuzuarit nga Tribunali Penal Ndërkombëtar për Jugosllavinë (TPNJ), Ratko Mladić dhe Radovan Karadžić, si dhe për vrasjet para kamerave të boshnjakëve të Srebrenicës. Në vitin 2011 u kthye sërish në Sërbi dhe punoi në Fondin për të Drejtën Humanitare (FDH) si koordinator i fushatës publike për 'Projekti i Komisionit Regjional për të Vërtetën (RECOM). Jetoj në Beograd deri në fund të jetës, më 4 mars 2017.

Fragmente nga intervista “Shqiptarët i ka vra dhuna policore”, realizuar nga Bajrush Morina, botuar në ‘Zëri’, 15 dhjetor 1990, Prishtinë:

A mund të na flisni pak edhe për orientimet programore të Partisë Transnacionale dhe për qëndrimin e kësaj partie ndaj Kosovës?

Sa i përket Kosovës, ne mendojmë se i gjithë konflikti në Kosovë ka lindë për shkak të luftës së republikave për të forcuar integritetin e tyre republikan. Kjo luftë për të forcuar sovranitetin e republikave, po edhe të krahinave, gjithë mbështetjen e ka pasë mbi Kushtetutën jokushtetuese të vitit 1974, e cila republikave dhe krahinave u ka mundësuar rritjen e sovranitetit të tyre. Pra, të gjitha republikat e vendit tonë, kush më shumë e kush më pak, kanë zhvilluar luftë se cila do të jetë më sovrane dhe më e pavarur, kurse Republika e Sërbisë këtë sovranitet të vetin e ka ngritë përmes shtypjes dhe nënshtrimit gati të plotë të qenies së autonomisë së krahinave. Këtë sovranitet të vetin Sërbia e ka arritë përmes përdorimit të dhunës në Kosovë dhe demonstrimit të politikës së ashtuquajtur ‘popullore’ në Vojvodinë.

Është e drejtë e të gjitha republikave që marrëdhëniet e veta t’i rregullojnë me nxjerrjen e kushtetutave republikane, por është

Republika e Sërbisë këtë sovranitet të vetin e ka ngritë përmes shtypjes dhe nënshtrimit gati të plotë të qenies së autonomisë së krahinave. Këtë sovranitet të vetin Sërbia e ka arritë përmes përdorimit të dhunës në Kosovë.

krejtësisht antikushtetuese dhe antidemokratike kur Republika e Sërbisë këtë rregullim të vetin juridik e zbaton pa pëlqimin e krahinave autonome. Prandaj, mendoj se mu kjo formë e gabuar e rregullimit juridik të Sërbisë ka shkaktuar konfliktin në Kosovë. Proklamimi i partisë në pushtet (Partisë Socialiste të Sërbisë) se me kushtetutën në fuqi e ka zgjidhë problemin e sovranitetit të Sërbisë unike është një gënjeshtër e kulluar. Megjithëse kjo gënjeshtër e partisë në fjalë po proklamohet me të madhe, prapëseprapë ky 'unitet' i arritur i Sërbisë nuk po jep kurrfarë rezultatesh. Prandaj, është detyrë dhe obligim i çdo partie të

nesërme në pushtet të Sërbisë që konfliktin në Kosovë ta zgjidhë përmes metodave më demokratike të mundshme.

Për mosdurimin dhe mllefin e shqiptarëve fajin kryesor e ka regjimi politik në Sërbi, i cili me miratimin e kushtetutës së Sërbisë në një masë bukur të mirë i ka pakësuar të drejtat dhe liritë e pjesëtarëve të grupeve të caktuara etnike, konkretisht të shqiptarëve.

Zotëri Stojanović, të merremi edhe pak me politikë dhe të ndalemi në Kosovë. Gjatë këtyre dy vjetëve të fundit Jugosllavia i ka vra rreth 80 shqiptarë. A do të thotë kjo se shqiptarët për Jugosllavinë janë armiq ndaj të cilëve duhet luftuar gjithmonë, bile edhe me armë?

Shqiptarët i ka vra dhuna e cila për bazë ka pasë urrejtjen dhe mosdurimin. Kësaj urrejtjeje i janë dhënë autorizime të tepruara, prandaj edhe kanë rënë viktimat e pafajshme shqiptare. Vrasja është fundi më tragjik i një konflikti, prandaj do

të ishte më e drejtë që i gjithë faji për vrasjet në Kosovë të binte mbi vetë kryesit e veprave të tilla të liga dhe mbi urdhërdhënësit e hapjes së zjarrit, e jo mbi gjithë popullin, qoftë edhe mbi popullin jugosllav, apo konkretisht mbi atë sërb. Një faktor tjetër që ka lindë nga vetë akti i vrasjeve në Kosovë është shtimi i urrejtjes dhe i mosdurimit etnik në Kosovë. Prandaj, është iluzore që të kërkohet qetësia në Kosovë

pa barazi të plotë të lirive dhe të të drejtave të të gjithë qytetarëve të Kosovës. Për mosdurimin dhe mllëfin e shqiptarëve fajin kryesor e ka regjimi politik në Sërbë, i cili me miratimin e kushtetutës së Sërbisë në një masë bukur të mirë i ka pakësuar të drejtat dhe liritë e pjesëtarëve të grupeve të caktuara etnike, konkretisht të shqiptarëve. Prandaj, kushtetuta e miratuar e Sërbisë, edhe pse flet mbi barazinë e qytetarëve, nuk i ka rregulluar mirë këto barazi të të gjithë qytetarëve të saj, prandaj edhe është e pamundshme që nga qytetarët e rendit të dytë të kërkohet të jenë të qetë e të kënaqur.

A mund të na thoni se a keni vërejtë ndonjë rast të rrezikimit të popullit sërb a malazias?

Si anëtar i Komitetit të Helsinkit me seli në Beograd jam përpjekë të mbledh të dhëna të të gjithë atyre që janë ankuar në Kosovë për shkak të rrezikimit të integritetit të tyre kombëtar apo social. Këtë punë nuk e kam bërë vetëm unë, por edhe njerëz të tjerë të cilët kanë mbledhë material të bollshëm dhe ky material i është dhënë në dispozicion Komisionit të Pavarur për Çështjen e Kosovës. Si rezultat i punës sonë, ka dalë konkludimi se, sidomos viteve të fundit, nuk është paraqitë ndonjë rast i rrezikimit të rëndë të pjesëtarëve të nacionalitetit sërb a malazias nga ana e shqiptarëve. Kjo, para së gjithash, shihet me faktin se po të kishte ndodhë ndonjë rast i tillë, mediumi sërb do të kishte trumpetuar e bërë zhurmë mjaft të madhe. Ashtu si edhe në meset e tjera të Jugosllavisë, ku ekziston doza e

Viteve të fundit, nuk është paraqitë ndonjë rast i rrezikimit të rëndë të pjesëtarëve të nacionalitetit sërb a malazias nga ana e shqiptarëve. Kjo, para së gjithash, shihet me faktin se po të kishte ndodhë ndonjë rast i tillë, mediumi sërb do të kishte trumpetuar e bërë zhurmë mjaft të madhe.

rrezikimit dhe e frikës psikike te pjesëtarët e nacionalitetit pakicë, kjo mendoj se është e vërtetë dhe e pranishme edhe në Kosovë. Por prapë, kjo nuk mund të shërbejë si alibi për t'i rrëmbyer armët në stacion të milicisë, siç ka ndodhë në Knin, apo për të formuar organizata revan-shiste protestuese, siç është 'Bozhuri' i Fushë Kosovës.

Përkundër shtimit të antagonizmave nacionalë, si intelektual, a keni ndonjë ide për pajtimin njëherë e përgjithmonë mes shqiptarëve dhe sërbeve?

Po, besoj se e gjithë kjo ngulfatje ndërnacionale në Kosovë, mes shqiptarëve në njërën anë dhe sërbeve e malazezëve në tjetrën, ashtu edhe mes të gjithë pjesëtarëve të të gjitha nacionaliteteve që jetojnë në Jugosllavi, mund të zgjidhet përmes organizimit të një referendumi. Ky referendum do të mund të organizohej ashtu që do të përcaktoheshin dispozitat e përgjithshme për barazi të plotë të të gjithë popujve që jetojnë në vendin tonë dhe për sovranitet autonom të të gjitha regjioneve të vendit tonë. Mendoj se për një rregullim të tillë të vendit do të votonin shumica e qytetarëve dhe se rregullimi i republikave si shtete të pavarura nacionale në vendin tonë është i pamundshëm për shkak të strukturës së popullatës së republikave tona. Ndoshta këtu mund të bënte përjashtim vetëm Sllovenia, e cila, megjithatë, është e banuar kryesisht me pjesëtarë të nacionalitetit slloven, kurse republikat tjera si Serbia, Kroacia, e posaçërisht Bosnja e Hercegovina, assesi nuk do të mund të konstituoheshin si shtete të veçanta kombëtare pa u derdhë gjaku. Pra, në qoftë se do të mbizotëronte mirëkuptimi reciprok, shteti ynë do të mund të konstituohet si shtet i qytetarëve të barabartë me autonomi të plotë të regjioneve të barabarta, me rregullim juridik e politik të barabartë të të gjitha regjioneve të tipit të organizimit të ShBA-së ose Zvicrës, e jo kështu siç është e rregulluar me Kushtetutën e vitit 1974, e cila funksionon si BRSS-ja, asnjëherë e qetë dhe gjithmonë me probleme destabilizuese të brendshme.

A mendoni se në këtë mënyrë do të mund të rregullohej edhe Kosova si njësi e veçantë, me autonomi të plotë e të barabartë me njësitë tjera të Jugosllavisë?

Gjithsesi, mendoj edhe Kosova, edhe Vojvodina, edhe Dalmacia etj. Unë tash nuk do ta përcaktoja hartën e rregullimit regional e politik të Jugosllavisë, por mendoj se në bazë të faktorëve etnikë, socialë, ekonomikë dhe historikë mund të rregullohet Jugosllavia e nesërme demokratike dhe e barabartë për të gjithë popujt. Po them për të gjithë popujt, sepse për mua termat 'kombe', 'kombësi' apo 'pakica kombëtare' janë terminologji diskualifikuese. Të gjithë popujt kanë përkatësinë e tyre kombëtare pa marrë parasysh se ku e kanë shtetin amë.

Deri tash mjaft është çuar pluhur rreth përcaktimit të autoktonisë së Kosovës. Shpjegimet kanë pasë aso rrjedhe kur prej ekstremit se Kosova është djep i shqiptarëve është shkuar në ekstremin tjetër, duke trumpeluar se Kosova është çerdhe e sërëbizmit. Si mund ta shpjegoni këtë kacafytje rreth historisë së Kosovës?

Mendoj se përkundër pranisë së fashizmit edhe në shekullin XX, koncepti i shteteve nacionale është tretë në shekullin XIX. Për më shumë, sot kur Europa po integrohet si bashkësi, është paradoksale të mendohet për krijimin e shteteve nacionale. Paradoksale duket edhe kthimi në një histori të kaluar për të përcaktuar autoktoninë e sotme. Në këtë drejtim, në qoftë se do të mund të bëhej fjalë për migrimin ose shpërnguljen e sërëbëve në një histori të kaluar nga Kosova, atëherë sigurisht do të mund të bëhej fjalë edhe për shpërnguljen e 450,000 gjermanëve me presion nga Vojvodina, e që sot këto vise janë të banuara me sërëbë. Ose, në qoftë se do ta shikonim mbi bazë të një të dhëne historike se kush kur dhe sa kohë ka banuar në një territor, atëherë do të duhej që, për shembull, Beogradin sot ta udhëhiqnin gjermanët, sepse ata shumë më herët, e besoj edhe shumë më mirë, e kanë udhëheqë këtë qytet. Prandaj, as migrimet e kaluara, as e drejta mbi një histori të kaluar nuk

Në qoftë se do të mund të bëhej fjalë për migrimin ose shpërnguljen e sërbeve në një histori të kaluar nga Kosova, atëherë sigurisht do të mund të bëhej fjalë edhe për shpërnguljen e 450,000 gjermanëve me presion nga Vojvodina, e që sot këto vise janë të banuara me sërbe.

Në qoftë se do ta shikonim mbi bazë të një të dhëne historike se kush kur dhe sa kohë ka banuar në një territor, atëherë do të duhej që, për shembull, Beogradin sot ta udhëhiqnin gjermanët, sepse ata shumë më herët, e besoj edhe shumë më mirë, e kanë udhëheqë këtë qytet.

mund të jenë argumente të forta për të bërë pazarllëqe se çka e kujt është dhe e kujt ka qenë. Sot, për kohën tonë, zgjidhjet racionale janë format e vetme që do t'i përkrahë Europa demokratike dhe bota e civilizuar.

Do të kisha dashtë që të gaboj, por, megjithatë, ekziston bindja se masat represive të pushtetit të Sërbisë në njëfarë mënyre i ka përkrahë edhe vetë populli sërb. E keqja më e madhe është se për këto masa represive ka 'votuar' edhe inteligjencia sërbe. Si e shpjegoni ju këtë dukuri si intelektual sërb?

Edhe një popull shumë më i civilizuar, siç janë gjermanët, nuk kanë mundë ta kundërshtojnë ardhjen e Hitlerit në pushtet. A e dini pse? Sepse njerëzit janë shumë të ndjeshëm në momente të caktuara, dhe me këtë ndjeshmëri të masës, politikanët aventuristë lehtë mund të manipulojnë kur dëshirojnë ta realizojnë konceptin e tyre ideologjik. Ideologjinë fashiste të Hitlerit në atë kohë nuk kanë mundë ta kundërshtojnë as intelektualët gjermanë. I vetmi intelektual që e ka kundërshtuar Hitlerin ka qenë Thomas Mann, edhe pse në fillim edhe ai ka qenë i dyshimtë. Shikuar nga ky aspekt, megjithatë, Sërbia i ka pasë nja dhjetë-pesëmbëdhjetë vetë të cilët

që në fillim e kanë kundërshtuar politikën e saj. E di se kjo është shumë pak, por, megjithatë, në Sërbi ka pasë edhe të atillë që kanë menduar ndryshe nga politika e ditës.

Sërbia i ka pasë nja dhjetë-pesëmbëdhjetë vetë të cilët që në fillim e kanë kundërshtuar politikën e saj. E di se kjo është shumë pak, por, megjithatë, në Sërbi ka pasë edhe të atillë që kanë menduar ndryshe

LAZAR STOJANOVIĆ PËR:

ADEM DEMAÇIN

Adem Demaçi jo vetëm që më ka lënë përshtypje gjatë bisedave që zhvillonim në burg, por edhe sot më befason me revolucionin shpirtëror e intelektual që e ka përjetuar si demokrat. Çdokush ka të drejtë t'i ndryshojë bindjet, dhe Demaçi nuk ka bërë kurrfarë mëkati, ai ka të drejtë të ndërrojë në mënyrë evolutive. Pikërisht ky evolucion i tij e bën atë njeri të madh të popullit shqiptar, që do të mbahet mend shumë gjatë. Ai nuk është njeri që i takon vetëm një periudhe kohore, as nuk është separatist.

REXHEP QOSJEN

Sa i përket figurës së Rexhep Qosjes, nuk mund të them ndonjë mendim të caktuar, ngase nuk e njoh personalisht, por e çmoj edhe si shkrimtar, edhe si intelektual. Kam vetëm një problem, sepse Qosjen nuk kam mundësi ta përcjell rregullisht as si shkrimtar, as si intelektual. Krejt çka kam mundësi të dëgjoj e të lexoj rreth tij vjen nga shkrimet e gazetave serbe, e meqë kuptimin e këtyre shkrimeve gjithmonë e lexoj në të kundërtën, mendoj se Qosja është intelektual i madh, përderisa gazetatat në gjuhën sërbo-kroate shkruajnë keq për të.

IBRAHIM RUGOVËN

Kam një simpati të veçantë ndaj Rugovës dhe politikës së partisë së tij. Ndonëse partia dhe deklaratat e tij shpeshherë komentohen si qëndrime që irritojnë ndonjë parti a popull tjetër, unë Rugovën dhe angazhimin e tij politik e vështroj prej pozitës së tij. Vërtet më befason qëndrimi i tij politik që krejt një popull, i cili ka shumë arsye për mllef e protestim, ta thërrasë për durim e mirëkuptim paqësor. Këtë durim dhe këtë apel për durim i konsideroj pasurinë më të çmueshme të popullit dhe të partisë së tij, e në këtë kuptim mendoj se Rugova dhe partia e tij kanë merita më të mëdha.

ISMAIL KADARENË

Sa i përket Kadaresë, mendoj se atij i ka ndodhë ajo që i ka ndodhë Knut Hamsun-it. Hamsun-i një kohë të gjatë ishte shkrimtar i oborrit shtetëror, prandaj kur ra fashizmi, shumë lexues të tij në shenjë proteste ia hodhën në bërlllog dhe ia dogjën veprat. Kadareja mbase ka reaguuar pak më herët sesa Hamsun-i, pra para se të bjerë pushteti absolutist në Shqipëri, por megjithatë, paksa është vonuar, prandaj sot në Europë me të drejtë konsiderohet si figurë shumë kontraverze. Vërtet, shtrohet pyetja a është Kadareja intelektual i që më në fund është 'mbushë mend', apo vetëm njeriu që e ndërron 'skuadrën' kur sheh se anija në të cilën gjendet ngadalë po fundoset, prandaj kalon në anijen tjetër. Kadareja, ashtu si Hamsun-i, pa dyshim është shkrimtar i madh. Ndonëse përkrahja e deridjeshme për regjimin në Shqipëri mbase nuk ka të bëjë me opusin e tij letrar, megjithatë, kjo do të jetë një lloj 'hipoteke' që do ta përcjellë edhe ca kohë. Them kështu ngase ai ende nuk e ka shpjeguar pse e ka përkrahë deri tash regjimin në Shqipëri, por vetëm e ka dhënë arsyen e ikjes nga Shqipëria. Por, unë Kadarenë si shkrimtar e çmoj, prandaj, pa marrë parasysh 'lëvizjet' e tij politike, ai në histori do të hyjë si shkrimtar i madh, e edhe në kohën e sotme do ta ruajë reputacionin prej shkrimtari botëror.

Fragment nga intervista “Jezusi prej plastike dhe Karmeni me komunistët”, realizuar nga Zdenka Ačin, botuar në gazetën ‘Duga’, 1990, Beograd:

Të burgosurit tjerë politikë shqiptarë që vinin në burgun në Zabela e shihnin Demaçin si prijës e si shenjtor dhe e dëgjonin shumë.

Mund të thuhet se Adem Demaçi është i burgosuri më i famshëm politik në Europë. Meqë keni qenë të burgosur bashkë, si ju ka mbetë në kujtesë?

Në ato vite, Demaçi ishte, dhe besoj se edhe ka mbetë, separatist. Megjithatë, veprimtaria e tij është brenda asaj që do të duhej të mbulohej nga liria e shprehjes

në çdo rend sadopak demokratik. Demaçi ishte më se i vetëdijshëm për këtë fakt dhe mbi të e bazonte mbrojtjen dhe qëndrimin këmbëngulës opozitar. U arrestua kryesisht sepse shihej si person me rëndësi të madhe në Kosovë dhe shumë i rrezikshëm. Ky ishte i ashtuquajtimi arsyetim i shtetit. Ky arsyetim i shtetit e prodhoi një shenjtor. Të burgosurit tjerë politikë shqiptarë që vinin në burgun në Zabela e shihnin Demaçin si prijës e si shenjtor dhe e dëgjonin shumë.

Fragment nga artikulli “Raport nga Kosova”, 14 mars 1998, botuar në librin “Kosova mes mosdhunës dhe luftës”, korrik 1998, Beograd:

Lazar Stojanović, artist i pavarur, ishte me ekipin e Nataša Kandić-it në fshatin Prekaz. Ai tha se populli shqiptar është stërlodhë nga një mijë vjet robëri. S’ka vend për dialog, sepse ‘...nëse dikush m’i vjedh paratë, fillimisht duhet të m’i kthejë, që unë të flas me të...’ Pra, pse do të hynte viktimia në dialog me xhelatin? Mediat rrejnë sistematikisht, dhe jo gjithmonë në favor të vet. Pyetja është nëse dhunën po e ushtron ushtria apo policia. Mirëpo, është e qartë që në kazerma po e lyejnë të gjelbërtën me të kaltër, që nuk ka dilemë, fjala është për ushtrinë. Ai tha se në Kosovë ka artileri të rëndë, transportues të blinduar, helikopterë, armë snajperi, automatikë të kalibrit të madh... Policia deklaroi se ka hy në fshatin Prekaz pasi aty ka hasë në pritën e një ‘bande terroriste’. Stojanović tha se këtu është e pamundshme të vësh farë prite, sepse nuk ka pyll, nuk ka kodra, nuk ka llogore, as Vinetu nuk do t’ia dilte t’ia vinte pritën kujt! Kushdo që e ka thënë këtë, rren. Kjo ngjan si Lufta e Dytë Botërore, kur partizanët vrisnin dy ‘gjermanë’, e pastaj ‘gjermanët’ hynin në fshatin e parë dhe i vrisnin krejt të gjallët. Në fund, ai tha: ‘Ju bëj apel të gjithë juve dhe këtij qyteti që ta ulim turpin tonë duke u distancuar nga krimi’.

Populli shqiptar është stërlodhë nga një mijë vjet robëri. S’ka vend për dialog, sepse ‘...nëse dikush m’i vjedh paratë, fillimisht duhet të m’i kthejë, që unë të flas me të...’ Pra, pse do të hynte viktimia në dialog me xhelatin?

Fragmente nga botimi “Fletoret e Helsinkit”
nr. 16 me titullin “Pika e ndarjes” - me rastin e
polemikave të zhvilluara në gazetën ‘Vreme’ nga 1
gushti deri më 21 nëntor 2002’, 2003, Beograd:

Kuptime toksike (5 shtator 2002)

drejtuar Ljubiša Rajić-it

Sa i përket inatit tuaj për ndërhyrjen e NATO-s kundër policisë dhe ushtrisë së Slobodan Milošević-it, makinerisë së propagandës shtetërore të regjimit të tij dhe infrastrukturës me rëndësi për luftën, është e drejta juaj të mos ju pëlqejë. Megjithatë, është domethënëse kur thoni se nuk e keni nënshkruar atë letër të famshme vetëm sepse nuk ju është ofruar. Ajo listë e njerëzve të shquar të kësaj çarshie mbetet një dokument përherë i hapur për atë se kush e mbajti anën e kujt në luftën e kriminelit Milošević kundër botës së lirë. Kurrë nuk është vonë për t’iu bashkuar listave të tilla.

Kolegu im i nderuar Nenad Stefanović është i vetmi i përmendur publikisht në të vërtetë në këtë diskutim, i cili u përgjigj dhe i vetmi që i qëndroi temës duke u përpjekë t’i përgjigjet kritikave se raportimi i tij nga Haga është i njëanshëm dhe i pasaktë. Meqenëse ai nuk e sheh ku është problemi me atë raportim, më lejoni të përpiqem ta shpreh me fjalët e mia, megjithëse disa nga pjesëmarrësit e mëparshëm në këtë polemikë tashmë e kanë bërë këtë fare qartë.

Raportimet tuaja shpesh shndërrohen në ritregimin e ngjarjeve nga salla e gjyqit në mënyrën e transmetimit të ndeshjeve sportive, duke theksuar rregullisht suksesin e përpjekjeve të Milošević-it për t’i

portretizuar viktimat e krimeve të tij si gënjeshtarë dhe për t'i hutuar prokurorët, gjyqtarët dhe shikuesit me kundërakuza. Megjithatë, ai gjyq nuk është një ndeshje sportive, por një procedurë ligjore e rreptë dhe fer, në të cilën gjykata vlerëson nëse padia vërtet është në gjendje të vërtetojë se ka pasë krime, se Milošević-i ka ditur për to, se ai i ka urdhëruar ose të paktën nuk është përpjekë t'i parandalojë. Sa i përket këtyre qëllimeve, nuk shoh se cilat janë ato që prokurorët nuk i kanë arritë.

E nëse e shikojmë si një TV show, i akuzuari vërtet duket superior duke u sjellë si mangup. Megjithatë, shtatë mijë-tetë mijë njerëzit që urdhëroi të vriten dhe 850 mijë që i dëboi (vetëm nga Kosova, e për Bosnjën, Krajinën dhe Sllavoninë ende do të dëgjojmë) nuk janë diçka për të cilën 'a keni dëgjuar për UÇK-në' do të ishte një përgjigje me ndonjë rëndësi ligjore ose morale. Ju i keni ngatërruar të drejtat e mëdha që gëzon i akuzuari në procedurën e Hagës gjatë marrjes në pyetje të dëshmitarëve në mënyrë të kryqëzuar, e cila nuk njihet në traditën juridike të Ballkanit, me perspektivën e tij prekshmërisht të dobët për t'i hedhë poshtë provat. Ai është një kriminel i kapur në flagrancë. Detyra e gjykatës është më shumë ta konfirmojë sesa ta vërtetojë fajësinë e tij. Ju e mbështesni atë në mënyrën dhe përmbytjen e mbrojtjes së tij duke i reduktuar ngjarjet në sallën e gjyqit në anekdota, duke e lënë pas dore kuptimin ligjor dhe historik të atij procesi, i cili para së gjithash do të duhej të ishte i rëndësishëm. Nuk po them që jeni Milošević-ist, besoj që nuk jeni.

Do të pajtohesh me vlerësimin e Stojan Cerović-it se shumëçka ka ndryshuar në marrëdhëniet mes njerëzve që dikur bashkëpunonin ngushtë, e që tani pajtohen rreth shumë pak gjërave. Megjithatë,

Ai gjyq nuk është një ndeshje sportive, por një procedurë ligjore e rreptë dhe fer, në të cilën gjykata vlerëson nëse padia vërtet është në gjendje të vërtetojë se ka pasë krime, se Milošević-i ka ditur për to, se ai i ka urdhëruar ose të paktën nuk është përpjekë t'i parandalojë.

A do ta padisë ndonjë gjykatë e Beogradit në 100 vitet e ardhshme Milošević-in për ndonjërin nga luftërat që ai shkaktoi, për të cilat Gjykata e Hagës, tek e fundit, as nuk është kompetente? Apo të presim që Sloba të pendohet dhe të shkojë në manastir si Mitrofan i ndjerë?

më mungon këtu edhe një vlerësim se kush janë ata që kanë ndryshuar që nga bombardimi e këndej dhe në çfarë drejtimi. Nuk është që të gjithë kemi ndryshuar... Do të doja të harroja se Cerović-i në një nga komentet e tij të botuar para dorëzimit të Milošević-it në Hagë kërkoi me gjithë zemër që kjo të mos bëhet kurërë. Argumenti i tij: ai është president tek e fundit. A do ta padisë ndonjë gjykatë e Beogradit në 100 vitet e ardhshme Milošević-in për ndonjërin nga luftërat që ai shkaktoi, për të cilat Gjykata e Hagës, tek e fundit, as nuk është kompetente? Apo të presim që Sloba të pendohet dhe të shkojë në manastir si Mitrofan i ndjerë? Jam gllup, nuk po e kuptoj se cilat janë qëndrimet e Stojan-it gjatë tri viteve të fundit.

Fragment nga artikulli “Beogradi nuk është ende në disponim për ta shikuar filmin mbi Karadžić-in - Liderin e kanë bërë së bashku Akademia, Ushtria, policia sekrete, Kisha dhe rrethet e intelektualëve kombëtarisht të angazhuar”, realizuar nga Milica Jovanović, botuar në gazetën ‘Danas’, 25 korrik 2005, Beograd:

Duket se duke shmangë përgjegjësinë tonë morale, mundësojmë edhe shmangien e përgjegjësisë penale për krimet e kryera në emrin tonë?

S’ka dyshim se shumica e njerëzve do të tmerroheshin para krimit të kryer në emër të tyre, por ne nuk jemi të pushtuar, nuk jemi nën presion dhe nuk kemi një Willy Brant. Mendoj se Vojislav Koštunica nuk është Brant-i sërb, nuk ka bërë asnjë shkëputje nga regjimi që ka krye krime, madje, njerëzit që ngrihen kundër krimeve, që zbulojnë dëshmi për kriminelët, përjetojnë trysni të madhe shoqërore, u ekspozohen kërcënimeve dhe dhunës. Procesi i trajtimit të krimeve edhe sot shihet si jopatriotik, njerëzit shkurajohen që ta çojnë atë proces deri në fund, pjesëmarrësit ose dëshmitarët lidhen me betimin e heshtjes, shantazhohen me dosje të policisë sekrete dhe janë nën kërcënimin e likuidimit. Teatri që Milošević-i bën nga mbrojtja e tij në Hagë ende arrin të bindë një pjesë të publikut në Serbi se 800 mijë njerëz nuk u dëbuan nga Kosova po se vetë deshën të largoheshin, se forcat sërbe

Procesi i trajtimit të krimeve edhe sot shihet si jopatriotik, njerëzit shkurajohen që ta çojnë atë proces deri në fund, pjesëmarrësit ose dëshmitarët lidhen me betimin e heshtjes, shantazhohen me dosje të policisë sekrete dhe janë nën kërcënimin e likuidimit.

nuk kanë kry kurrë krime kundër civilëve dhe se varrezat masive janë veç një montim i thjeshtë.

Fragmente nga transkripti i tryezës së rrumbullakët me titull “Debati publik për gjykimin e Slobodan Milošević-it”, organizuar nga Fondi për të Drejtën Humanitare, Komiteti i Helsinkit për të Drejtat e Njeriut në Sëربي, Komiteti i Juristëve për të Drejtat e Njeriut, Nisma e të Rinjve për të Drejtat e Njeriut, Gratë në të Zeza, Iniciativat Qytetare, Qendra për Dekontaminim Kulturor dhe Rrethi i Beogradit, 18 dhjetor 2005, Beograd:

Për shkak të kufizimeve tjera mediatike, këtu shfaqen dallime të caktuara, për shembull, dallimet rajonale. Kam pasë rastin të përcjell interesimin e jashtëzakontë që kishte Kosova për procesin kundër Slobodan Milošević-it, për aq sa ai proces fokusohej në rastet që kanë ndodhë atje. Kur filluan proceset për rastet që kanë ndodhë në Kroaci dhe Bosnjë, ai interesim ra shumë dhe thjesht u bë sikur të mos ishte më një gjyq i rëndësishëm për ata njerëz.

Pastaj, në lidhje me funksionin e ushtrisë dhe policisë, por në radhë të parë të ushtrisë, keni një numër të madh të veprave kriminale shumë të pista që duhet të jenë lëndë e përgjegjësisë penale, por të cilat, natyrisht, as që i prek kush. Ato nuk janë për Hagë. Ju keni pa orë të tëra të atyre filmave televizivë, dhe keni dëshmitarë të shumtë, mund të merrni mijëra dëshmi dhe prova për përdorimin joadekuat të teknikave e mjeteve dhe të nivelit dhe shtrirjes së forcës, kryesisht kundër

Mos të flasim për përdorimin e aviacionit ose të artilerisë vetëlëvizëse kundër civilëve në Bosnjë dhe në Kosovë. Kjo është bërë krejtësisht kundër rregullave të luftës, krejtësisht kundër përdorimit të ushtrisë dhe të gjithë janë përgjegjës për këtë, nga ai që tërheq armën e deri te gjenerali që e ka dhënë urdhrin ose që nuk e ka parandaluar.

popullatës civile. Artileria kundërajrore përdorej sistematikisht kundër civilëve në terren. Kështu nuk mund të bëhet. Oficeri që e bën këtë duhet të jetë përgjegjës ndaj eprorit të vet dhe ky i fundit ndaj eprorit të vet. Thjesht nuk bëhet kështu.

Mos të flasim për përdorimin e aviacionit ose të artilerisë vetëlëvizëse kundër civilëve në Bosnjë dhe në Kosovë. Kjo është bërë krejtësisht kundër rregullave të luftës, krejtësisht kundër përdorimit të ushtrisë dhe të gjithë janë përgjegjës për këtë, nga ai që tërheq armën e deri te gjenerali që e ka dhënë urdhrin ose që nuk e ka parandaluar. Tani, kush do ta gjykojë këtë? Haga, natyrisht jo. E di se kjo që po e them është më shumë listë dëshirash sesa diçka që do të jetoj ta shoh, por dua t'jua kujtoj se ata derrkucat e nënkolonelit Selak, nga ky

emision, të cilët ushtarët e tij i therën në Kosovë, e ai donte t'i parandalonte, duhet të kenë qenë nga ndonjë pjesë tjetër e ish-Jugosllavisë, sepse atje nuk ka aq shumë derrkuca të tillë. Thjesht nuk ka, ç'të bëjmë!

Dhe së fundi, kemi një numër të madh të krimeve të rënda të shkatërrimit të pronës shoqërore dhe të keqpërdorimit të pushtetit në këtë kuptim, gjë që vetë Milošević-i e ka pranuar dhe prandaj, nëse nuk gjykohet për to këtu, nuk do të gjykohet askund. Ai thotë: 'Pse po më pyetni ku janë ato para?', duke iu referuar parave të pensioneve dhe sigurimeve shëndetësore, 'qe ku janë në tanke dhe helikopterë'. Ai, pra, ka vendosë për këtë, i ka marrë ato para, ka shpërdorë pushtetin, i ka investuar në diçka që dukshëm nuk është për zhvillim, mirëqenie e përmirësim kulturor të këtij populli a të ndonjë tjetri. Epo, a do ta gjykojë kush? Jo.

Fragmente nga transkripti i diskutimit në “Konsultimi rajonal i artistëve për trashëgiminë e të kaluarës”, organizuar nga HLC, 16 dhjetor 2006, Beograd:

Pas Luftës së Dytë Ballkanike, u krijua një mit që vlen edhe sot në Sërbi si i vërtetë, se Kosova është pjesë e Sërbisë me shekuj, madje pikërisht djepi i saj. Sot e kësaj dite, kjo është tabu në Sërbi, kurse prekja e tabusë ndëshkohet. Kjo vlen edhe për mitin kinez për Tibetin dhe ka vlejte gjithmonë për të gjitha kolonitë, deri në çlirim.

Mendoj se çështja e përgjegjësisë është e ndjeshme dhe se marrëdhënia me mitin kombëtar është jashtëzakonisht e rëndësishme për të shpjeguar vallëzimin fatal ballkanik.

Nuk e kam të vështirë të flas për këtë, sepse gjithëherë kam pasë qëndrim të fortë dhe të qartë lidhur me konfliktet në Ballkan. Ishim shumë pak prej nesh që mendonim kështu dhe ishim të izoluar e të tallur. Nuk e kam pa kurrë numrin e ndjekësve si tregues të vlefshmërisë së një qëndrimi a ideje. Duke pasë parasysh mënyrën se si flas për konfliktet kombëtare në Ballkan dhe marrëdhëniet midis kombeve, shpesh më pyesin a jam me prejardhje të përzier. Sigurisht shumëkujt i duket e natyrshme ta kem nënën shqiptare e babain sërb ose diçka të ngjashme. Kështu

Pas Luftës së Dytë Ballkanike, u krijua një mit që vlen edhe sot në Sërbi si i vërtetë, se Kosova është pjesë e Sërbisë me shekuj, madje pikërisht djepi i saj. Sot e kësaj dite, kjo është tabu në Sërbi, kurse prekja e tabusë ndëshkohet.

Si qenie njerëzore, e jo si sërëb, unë ndihem përgjegjës për atë që ndodhi në Ballkan dhe për çka fajin fillimisht e ka maja politike sërëbe.

kam qenë në situata, meqë mundohem të mos gënjej, të paktën jo më shumë se ç'duhet, që të them se jam sërëb dhe se e di prejardhjen time nja 300 vjet mbra-pa, që është kohë mjaft e gjatë për këto anë. Megjithatë, po theksoj se përkatësia ime kombëtare nuk është as politikë e as profesion dhe mendoj se kushdo që bën politikë ose profesion prej kombësisë së

vet, e bën një të ligë të madhe dhe e përhap në një sferë që kombësia nuk e mbulon. Përkatësia në një komb nuk e bën një njeri më të përgjegjshëm për atë që kanë bërë pjesëtarët e tjerë të kombit të vet, sepse njeriu si njeri është përgjegjës dhe do të duhej të ishte i ndjeshëm ndaj gjithçkasë që bëjnë njerëzit.

Si qenie njerëzore, e jo si sërëb, unë ndihem përgjegjës për atë që ndodhi në Ballkan dhe për çka fajin fillimisht e ka maja politike sërëbe. E kur bëhet fjalë për fajin e një rendi më të ulët, personal ose grupor, atëherë ndoshta të gjithë e kanë dhënë kontributin e vet. Por, ndihem po aq përgjegjës për atë që ka ndodhë në Ruandë ose atë që sot po ndodh në Darfur, megjithëse këtë nuk po e bëjnë pjesëtarët e racës sime, të kombit tim ose të fesë nga e cila rrjedh. Kur është fjala për këtë komb dhe politikën e këtij shteti, Leszek Kołakowski tha diçka që më duket e përshtatshme dhe e mençur – se është e rëndësishme të ndahen të çmendurit nga i prishti. Ata që bëjnë politikë nga përkatësia kombëtare janë kryesisht të çmendur. Ata që prej saj bëjnë profesion janë kryesisht të prishtë.

Në lidhje me idiosinkracinë etnike, më ka ndodhë një gjë qesharake. Në kulmin e luftës në Kroaci, takoj në New York një punonjës kulturor shumë simpatik, shkrimtar në fakt, nga Zagrebi. Bisedojmë, e për çka tjetër, veçse për luftën që po zhvillohej. Mirëpo, tipi nuk donte të bisedonte me mua në kroatisht, por vetëm në anglisht, sepse i dhemb që flasim të njëjtën gjuhë, e unë jam nga Beogradi, kurse ai nga Zagrebi. Ia thashë se kjo më dukej qesharake, por në rregull, biseduam në

anglisht. U pajtuam mirë dhe qysh të nesërmen a të pasnesërmen po flisnim në gjuhët tona, sido që të quhen ato. Nuk na u nevojit as përkthyes as ndërmjetës.

Letra dërguar Ivica Dačić-it nga Lazar Stojanović me titullin “Letër e hapur shokut Ivica Dačić, i cili prap dëshiron t’i ndalojë të papërshtatshmit - ndalimet çojnë kah blloku lindor”, botuar në gazetën ‘Danas’, 27 shkurt 2008, Beograd:

Po ju shkruaj lidhur me deklaratën tuaj se organizatat që e njohin Kosovën duhen ndaluar. Unë organizatë s’jam, por jo vetëm e mbështes pavarësinë e Kosovës, por kam punuar aktivisht dhe haptazi drejt kësaj, sa kam ditë e mundë, që nga viti 1972. Thelbin e fshehtë kolonial të këtij problemi e kam hetuar ndërsa vuaja dënimin si disident me shqiptarë të dënuar drakonialisht për organizimin e rezistencës kundrejt pushtimit sërb të Kosovës, që zgjati që nga viti 1912 e deri më 17 shkurt 2008.

Jo vetëm e mbështes pavarësinë e Kosovës, por kam punuar aktivisht dhe haptazi drejt kësaj, sa kam ditë e mundë, që nga viti 1972.

Me prejardhje jam pesë kilometra nga Orašac-i¹. Po jua them këtë sepse e di që në qarqet shoviniste prejardhja merret shumë seriozisht, ‘gjak e tokë’. Prandaj, më vjen edhe më shumë turp prej sulmit të fundit paleolitik të njërës prej partive në pushtet ndaj gazetës ‘Peščanik’ në Arandelovac dhe fjalimit euforik kombëtar të Sretenjes², të cilin disa ditë më parë e ka mbajtur Kryeministri i Sërbisë

1 Orašac është vendi ku ka filluar Kryengritja e Parë Sërbe e udhëhequr nga Karađorđe më 1804.

2 Sretenje është festë fetare, dita e Kryengritjes së Parë Sërbe më 1804 dhe Dita e Kushtetutës së Sërbisë.

në Orašac, i imponuar si kryeministër me kombinatorikë politike dhe shantazh.

Pushtimin e vitit 1912 Europa e pati pranuar me kënaqësi dhe lehtësi, sepse ishte dobësim dhe copëtim i Turqisë së mposhtur dhe shtet të Shqipërisë atëherë nuk kishte, kufijtë iu vendosën vetëm në vitin 1913. Brozi planifikonte t'ia dorëzonte Kosovën Shqipërisë më 1945, por më vonë ndryshoi mendje, për t'ia bërë qejfin Sërbisë partizane, por megjithatë nacionaliste, me ndihmën e të cilës e sundonte Jugosllavinë, sikurse Hitleri austriak Gjermaninë, Napoleoni korsikan Francën dhe Stalini gjeorgjian Rusinë. Këtë Akademia Sërbe e Shkencave dhe Arteve nuk do ta pranojë kurrë, sepse 'memorandumi' i saj i famshëm thotë se Brozi ka bërë krejt të kundërtën, se ka punuar sidomos kundër interesave të Sërbisë. Ky pranim evropian i pushtimit të Kosovës dhe ndryshimi i mendjes së Brozit përbëjnë të vetmen kornizë legjitimiteti në të cilin ju dhe kolonialistët e tjerë mund të thirreni sa i përket pretendimit mbi territorin e Kosovës dhe të drejtës për ta sunduar popullsinë e atjeshme.

Dy kolonizime të dështuara, më 1913 dhe 1919, dëshmojnë se fjala është për koloni të thjeshtë, të vonuar dhe të pasuksesshme, kuptohet. Kosova ishte kolonia e vetme në Europë ndonjëherë. Prandaj është rast i veçantë në politikën bashkëkohore botërore. Europa sapo e korrigoj gabimin e saj nga viti 1912. Për nëntëdhjetë e gjashtë vjet të represionit kolonial pyetini shqiptarët, ata për këtë dinë më shumë se ju.

Për nevoja të betejave të reja të Kosovës, Akademia Sërbe e Shkencave dhe Arteve dhe Kisha Sërbe Ortodokse kanë ringjallë mitin perandorak të Kosovës, të cilin, me bekimin e shtetit, e propagandojnë televizioni kryesor dhe gazeta ditore kryesore tash dymbëdhjetë vjet

Dy kolonizime të dështuara, më 1913 dhe 1919, dëshmojnë se fjala është për koloni të thjeshtë, të vonuar dhe të pasuksesshme, kuptohet. Kosova ishte kolonia e vetme në Europë ndonjëherë.

Kosova u çlirua nga sundimi kolonial më 1999, por ajo propagandë ende po vazhdon, e ju jeni pjesë e saj.

të plota pas Mbledhjes së Tetë. Kosova u çlirua nga sundimi kolonial më 1999, por ajo propagandë ende po vazhdon, e ju jeni pjesë e saj.

Në kohën e sotme të pluralizmit mediatic dhe partiak, çfarëdo qoftë ky, 'shpëlarja e trurit' të publikut, të kthyer në turmë të marrë, nuk e amnistion indi-

vidin. Kushdo që dikur ka mbështetë Slobodan Milošević-in është edhe sot përgjegjës, politikisht dhe moralisht. E di që kjo d.m.th. shtatëdhjetë për qind të popullsisë së atëhershme, por ky nuk është problem i imi, por i tyri. Edhe gjermanët ishin rreth shtatëdhjetë për qind kur 'në mënyrë demokratike' e zgjodhën Hitlerin.

Ju, zotëri Dačić, ngritët më shumë se veç dorën. Ju jeni pjesë e vogël, por jo edhe e papërfillshme, e atij aparati. E tash ju do të donit ta ndalonit dikë. Ju jeni vetëm një dëmtues i thjeshtë, gabimisht i mbetur, i një aparati të palustruar për kryerje të krimeve. Ligji për lustracionin u miratua, por për shkak të vullnetit të kryeministrit aktual dhe ish-ministrit të tij të drejtësisë Stojković-it, i cili ishte idealisht i përshtatshëm për lustracion, ai nuk u zbatua kurrë. Mos llogarisni se ky ligj nuk do të bjerë mbi supet tuaja dhe të shumë njerëzve si ju, kur të ndërrohet maja e qeverisë. Më mirë për ju është të heshtni. Ajo nuk do të mjaftonte, por do të ishte më mirë se asgjë.

Ju ndoshta do të mund ta ndaloni dikë ose diçka veç mbasi të çiftëzoheni lumnisht me Putin-in dhe Lukashenko-n, çka haptazi e synoni. Me dekada, që nga viti 1948, ka zgjatur çlirimi ynë nga ai përqaqimi i vdekjes në të cilin dëshironi të na ktheni. A mendoni se kjo shumicë e madhe e votuesve me prirje europiane do të vendosë të kthehet kah Azia dhe t'ju mbështesë ju dhe projektin tuaj politik të rifeudalizimit të Sërbisë dhe të kthimit të saj në bllokun lindor?

Nëse duhet ta pranoj realitetin e ndikimit politik të partive të mëdha dhe të liga nacionaliste në Sërbi (nuk e kam fjalën për atë të kryeministrit, ajo është e madhësisë së xhepit, sikurse e juaja), nuk duhet

ta respektoj edhe rrangullinën politike të partisë suaj, rëndësia e vetme e së cilës përbëhet nga madhësia e të ligës që ia ka shkaktuar kujt ka mundë, kryesisht gjatë luftërave të cilat i nxiti me plan dhe i udhëhoqi për aq kohë sa kishte mish për top. Nuk ka as edhe një cikërrimë që ju ta keni bërë ndonjëherë e që t'i ketë shkuar në dobi popullatës apo shtetit, ndërsa lista e gjërave që i keni bërë në dobinë tuaj dhe në dëm të të gjithë të tjerëve është shumë e gjatë.

Kushdo që dikur ka mbështetë Slobodan Milošević-in është edhe sot përgjegjës, politikisht dhe moralisht. E di që kjo d.m.th. shtatëdhjetë për qind të popullsisë së atëhershme, por ky nuk është problem i imi, por i tyri. Edhe gjermanët ishin rreth shtatëdhjetë për qind kur 'në mënyrë demokratike' e zgjodhën Hitlerin.

Fragmente nga intervista “Kosova gjithmonë ka qenë vetëm koloni sërbe”, realizuar nga Nenad Polimac, botuar në gazetën ‘Jutarnji list’, 1 mars 2008, Zagreb:

Për pavarësinë e Kosovës kam avokuar qysh në vitin 1972, kurse vetëdijen e plotë për këtë e kam arritë në burg, pas bisedave me shqiptarë të burgosur. Aty e kam kuptuar se kjo është çështje koloniale, se Kosova ishte pjesë e zaptuar e perandorisë turke që më vonë ishte kolonizuar dy herë pa sukses nga Sërbia.

Megjithatë, kjo tani nuk është situatë aq konfliktuale krahasuar me ç’po ndodhte në fillim të ‘90-ave. Digjen flamujt kroatë dhe sërbë në Zagreb e Beograd, por ju jeni këtu në ZagrebDox me një film shumë provokativ, ndërsa fituesi i Festivalit të Filmit në Pula ‘Të gjallët dhe të vdekurit’ sapo u shfaq - madje me kritika shumë të mira - në FEST-in e Beogradit...

Unë isha pothuajse i vetmi disident kulturor nga Beogradi në Slloveni në fillim të luftës, dhe situata ishte vërtet pakëz e shëmtuar, por për një vit e gjysmë gjithçka u normalizua. Lufta më pas u zhvendos dhe tani gjendja më kritike është në Kosovë, ku tensionet janë tepër të lar-

ta dhe nuk po duket se do të qetësohen së shpejti. Për pavarësinë e Kosovës kam avokuar qysh në vitin 1972, kurse vetëdijen e plotë për këtë e kam arritë në burg, pas bisedave me shqiptarë të burgosur. Aty e kam kuptuar se kjo është çështje koloniale, se Kosova ishte pjesë e

zaptuar e perandorisë turke që më vonë ishte kolonizuar dy herë pa sukses nga Sërbia. Nuk ka dallim të madh mes Algjerisë dhe Kosovës. De Gaulle ishte shumë i mençur, ndaj e kishte kuptuar se do të ishte më mirë që Franca t'ua jepte lirinë algerianëve, por mandej francezët e tij u përpoqën ta vrisnin. Në Sërbi ende keni politikanë që pretendojnë se Kosova është 'e jona'! E si mund ta mbajmë ne atë?! Me gjashtë për qind të njerëzve? Ajo është koloni; aty pushteti mund të mbahet veç me forcë.

Si kaluat në Kosovë?

Atje isha me paqeruajtësit e OKB-së. Meqë asgjë nuk ishte e sigurt në Kosovë, kisha edhe emrin tim konspirativ, Larry Stanton, që përputhej me inicialet e mia sërbe (prandaj edhe kompania ime filmike quhet LaSt Productions). Kurrë nuk i dihej kush do të gjuante me armë po të flisje sërbi. Nuk ishte e lehtë atje, paqeruajtësit në fakt janë eufemizëm për luftë. Vazhdimisht e kam ndjekë këshilltarin special të Sekretarit të Përgjithshëm të OKB-së dhe kam fluturuar nga disa herë në javë me helikopter nëpër tërë zonën. Ishte emocionuese, por kinezët kanë një thënie të mirë - mos të dhashtë Zoti të jetosh në kohë emocionuese! Vlerësova se isha tepër i vjetër për këtë, e veç kësaj, edhe procesi politik në të cilin merrja pjesë, kishte marrë fund.

Në Sërbi ende keni politikanë që pretendojnë se Kosova është 'e jona'! E si mund ta mbajmë ne atë?! Me gjashtë për qind të njerëzve? Ajo është koloni; aty pushteti mund të mbahet veç me forcë.

Meqë asgjë nuk ishte e sigurt në Kosovë, kisha edhe emrin tim konspirativ, Larry Stanton, që përputhej me inicialet e mia sërbe. Kurrë nuk i dihej kush do të gjuante me armë po të flisje sërbi.

Fragmente nga intervista “Pas Shkorpionëve qëndronte plotësisht shteti”, realizuar nga Semir Mujkić, botuar në revistën javore ‘Start’, 18 mars 2008, Sarajevë:

Edhe shumë kohë do që të ndriçohen krimet e kryera në territorin e ish-Jugosllavisë gjatë shpërbërjes së saj, shpesh të motivuara politikisht e që u atribuohen padrejtësisht popujve dhe grupeve fetare të tëra.

A keni ndonjë informacion të ri për xhirimet nga lufta, a ka ende xhirime të ngjashme dhe çfarë ka ndodhur me to pas luftës?

Nga këto luftërat tona nuk kam. Por shpresoj se do të ketë. Edhe shumë kohë do që të ndriçohen krimet e kryera në territorin e ish-Jugosllavisë gjatë shpërbërjes së saj, shpesh të motivuara politikisht e që u atribuohen padrejtësisht popujve dhe grupeve fetare të tëra.

Njëherë patët deklaruar se do ta bënit një film për krimet e muslimanëve dhe kroatëve nëse do të merrnit material. A keni hasë ndonjë material i tillë, a jua ka ofruar ndokush dhe a ka ndonjë ngjarje që do të dëshironit ta tregonit përmes një filmi dokumentar?

Nuk kam njohuri për materiale të tilla, megjithëse kam dëgjuar se ekzistojnë. Me qejf do ta bëja një film për çdo shkelje serioze të të drejtave të njeriut, pavarësisht se kush janë autorët e kush viktimat. Besoj se të drejtat e njeriut nuk kanë komb e fe. Do të doja të bëja një film për

persekutimin e më shumë se 800 mijë shqiptarëve nga Kosova në vitin 1999. Nuk është e vështirë t'i gjesh deklaratat, por regjistrime filmike ka shumë pak. Meqë ra fjala, ata shqiptarë të dëbuar i kam pritë disa herë nga ana maqedonase e kufirit me Kosovën, në vendkalimin kryesor Bllacë dhe i kam vizituar edhe në kampin Stenkovac. Nëse jo unë, dikush do ta bëjë një film për këtë. Besoj se është më e rëndësishme të bëhet një film i mirë dhe i vërtetë, sesa kush do ta bëjë.

Do të doja të bëja një film për persekutimin e më shumë se 800,000 shqiptarëve nga Kosova në vitin 1999. Nuk është e vështirë t'i gjesh deklaratat, por regjistrime filmike ka shumë pak.

Deklarata juaj se Kosova është vetëm një koloni shkaktoi reagime të stuhishme në Sërbi. Ju e keni thënë këtë qysh në vitin 1972. Sipas jush, a do të pajtohen ndonjëherë sërbët me faktin se e kanë humbë Kosovën dhe kur do të ndodhë kjo?

Po, do të pajtohen, nuk ka rrugë tjetër, por kjo nuk do të ndodhë shpejt. Kosova është koloni pikërisht siç janë koloni Çeçenia dhe Tibeti, vetëm se për çlirimin e këtyre të dyjave, asnjë vend a organizatë ndërkombëtare nuk është e gatshme të angazhohet deri në fund, sepse kjo do të ishte e shtrenjtë dhe do të ishte e rrezikshme të hyhej në konflikt me Kinën a Rusinë, dhe as nuk janë në Europë, nuk janë afër botës së qytetëruar. Përndryshe, Tibeti është territori më i madh i pushtuar në botë që nga koha e Genghis Khan-it.

Keni njohuri për situatën në Kosovë, keni punuar atje për një kohë. A ka mbaruar çështja e Kosovës apo mund të presim telashe të reja?

Nuk ka asnjë mundësi reale për t'u zhbërë ndryshimet që kanë ndodhë, mbi të gjitha pavarësia e Kosovës nga Sërbia. Këtë e dinë të gjithë në Sërbi, pavarësisht se ç'thonë për të. Megjithatë, është rrugë e gjatë

Nuk ka asnjë mundësi reale për t'u zhbërë ndryshimet që kanë ndodhë, mbi të gjitha pavarësia e Kosovës nga Sërbia. Këtë e dinë të gjithë në Sërbi, pavarësisht se ç'thonë për të.

simbolike të Kosovës në Sërbi dhe pengimin e çdo integrimi ndërkombëtar të atij shteti të ri është bastioni i fundit i ultra-nacionalistëve në luftën kundër NATO-s dhe BE-së. Me pavarësinë e Kosovës u bë e qartë se Sërbia po u reziston integriteteve euroatlantike. Shpresoj se për këtë do të paguhet një ndëshkim i drejtë në numrin e votuesve që do të votojnë për Europën në zgjedhjet e ardhshme, kundër superpatriotëve të tërbuar.

Fushata për mbajtjen qoftë edhe simbolike të Kosovës në Sërbi dhe pengimin e çdo integrimi ndërkombëtar të atij shteti të ri është bastioni i fundit i ultra-nacionalistëve në luftën kundër NATO-s dhe BE-së.

deri te pavarësia e plotë ndërkombëtare e Kosovës dhe deri te pjekuria e plotë politike e atij shteti të ri. Me ndihmën dhe mbështetjen e demokracive perëndimore dhe shumë vendeve të tjera dashamirëse, ajo rrugë e gjatë mund të përshkohet në një kohë mjaft të shkurtë. E sigurisht do të kemi ende telashe në lidhje me Kosovën, jo në radhë të parë në Kosovë, por më së shumti në Sërbi. Do të ketë telashe politike, një përballje e gjatë me ultra-nacionalistët. Fushata për mbajtjen qoftë edhe

A duhet Bosnjë e Hercegovina ta njohë Kosovën dhe në çfarë mënyre, sipas jush, do të ndikojë pavarësia e Kosovës në Bosnjë e Hercegovinë?

Edhe pse kërcënimet nga Banja Luka janë pa dhëmbë, ato megjithatë nënkuptojnë destabilizimin e mundshëm lokal të rrethanave politike. Prandaj është ndoshta më mirë që Bosnjë e Hercegovina ta njohë pavarësinë e Kosovës vetëm kur këtë ta bëjnë më shumë se gjysma e anëtarëve të OKB-së. Nuk besoj se ai moment është

i largët. Mendoj se valët prej Republika Srpska-s do të pushojnë sapo të pushojnë ndikimet nga Beogradi, ndaj të cilave ky entitet është i ndjeshëm dhe i ndjek, pavarësisht se gjithmonë i shkaktajnë vetëm dëm.

Fragmente nga intervista “Me film kundër patriotizmit agresiv”, botuar në gazetën ‘Republika’, realizuar nga Tatjana Jovanović, nr. 426-427, 1-30 prill 2008, Beograd:

Cili është qëndrimi juaj për Kosovën?

‘Ofensiva diplomatike’ për ta mbajtur Kosovën në Sëri përfshinte edhe instrumentalizimin luftarak të Kushtetutës në këtë kuptim. U fut një dispozitë se Kosova është pjesë e patjetërsueshme e territorit të Sërbisë. Mund të shtonin aty edhe se ky planet ka formë kubi. Kjo nuk sjell pasoja për botën e jashtme, është qesharake dhe e çuditshme. Megjithatë, në nivelin vendor, ky është kërcënim serioz për të gjithë ata që beso-

jnë se nuk mund të ketë koloni në Europë dhe se nëntëdhjetë e pesë vjet pushtim është tepër gjatë. Ky nen i Kushtetutës ofron bazën ligjore për ta ndjekë penalisht këdo që angazhohet për pavarësinë e Kosovës, duke treguar se ai person po e shkel Kushtetutën në fuqi, çka është ve për penale, nëse dikujt kjo i duhet. Nuk e di se çka tjetër mund të ketë qenë qëllimi i hartuesit të Kushtetutës. Dihet se i kujt ka qenë ky propozim dhe tashmë ka filluar përdorimi i tij, me thirrjen për respektimin e një kushtetute të tillë nga të gjithë ata që janë për marrëveshje me BE-në. Dëm

U fut një dispozitë se Kosova është pjesë e patjetërsueshme e territorit të Sërbisë. Mund të shtonin aty edhe se ky planet ka formë kubi. Kjo nuk sjell pasoja për botën e jashtme, është qesharake dhe e çuditshme.

më të madh popujve dhe shteteve përreth, po edhe Sërbisë, u shkaktoi vetëm Milošević-i, para së gjithash përmes luftërave të tij kriminale, të cilat, fatmirësisht, i humbi. Mbetet vetëm edhe ajo lufta e brendshme që ai nuk arriti ta niste, por donte. Në skenën politike ka nga ata që edhe duan edhe mund ta nisin.

Si spektator i jashtëm, a mund të shihni ndonjë evolucion të demokracisë në Sërbë? Para së gjithash, në sjelljen e politikanëve të këtushëm dhe publikut, nëse ajo demokraci është formuar madje.

E gjithë ajo 'të ndodhurit e popullit', 'jogurt-revolucioni', 'Žuta Greda' dhe luftërat që ishin edhe vrasare edhe vetëvrasëse në të njëjtën kohë, ishin festë e përgjakshme e turmave dhe grupeve të armatosura, të cilat shteti i nxiste të vrisnin dhe të vdisnin. Evolucionin di edhe të kthehet mbrapsht. Është i njohur rasti i mutacionit gjenetik që i ktheu disa anëtarë të një familjeje në katërkëmbësh, duke përmbysë kështu evolucionin e disa qindra mijëvjeçarëve. Nëse dikush na fton të hamë rrënjë dhe t'i shpallim luftë krejt botës, nëse vetizolimi është qëllimi i dukshëm egoist i disa grupeve, nëse me gëzim u hidhemi në krahë një ish-fuqie botërore në zë të keq, nga e cila mezi jemi shkëputë, do të thotë se evolucionin e ka ndryshuar drejtimin. Veç kësaj, nga një projekt i tillë kushdo që mundet synon të ndahet. Në këtë kuptim, nuk ka garanci se procesi i shpërbërjes ka përfunduar me shkëputjen e Kosovës. Jo vetëm individët, por edhe grupet dhe rajonet e mëdha kanë çdo arsye të mirë të dëshirojnë dhe të kërkojnë të ndahen, e kur kjo nuk u lejohet, ta marrin vetë këtë të drejtë.

Dëm më të madh popujve dhe shteteve përreth, po edhe Sërbisë, u shkaktoi vetëm Milošević-i, para së gjithash përmes luftërave të tij kriminale, të cilat, fatmirësisht, i humbi.

Fragmente nga intervista “Vuajtjet e Jezusit Plastik”, realizuar nga Bojan Tončić dhe Milica Jovanović, botuar në portalin ‘e-novine’, mars 2010, Beograd:

A po i vëreni qëllimet e bashkësisë ndërkombëtare që Sërbinë mos ta tendosin shumë për ato çështjet nga luftërat e viteve ‘90?

Kam një ndjenjë që BE-ja, para së gjithash, por edhe ShBA-ja, në tri javët e fundit po përpiqen të dërgojnë një sinjal krejtësisht të qartë se Sërbia disa gjëra duhet t’i bëjë në mënyrë konstruktive sa i përket bashkëpunimit me Kosovën, pavarësisht a e njeh a jo. Në kuadër të

një bashkimi më të fortë të Europës, kemi pasë disa sinjale të përpikta se nga Sërbia kërkohet sjellje krejt e ndryshme. Ai sinjal së pari ka ardhë nga Spanja, e cila nuk e njeh pavarësinë e Kosovës – dhe ata kanë thënë: ‘Ju duhet të gjeni zgjidhje për çështjet civile në Kosovë’. Pastaj Amerika ka thënë: ‘Në interesin tonë është që të përmirësohen çështjet që lidhen me jetën normale të popullsisë’. Pastaj ka ardhë Gianni de Michelis, e pastaj Bernard Kouchner. Meqenëse kam punuar për institucionet ndërkombëtare në Kosovë, më kujtohet sa shumë nervozë kishte shkaktuar fakti që Beogradi në kohën e

Në publik shtrohet edhe pyetja se a është viktimitë e gjenocidit dikush nga të vdekurit mbi urat e Sërbisë gjatë intervenimit të NATO-s – nuk është, sepse nuk vdiq për shkak se i takonte një kombësie të caktuar. Ai në urë nuk është vra pse ishte sërb, por pse ishte në urë.

Vojislav Koštunica-s nuk donte ta priste Kouchner-in, kurse tani ky vjen si ministër i punëve të jashtme të Francës me një mesazh shumë të qartë. E pas kësaj ky shkon në Kosovë, dhe e gjithë kjo transmetohet nga televizioni shtetëror.

Sot diskutohet për Srebrenicën dhe bisedohet se çfarë forme do të marrë deklarata në Kuvendin e Sërbisë. Njëra qasje është miratimi i një rezolute për të gjitha krimet, ndërsa tjetra se, megjithatë, këtu kemi një krim të gjenocidit dhe kjo nuk është e njëjta gjë, prandaj duhet të ndahet një rezolutë e veçantë për të. Në publik shtrohet edhe pyetja se a është viktimë e gjenocidit dikush nga të vdekurit mbi urat e Sërbisë gjatë intervenimit të NATO-s – nuk është, sepse nuk vdiq për shkak se i takonte një kombësie të caktuar. Ai është krim i rëndë luftime, por jo çdo krim luftime është gjenocid. Sepse, ai në urë nuk është vra pse ishte sërb, por pse ishte në urë. E në Bosnjë, Kroaci, Kosovë, njerëzit vriteshin veç pse i përkisnin një kombi a feje të caktuar.

Janë vra edhe sërëbët dhe kuptohet se këto janë raste gjenocidi, të cilat nuk do t'i zgjidhim duke krahasuar numra, por duke bërë dallimin mes gjenocidit, qëllimit dhe autorëve të gjenocidit. A qëndrojnë forcat e artikuluara politike pas saj, apo individë të çmendur banditë? Dhe më e rëndësishmja me të cilën Sërbia nuk mund të përballet është pyetja se a qëndron shteti pas krimeve të tilla. Një shtet kukull si Republika Srpska qëndronte prapa krimit të gjenocidit. Shteti i Jugosllavisë – nuk dua ta gjykoj unë – Gjykata konstatoi se nuk ka bërë asgjë për ta parandaluar gjenocidin. Kjo

Janë vra edhe sërëbët dhe kuptohet se këto janë raste gjenocidi, të cilat nuk do t'i zgjidhim duke krahasuar numra, por duke bërë dallimin mes gjenocidit, qëllimit dhe autorëve të gjenocidit. A qëndrojnë forcat e artikuluara politike pas saj, apo individë të çmendur banditë? Dhe më e rëndësishmja me të cilën Sërbia nuk mund të përballet është pyetja se a qëndron shteti pas krimeve të tilla.

që ka thënë Gjykata do të duhej të mjaftonte që Sërbia të nxirrte një deklaratë të tillë.

Vijmë te paralelja Srebrenicë – Kosovë!

Në botë nuk do të ndryshojë kurrgjë po ta miratonte Sërbia ndonjë rezolutë për Srebrenicën, por atëherë perspektiva e Sërbisë do të shënohej dukshëm në të gjitha nivelet: në nivelin arsimor, kulturor e deri te ai ekonomik, deri në integrimin e saj në Bashkimin Europian. Ai vendim ka çmim të madh politik.

Njësitë e ushtrisë së rregullt përdoreshin rregullisht për ta izoluar dhe siguruar territorin, për ta rrethuar fshatin, nëse duhet edhe për të kryer përgatitje artilerike – që të hyjnë të tjerët. Pastaj hyjnë paraushtarake dhe shteti mandej “s’ka punë me ta”, ata e kanë dorën të lirë. Por shteti pastaj nuk i ndjek penalisht. I tillë është rasti i Shkorpionëve dhe i veprimeve të tyre në Kosovë.

Kur është fjala për Kosovën, ka dy mënyra të maskimit dhe të dyja janë përdorë – e para “nuk ka ndodhë asgjë atje, nja dhjetë mijë njerëz e kanë humbë jetën, çka nuk është aq e tmerrshme për luftërat moderne”. Dhe kjo është e saktë. Por, nëse merret numri i banorëve dhe mënyra se si humbën jetën ata njerëz, duke përfshi masakrat që në fillim fare i kryen dhe pastaj rregullisht vazhdonin t’i kryenin edhe policia edhe njësitë ushtarake (më shpesh njësitë paraushtarake sesa ato të rregullta të ushtrisë), duhet ta trajtojmë me shumë seriozitet përdorimin e këtyre njësive. Për ta sqaruar pak: nuk do ta fajësoja askënd dhe as nuk do ta amnistoja askënd për diçka që tashmë disa i mban mbyllë Haga; njësitë e rekrutuara nuk janë të mira për të kryer krime kundër civilëve. Ato nuk kanë zemër ta bëjnë këtë. Megjithatë, njësitë e ushtrisë së rregullt përdoreshin rregullisht për ta izoluar dhe siguruar territorin, për

ta rrethuar fshatin, nëse duhet edhe për të kryer përgatitje artilerike – që të hyjnë të tjerët. Pastaj hyjnë paraushtarakët dhe shteti mandej “s’ka punë me ta”, ata e kanë dorën të lirë. Por shteti pastaj nuk i ndjek penalisht. I tillë është rasti i Shkorpionëve dhe i veprimeve të tyre në Kosovë.

Më të errëtat janë krimet e marrjes së jetës, por këto nuk janë as krimet më masive dhe as më të theksuara nga të gjitha ato që kanë ndodhë në Kosovë. Aty kemi edhe tjetrën gjë, dëbimin e 850 mijë njerëzve. Ky është krim gjenocidi, sepse qëllimi ishte gjenocidal. Ekzistonte qëllimi i spastrimit të territorit nga popullsia shqiptare.

Dhe a u realizua?

Në Sëربي edhe sot e kësaj dite shumëkush pohon – e unë vështirë mund ta pranoj një dozë të tillë dyfytërsie, mendoj se ajo prapë po ‘zgjidhet’ në kundërshtim me faktet – se ata njerëz po iknin nga bombardimet. Unë i pritja, sepse në atë kohë punoja në OSBE, si ekspert i mediave dhe i propagandës së mediave sërbe, në radhë të parë të RTS-së. Dhe pata rastin t’i dëgjoja, para së gjithash, ata që shkuan në kampin në Stenkovac. Dëgjoja se si i tubuan, si ua morën dokumentet, në çfarë rreziqesh kishin qenë. Se dikush i udhëzonte të gënjenin dhe se kjo mund të kishte qenë UÇK-ja - ka mundësi. Por do të duheshin mbase 200-300 mijë instrukturë që të na tregonin diçka nga ato që u kishin ndodhë. Kurse në stacionin hekurudhor në Prishtinë, ata i fusnin njerëzit në vagona dhe vritnin këdo që u dukej dyshimtë, e kështu me gjasë u vra edhe politikani më i mirë dhe më human në Kosovë, Fehmi Agani.

Më të errëtat janë krimet e marrjes së jetës, por këto nuk janë as krimet më masive dhe as më të theksuara nga të gjitha ato që kanë ndodhë në Kosovë. Aty kemi edhe tjetrën gjë, dëbimin e 850 mijë njerëzve. Ky është krim gjenocidi, sepse qëllimi ishte gjenocidal. Ekzistonte qëllimi i spastrimit të territorit nga popullsia shqiptare.

Dëgjova se si i tubuan, si ua morën dokumentet, në çfarë rreziqesh kishin qenë. Se dikush i udhëzonte të gënjenin dhe se kjo mund të kishte qenë UÇK-ja - ka mundësi. Por do të duheshin mbase 200-300 mijë instruktorë që të na tregonin diçka nga ato që u kishin ndodhë. Kurse në stacionin hekurudhor në Prishtinë, ata i fushnin njerëzit në vagona dhe vritnin këdo që u dukej i dyshimtë

Në një vend tjetër janë vra juristi i madh, avokati Bajram Kelmendi, me djemtë e tij. Këta janë vetëm dy shembuj markantë që tregojnë teknikën e ekzekutimit, e cila e shënonte deportimin me forcë të atyre 850 mijë njerëzve. Njëra nga arsyet është hakmarrja, 'ju do të na bombardoni - ne do t'i dëbojmë jashtë'. Dhe për mendimin tim, arsyeja kryesore ishte ushtarake. Nuk mund të mbash kaq shumë njerëz nën pushtim, ndërkohë që dikush po të bombardon.

Dy të tretat e të gjithë të vararëve gjatë intervenimit në Kosovë ishin shqiptarë. Unë bashkëndej me çdo anëtar të familjes së viktimës që ka vdekë si dëm kolateral në Sërbë. Por, përderisa në Kosovë, ku janë shumica e atyre viktimave, të mos ndiej se ata kanë ndonjë problem me ato bombardime dhe se ato janë krim - nuk jam i gatshëm të flas për këtë. Çdo ditë kaloj pranë godinave të Shtabit të Përgjithshëm dhe nuk e di

kur kam kaluar pranë diçkaje që dikush e ka gjuajtur si shënjestër civile, me qëllimin që ta shkatërrojë. E kur është fjala për bombardimin e televizionit, kur ndonjë medium shndërrohet në një instrument lufte sipas një modeli krejtësisht gebelsian - atëherë ai bëhet edhe shënjestër e luftës. Në kushtet e luftës, shënjestra të luftës janë edhe Petrohemija edhe fabrika e letres higjienike, e cila gjatë luftës prodhonte letra higjienike për ushtrinë. Kurse një fshat nuk është. E do të doja që të vinte ndonjë ekspert ushtarak dhe të vlerësonte se si forcat jugosllave i zgjedhnin shënjestrat e veta në Kosovë, e si e bënë të njëjtën forcat intervenuese.

A kishte gjasa të shmangej kjo?

Duhet të them diçka për politikën aktuale të Sërbisë ndaj Kosovës si një vazhdimësi e politikës së asaj kohe. Me vetëdije të plotë se mund të pasonte intervenimi, por që ai 'do të funksiononte për ne, e jo kundër nesh', u refuzua Marrëveshja e Rambouillet. Ajo marrëveshje garantonte që Kosova të bëhej autonome brenda Sërbisë. Që duhej të kishte instrumentet e veta ligjore, zgjedhjet, kushtetutën e vet, por të ishte pjesë e Sërbisë. Kjo u refuzua kategorikisht. Pastaj u refuzua gjithçka me radhë pas tjetrës, për të përfunduar me planin e Martti Ahtisaari-t, i cili, duke e propozuar pavarësinë e Kosovës, garantonte status të veçantë të komunitetit sërb dhe mbrojtje të veçantë të monumenteve, varrezave dhe vendbanimeve kulturore e historike sërbe. Serbia e refuzoi atë plan, kurse tani avokon për atë që e refuzoi në Rambuje.

Viteve të fundit punoni si ligjërues në Kosovë, gjithsesi jeni dëshmitar i ndryshimeve të shpejta dhe dramatike në atë shoqëri - për të cilat në Sërbi nuk dihet pothuajse asgjë.

Jeta e ndarë dhe sistemet paralele ekzistojnë ende, si edhe para intervenimit, me një ndryshim që i ngjan një fatkeqësie natyrore. Sistemi paralel i krijuar nga shqiptarët e Kosovës dhe për të cilin janë shumë krenarë sepse është pjesë e emancipimit të tyre politik dhe kulturor, domosdoshmërisht ka çuar në dobësimin e cilësisë së mësimdhënies – nga njëra anë, për shkak të kushteve jashtëzakonisht rudimentare në

Dy të tretat e të gjithë të vrrarëve gjatë intervenimit në Kosovë ishin shqiptarë. Unë bashkëndej me çdo anëtar të familjes së viktimit që ka vdekë si dëm kolateral në Sërbi. Por, përderisa në Kosovë, ku janë shumica e atyre viktimave, të mos ndiej se ata kanë ndonjë problem me ato bombardime dhe se ato janë krim – nuk jam i gatshëm të flas për këtë.

E kur është fjala për bombardimin e televizionit, kur ndonjë medium shndërrohet në një instrument lufte sipas një modeli krejtësisht gebelsian – atëherë ai bëhet edhe shënjestër e luftës.

Do të doja që të vinte ndonjë ekspert ushtarak dhe të vlerësonte se si forcat jugosllave i zgjedhnin shënjestrat e veta në Kosovë, e si e bënë të njëjtën forcat intervenuese.

të cilat u zhvillua, dhe nga ana tjetër, për shkak të pedagogëve që shpesh ishin të mbledhur ad hoc, nga shqiptarë vendas, mes të cilëve kishte edhe kuadro të trajnuara, por dhe njerëz që thjesht e pranonin punën vullnetarisht.

Pas ndërhyrjes dhe hyrjes së administratës ndërkombëtare në Kosovë, pothuajse të gjithë intelektualët shqiptarë që me vite po largoheshin nga Kosova, u kthyen – jo në radhë të parë për shkak të frikës e presionit, por edhe sepse nuk ekzistonin vendet e tyre të punës; gjatë disa viteve të jetës paralele, të gjitha punët e qeverisë, nga postieri e te ministri, ishin të rezervuara për sërbiët. Një numër i madh i atyre sërbiëve merrnin banesa në Kosovë dhe paga të dyfishta, ndërsa praktikisht jetonin në Sërbi. Tani nuk ka më kushte të tilla dhe nuk ka aty kurrfarë sentimentalizmi, thjesht nuk është më tërheqëse të punohet atje dhe shteti i Sërbisë nuk paguan për këtë, përveç disa profileve, siç janë mjekët...

Mosdija për Kosovën duket se gjenerohet nga dy burime - në Sërbi dominojnë paragjykimet raciste ndaj shqiptarëve të Kosovës, të cilat nxiten nga politikat publike të shtetit, një pjesë e shoqërisë po kalon nëpër një përvojë deri tash të panjohur, të cilës në Amerikë në kohën e përballjes me pasojat e racizmit i thoshin *white guilt*, faji i bardhë. Ka njëfarë barre të përgjegjësisë, një raport *a priori* të fajit, sepse varrezat masive dytësore të civilëve shqiptarë janë zbuluar madje edhe në Batajnicë...

Batajnica është fundi i një procesi që po zgjat tash njëqind vjet... Nuk di sa do të zgjasë procesi i përballjes me të. Sidomos mbasi kushtet në Kosovë kanë ndryshuar vërtet dramatikisht viteve të fundit dhe hendeku i keqkuptimeve është thelluar. Përmes represionit dhe njëfarë segregacioni, shqiptarët e Kosovës janë mbajtë në geto sistematike, ndërsa pas intervenimit situata ka ndryshuar. Kthimi i njerëzve ishte masiv, veçanërisht i njerëzve të arsimuar për të cilët papritmas u hap një hapësirë e madhe, më parë e rezervuar pothuajse ekskluzivisht për sërëbët – disa u kthyen për arsye patriotike, kurse disa sepse mund të kishin një profil shumë më të lartë publik në Kosovë sesa në vendet ku shkuan në vitet '90. Tani sërëbët janë kryesisht popullsi fshatare, kurse skenën intelektuale e kanë marrë shqiptarët.

Përmes represionit dhe njëfarë segregacioni, shqiptarët e Kosovës janë mbajtë në geto sistematike, ndërsa pas intervenimit situata ka ndryshuar.

Tani sërëbët janë kryesisht popullsi fshatare, kurse skenën intelektuale e kanë marrë shqiptarët.

Po flitet edhe për një ndërrim gjeneratash, që në Kosovë ndodhi gati brenda natës; para disa vitesh, në Prishtinë janë bërë vlerësimet se pothuajse 70% e popullsisë përbëhet nga nën 35-vjeçarët, shumë prej të cilëve i kanë kaluar vitet e formimit në mërgim në shoqëritë perëndimore, ku edhe janë arsimuar. A po ndodh ky ndryshim?

Po ndodh dhe, veç kësaj, ata tashmë e kanë pasë atë bum brezash. Me ndryshimet e normave shoqërore dhe të shkallës së vlerave të njohura, lindjet në Kosovë nuk u rritën por ranë. Që kur gratë shkojnë në universitete dhe më shumë njerëz jetojnë në qytete, familjet planifikohen sipas faktit trivial se është e shtrenjtë të rrisësh fëmijë në qytet, ndërsa në fshat nuk është. Në qytet, të paktën deri në moshën 18 vjeçare, fëmija

do të jetojë me shpenzimet e prindërve, ndërsa në fshat që nga mosha 7-8 vjeçare punon dhe kontribuon në ekonominë shtëpiake. Në të gjitha rrafshet, shoqëria kosovare po e kalon një tranzicion shumë të përshpejtuar drejt një komuniteti të strukturuar urban, perspektiva e të cilit diktohet nga brezat e rinj dhe të mesëm. Kjo në vetvete nuk garanton detyrimisht sukses, por është përparësi e madhe.

Fragment nga transkripti i fjalimit në “Konsultimet rajonale me veteranë për draft statutin e KOMRA-s”, 18 dhjetor 2010, Shkup:

Do t'ju them vetëm se në Maqedoni, e cila zyrtarisht nuk mori pjesë në luftë, në kohën e ndërhyrjes së paktit të NATO-s, kam jetuar si zyrtar, si referent për media i OSBE-së. Ishte koha kur disa qindra mijëra refugjatë nga Kosova erdhën në Maqedoni dhe ata ishin të dëbuar, shpeshherë u ishin marrë dokumentet dhe ai nuk ishte kurrfarë mërgimi vullnetar, por pjesë e një operacioni të zhvendosjes, të dëbimit të njerëzve nga Kosova. Ata përfunduan në kampe të shumta të përqendrimit, ndër të cilat më i rëndësishmi ishte kampi në Stenkovac, afër kufirit, në të cilin po shkoja pak a shumë çdo ditë. Epo, kamp përqendrimi a refugjatësh, për mua janë njësoj dhe nuk bëj ndonjë dallim të madh mes tyre... Kjo shkaktoi tensione dhe vuajtje të mëdha, jo vetëm për ata njerëz që para së gjithash janë viktima, e fjala është për ata njerëz që u dëbuan, që u vendosën në kampe, por edhe për shoqërinë që përjetoj një proces të tillë, në të cilin nuk dihej nga dita në ditë nëse do të kishte konflikte dhe trazira në vetë atë shoqëri, në të cilën tensionet ishin rritë shumë dhe në të cilën, edhe pse jo në rrugë, tashmë në shpirtra bëhej një luftë, ndërsa tek ura e vjetër kishte demonstrata të përditshme që mund të shndërroheshin në diçka shumë më të shpeshtë dhe më drastike. E them këtë sepse dua t'ju kujtoj se, edhe pse Maqedonia nuk ishte në luftën e Kosovës, ajo me të vërtetë e pësoi dhe e ndjeu luftën, të paktën ashtu siç e pësoi Zvicra apo Spanja.

Fragmente nga intervista “Identiteti në çorape”, realizuar nga Dragan Jovićević, botuar në gazetën ‘NIN’, 28 prill 2011, Beograd:

Keni punuar në Kosovë, keni ligjëruar atje. Si e shihni ju ‘problemin e Kosovës’? A është kjo një idiomë e veçantë?

Kjo i bie sikur ta qëllosh veten në këmbë. Ne ia lejuam vetes budallakinë - që Slobodan Milošević-i ta ngrejë kombin sërb në këmbë duke derdhë ‘benzinën e Kosovës’ në makinën e ndryshkur të veprimtarisë politike të atij kombi. Nga kjo ka lindë ai raport ndaj Kosovës – që është e jona, që duhet ta kthejmë, atje po na shtypin dhe po na përndjekin. Dhe që atëherë nuk kemi mundë ta tejkalojmë atë dhe kjo vazhdimisht po na bën dëm. Madje kemi shkuar deri aty sa pala tjetër i qaset problemit dhe për të mendon shumë më racionalisht sesa pala e Beogradit. Mendoj se është shumë mirë që po zhvillohen diskutime për të dhe që ka një nismë për t’i heqë të paktën ato vështirësi që krijojnë probleme për njerëzit dhe që përditë prekin jetën e njerëzve, dhe jo vetëm disa formulime politike në lidhje me sovranitetin, pavarësinë e të ngjashme. Ajo që dëgjohet në Beograd, kuptohet më së fortë nga zyra e ministrit të punëve të jashtme, është rrenë! Është rrenë e kulluar, e stërmadhe, drejtuar popullit të vet në dëm të tij. Së dyti, moskuptimi i pozicionit historik dhe historisë së raporteve mes Sërbisë dhe Kosovës është diçka që krijon vështirësi të jashtëzakonshme, sepse këtu njerëzve fillimisht u thonë se kjo është pjesë e Sërbisë që nga koha e Dušan-it dhe sigurisht e jona qyshkur! Madje edhe disa parti politike e kanë zhvilluar fushatën e tyre, programet e tyre mbi këtë. E vetëm mandej flasim se

kush kur është shpërngulë nga aty, kush kur ka ardhë, kush kujt i ka bërë çka dhe se si tash dikush dëshiron të shkëputet prej nesh me forcë. Ai rrëfim nuk mund të tregohet ashtu. Ai duhet të tregohet duke filluar nga shtetet e para moderne në Ballkan dhe nga Sërbia e parë moderne në Ballkan, e cila krijohet me shkëputjen nga Turqia, dhe vetëm pastaj të shihet se si funksionojnë në rrethana të reja këto komunitete shoqërore, këto grupe etnike dhe këto kultura, që dallojnë shumë për nga gjuha, nga mënyra e jetesës e nga rendi i vlerave. Është rrenë e madhe që prania e sërbevëve dikur ka qenë shumë më e madhe në Kosovë, e që ata janë shpërngulë. Ai që ka futë në Kushtetutën e Sërbisë se Kosova është pjesë e pandashme e saj, është dëmtuesi më i madh në raport me popullin e vet dhe me pozitën politike të këtij populli dhe të këtij vendi në Europë. Tash do të jetë më e vështirë të hiqet kjo nga Kushtetuta sesa ka qenë e vështirë të futet.

Pra, baza e organizimit tonë është rrenë?

Dhe kjo në mënyrën më të njohur në psikiatri, por më pak të njohur në politikë, që quhet vetëmashtrim sistematik. Se një politikan e rren popullin e vet nuk është diçka e re. Por, nëse ai popull dëshiron të vetëmash-trohet, çka është shumë e pranishme në elektoratin tonë, dhe nëse politikani që e thotë këtë vetëmashtrohet se çka po thotë është e vërtetë, atëherë ky është më shumë problem psikiatrik sesa politik. Por kjo përnjëmend nuk mund të vazhdojë edhe shumë gjatë. Kjo duhet të pëlcasë një ditë.

Ai që ka futë në Kushtetutën e Sërbisë se Kosova është pjesë e pandashme e saj, është dëmtuesi më i madh në raport me popullin e vet dhe me pozitën politike të këtij populli dhe të këtij vendi në Europë. Tash do të jetë më e vështirë të hiqet kjo nga Kushtetuta sesa ka qenë e vështirë të futet.

Fragmente nga intervista “Srebrenica ishte operacion mizor biznesi”, realizuar nga Dejan Kožul, botuar në portalin ‘Žurnal’, 15 maj 2011, Beograd:

A do të thotë kjo se tashmë ka njëfarë trysnie të tërthortë nga BE për ta krijuar Komisionin për Pajtim?

BE-ja nuk është organizatë fetare, as këshillimore për martesë, ata nuk kanë interes ta inkurajojnë procesin e pajtimit në Ballkanin Perëndimor sepse mendojnë se është gjë e mirë, por sepse BE-ja ka shumë dyshime kur është fjala për importimin e mundshëm të çfarëdolloj kontesti. Nuk mund ta importoni kontestin mes RS-së dhe Federatës së BeH-së, ose mes Sërbisë dhe Kosovës, e pastaj ai të zgjidhet atje. Ka pasë shumë kompromise në BE dhe shumë më shumë sjellje aventureske në fillim, por sot kujdesi është shumë më i madh. Disa do t’ia atribuojnë këtë kujdes të djathtës, e cila tani është kryesisht në pushtet në BE.

A mund të ndodhë edhe e kundërta, që të mos ketë fare mbështetje sepse ajo i kërcënon mitet që ekzistojnë për luftën, kërcënon të ashtuquajturit interesat kombëtarë?

Është e mundshme dhe duke pasë parasysh rrezikun e rastësive fatkeqe, siç ishte shqiptimi i dënimit të gjeneralëve, ne e shtymë fushatën për një javë për ta shmangë rastësinë që fushata të niste të njëjtën ditë me vendimin. Nëse ndodhë diçka e tillë, që do të paraqiste tensionim serioz të marrëdhënieve politike ose tërheqje në llogoret vetjake, do të ishte

proces shumë i dëmshëm dhe i rrezikshëm për Nismën për KOMRA. Megjithatë, kjo është njëra nga temat, ta zëmë në negociatat ndërmjet Kosovës dhe Sërbisë, për të cilën të dyja palët do të mund të pajtoheshin. Kjo do të mund të ishte faktor motivues, njëri nga momentet e para për të cilin do të mund të dakordoheshin.

Kjo është bërë nën presion. Pavarësisht kësaj, është e dukshme që nuk i kanë dorëzuar të gjitha procesverbale sepse ende janë problematikë të ashtuquajturit ditare të artillerisë që u kërkuan për gjykimin e gjeneralëve Gotovina, Markač dhe Čermak.

Diçka iu dha Tribunalit dhe kjo pati ndikim shumë fatkeq në procesin e Gjykatës Ndërkombëtare për padinë e BeH-së për gjenocid. Do të ishte vendimtare marrja e procesverbaleve, nëse ato do të ishin në dispozicion. Është plotësisht e qartë se ato përmbajnë vendime se çfarë do të bëhet, ndër të tjera, edhe në territorin e BeH-së, Kroacisë, Kosovës...

Si mund të presim që ato procesverbale të jenë pjesë e raportit kur tashmë ka një marrëveshje për mbrojtje? Tani për tani konsiderohet se kjo nuk është në interes të shtetit.

Kjo është në interes të shteteve. Ujërat e qeta derdhen thellë.

Fragment nga artikulli “Disidentët nuk janë politikanë të mirë”, realizuar nga Stanko Stamenković, botuar në ‘Pressmagazin’, 19 qershor 2011, Beograd:

Pas daljes sime nga burgu më 1975, pyeti si trajtoheshin të burgosurit politikë shqiptarë. E disa muaj më parë thoshte gjëra të tmerrshme për popullin shqiptar.

Nuk di kur ka qenë Dobrica Ćosić disident, përveçse ka rënë në kontest kur partia nisi ta kritikonte. Disave u fliste se po avokonte për të drejtat e sërbeve në Kosovë, të tjerëve se ishte kundër represionit të shqiptarëve në Kosovë. Gjithçka që ai thotë mund të interpretohet në tri mënyra. Pas daljes sime nga burgu më 1975, pyeti si trajtoheshin të burgosurit politikë shqiptarë. E disa muaj më parë thoshte gjëra të tmerrshme për popullin

shqiptar. Megjithatë, ai është plak dhe unë kultivoj njëfarë sentimentality ndaj tij. Por, ndihem i mashtruar. Është sikur mirëpret një mik në shtëpi, e ai ta vjedh kuletën.

Fragmente nga intervista “Putini është frymëzim për Dačić-in”, realizuar nga Branka Trivić, emetuar në ‘Radio Evropa e Lirë’, 9 tetor 2012, Beograd:

Tashmë dihet me siguri se raporti i Komisionit European për Sërbinë do të jetë negativ. Kujt i levërdis filozofia që qeveria e re në Sërbia as nuk e fsheh më - se nuk duhet të rendim në BE? Nga Nikolić-i dëgjuam se ai vrapim na sollli në skaj të humnerës dhe se edhe Sërbia duhet t’i vendosë kushtet e veta.

Mendoj se mbi të gjitha ajo i levërdis një njeriu që nuk është në atë qeveri, sepse ai doli nga ajo në mënyrën më të ashpër, duke i bërë thirrje elektoratit të heqë dorë nga Europa si opsioni i vetëm, të heqë dorë nga politika ‘Europa nuk ka alternativë’. Ky është Vojislav Koštunica. Duke qenë se ai nuk është i përfshirë në aparatit e kësaj qeverie, mendoj se vështirë se do të mund të nxjerrë ndonjë përfitim të konsiderueshëm nga kjo. Është e vështirë të instrumentalizohet kjo. Por një lloj përfitimi politik dhe moral, mendoj se e ka marrë.

Tjetra që përfitoi absolutisht nga kjo është njëra nga më të fortat forca politike në Sërbia, e kjo është Kisha Ortodokse Sërbe, e cila shfrytëzon çdo mundësi që ka për ta futë këmbën sa më thellë në derën e pushtetit dhe për t’u përfshi në shtet dhe në vendimmarrjen shtetërore për disa çështje. Nikolić-i haptas e inkurajoi, duke thënë se kur është fjala për Kosovën, se në vendimin tonë si popull, si shtet në lidhje me çështjen e Kosovës, duhet të përfshihet edhe mendimi i kishës, e cila është një faktor shumë i rëndësishëm këtu. Në afat shumë të shkurtër,

kisha u lajmërua dhe tha se nuk vjen parasysh ta japim Kosovën. Ai prej tyre mori pikërisht inkurajimin për politikën që e udhëheq. E siguroi të djathtën e tij. Duket se partneri i tij socialist SPS do t'ia sigurojë atë të majtë të supozuar.

Gjatë fushatës parazgjedhore, duke shfrytëzuar postin e tij si ministër i punëve të brendshme, ai dha urdhër të arrestoheshin dhjetëra shqiptarë, veç pse i nevojitej kjo për imazhin parazgjedhor, për atë fushatë. Ata u mbajtën vetëm për aq kohë sa duhej për të përfunduar zgjedhjet, dhe mandej u liruan pa shumë komente.

doj se këto flukse të dyshimta të parave, dhe pasanikët tanë të rinj e jotransparentë, janë ata të cilëve u levërdis kjo shumë.

Por keni një lojë të qeverisë ku qeveria shumë dukshëm i referohet Kushtetutës kur është fjala për Kosovën, e mandej e shkel për dy minuta kur është fjala për demonstrimin e të drejtave të një pakice?

Po. Duke e shkelë, ajo tregon se mund ta shkelë, dhe se, nëse pajtohet me të, atëherë e konsideron në interesin e saj. Ka edhe shumë gjëra

Të tjerët që patjetër përfituan janë pjesërisht të njëjtët njerëz që kanë përfituar nga marrëdhëniet e pazgjidhura gjysmëluftarake me Kosovën. Ata janë interesaxhijtë politikë dhe manjatët që përdorin zonën e hirtë dhe veprimtaritë e paligjshme për biznesin e tyre dhe mbi të gjitha me biznesin e mbyllur, i cili është shumë vështirë të parandalohet, sepse ata janë shumë të fuqishëm dhe arrijnë ta përfshijnë shtetin. Ndonjëherë vetëm disa komponentë të tij, dhe ndonjëherë edhe tërë shtetin.

Pavarësisht premtimeve të Vučić-it, që është zëvendëskryeministër, se ai tani do ta luftojë korrupsionin, mendoj se aty ku askush nuk e ka përmendë kurrë korrupsionin, vështirë që farë ndërgjegjeje e Vučić-it do të ketë interes ose fuqi të hapë ndonjë çështje të tillë. Prandaj men-

më të shëmtuara që pastaj i bën i njëjti njeri (Dačić-i v.a). Gjatë fushatës parazgjedhore, duke shfrytëzuar postin e tij si ministër i punëve të brendshme, ai dha urdhër të arrestoheshin dhjetëra shqiptarë, veç pse i nevojitej kjo për imazhin parazgjedhor, për atë fushatë. Përndryshe, ata ishin të mbuluar nga Ligji për Amnistinë, i shpallur shumë vjet më parë, por ai me gjakftohtësi deklaroi se nuk kishte diçka të tillë sepse fjala ishte për një lloj tjetër të veprave penale që nuk mbulohej me ligj. Ata u mbajtën vetëm për aq kohë sa duhej për të përfunduar zgjedhjet, dhe mandej u liruan pa shumë komente. Ndoshta secilit ia dhanë nga 500 dinarë për çdo ditë të kaluar në burg ose nga 1000 dinarë. Kështu përfundoi kjo çështje. Ata nuk kanë mundësi ta arsyetojnë këtë problem në media.

Ligjërata e KOMRA-s për të ardhmen e të rinjve, mbajtur më 23 nëntor 2012, organizuar nga Nisma e të Rinjve për të Drejtat e Njeriut dhe Rrjeti i Komisioneve për të Drejtat e Njeriut - CHRIS, 29 nëntor 2012, Beograd:

E drejta për të ditë nuk ka të bëjë vetëm me transparencën e veprimeve politike, por në radhë të parë i referohet disponueshmërisë së fakteve që mund të hedhin dritë mbi ngjarjet. Në fakt, me fakte dhe me të vërtetën, me kalimin e kohës duhet të arrihet pajtimi.

Në emër të viktimave dhe duke mbrojtë të drejtat e tyre, përpiqemi të krijojmë një organ të vetëm që do të niste para së gjithash nga faktet për të gjitha viktimat e konfliktit në Ballkanin Perëndimor. Një e drejtë tjetër jashtëzakonisht e rëndësishme, e cila do të mbrohej dhe do të promovohet në këtë mënyrë, dhe për të cilën interesohen fillimisht të rinjtë që nuk kanë marrë pjesë në luftë dhe që kanë trashëguar forma të ndryshme të paragjyqimeve dhe të stigmës, është e drejta për të ditë. E drejta për të ditë nuk ka të bëjë vetëm me transparencën e veprimeve politike, por në radhë të parë i referohet disponueshmërisë së fakteve

që mund të hedhin dritë mbi ngjarjet. Në fakt, me fakte dhe me të vërtetën, me kalimin e kohës duhet të arrihet pajtimi.

Fragment nga intervista “Le të na shpjegojë Dačić-i diçka për luftën”, realizuar nga Dejan Kožul, botuar në portalin ‘Novosti’, 4 mars 2013, Zagreb:

Po bëhet një debat mjaft i ashpër për natyrën e qeverisë aktuale. Për shkak të takimeve me kryeministrin e Kosovës Hashim Thaçin, Vesna Pešić madje e shpalli Dačić-in Churchill ose De Gaulle të ri. Disa e kanë të vështirë ta harrojnë të kaluarën e tij, por edhe të Vučić-it. Kush ka të drejtë?

Hapja e dialogut dhe i ashtuquajturit normalizim marrëdhëniesh janë kusht që Sërbia të marrë një datë për fillimin e negociatave me BE-në, gjë që është bërë ambicia kryesore e qeverisë së re, e që nuk e kishte më parë. Kjo ka prodhuar disa deklarata mjaft të çuditshme, si ajo kur Dačić-i thotë: ‘Unë mund të flas me Thaçin sepse kam luftuar kundër tij’. Mendoja se kishim luftëtarë edhe më të aftë në atë kohë, e se ai kishte qenë zëdhënës, por ne jse. Ai mund të ketë luftuar, por atëherë duhet të na shpjegojë diçka për atë luftë dhe jo të na tregojë se si kjo e bën të përshtatshëm që t’i udhëheqë negociatat. Pra, nuk kualifikoheni ju që nuk keni luftuar, që keni luftuar kundër asaj lufte qysh nga fillimi, që ende keni raporte të gjalla dhe të shëndosha me shoqërinë kosovare, madje edhe me shtetin

Pse dikush do të negocionte me Sërbinë për çkado? Në ato negociata, nga Sërbia pritet vetëm ta njohë shtetin e Kosovës.

e tyre... I përshtatshëm është vetëm Dačić-i, i cili tani do të negociojë për diçka, me sa duket, nga pozita e të ndjerit Slobodan Milošević. Do të ishte më pak problem nëse këtu vërtet do të negociohej dhe do të gjendej ndonjë kompromis. Po ideja se këtu po bëhen dofarë negociatash është ideja e katrorëve të rrumbullakët. Pse dikush do të negociante me Sërbinë për çkado? Në ato negociata, nga Sërbia pritet vetëm ta njohë shtetin e Kosovës.

Fragment nga emisioni “Demokratikisht pa mundim - ‘Rrugët e dijes’ në Radio Televizionin e Sërbisë”, Radio Beograd 2, 27 mars 2014, Beograd:

Do të doja të shihja një përshkrim të denjë dhe objektiv të Perandorisë së Dušan-it në të cilin dikush do të shpjegonte se, së pari, në ato vite kombet nuk ekzistonin, por vetëm nga fundi i shekullit XVIII, dhe se shumica e popullsisë në atë perandori nuk fliste sërbisht, por greqisht dhe shqip. Këtë nuk do ta gjeni në asnjë libër shkollor, përkundrazi, historianët superpatriotë-nacionalistë ta mësojnë se ky është shteti sërb, se është mbretëria sërbe, është populli ynë – se këta jemi ne.

Fragmente nga fjalimi “Fakti në kontekste të ndryshme e ndryshon vlerën dhe parashenjën”,
 Forumi i Dhjetë për Drejtësinë Transicionale
 në vendet post-jugosllave, 15–16 nëntor 2014,
 Beograd:

Filmat, me të cilët do të merremi sot, hulumtojnë se si lufta i ndryshon jetët e të gjithë njerëzve, të atyre për të cilët nuk mendojmë rëndom. Sepse, në këtë tubim dominon tema, me të drejtë, meqë ajo temë është më dramatikja, tema e viktimave, njerëzve që i kanë humbur jetët ose jetët u janë dëmtuar në kuptimin që dikush ka kryer krim ndaj tyre. Megjithëkëtë, ne prandaj ndonjëherë nuk e shohim se lufta na e ndryshon jetën të gjithëve. Edhe atyre që janë agresorë, e edhe atyre që janë viktima, e edhe atyre që janë vetëm vëzhgues ose gazetarë ose që disi janë të përfshirë aty në mënyrë profesionale, shpesh në mënyra të paparashikueshme. Pra, të gjithë filmat, që do t’i shohim sot kanë të bëjnë me atë problem – si i ndryshon lufta jetët e njerëzve. I pari mes tyre është filmi i regjisorit të njohur nga Kosova, Isa Qosjes. Filmi quhet ‘Tri dritare dhe një varje’. Flet për një grua, të cilën e kanë dhunuar pjesëtarët paraushtarak nga Serbia. Në këtë film, ajo, nga viktimë, shndërrohet në fajtorë, sepse publikimi i pësimi të saj ia rrezikon normat dhe paragjykimet krejt bashkësisë.

Skena kryesore e këtij filmi është krijuar praktikisht pothuajse pa pamje. Personazhet flasin në terr. Qosja mund ta krijonte këtë si të donte. Mundej, si në ndonjë emision për History Channel, ta bënte rekonstruktimin e asaj ngjarjeje. Ka mundur me aktorët e tij t’i bënte që të flisnin në dritë të plotë, që ju këtë dramë ta përcillnit në fytyrat

e tyre. Megjithëkëtë, jo. Ai ia lejoi artistit më të madh pas Zotit, e ky jeni ju vetë, që lirshëm të imagjinoni se si ajo pamje do të mund të dukej, duke jua dhënë atë fakt të reduktuar, pothuajse në formë krejt të thatë. Ky është veprim shumë i shkathhtë dhe i suksesshëm regjisorial. Do ta shohim edhe një insert nga filmi mbi dëshmitarët e mbrojtur, pa të cilët kurrrë nuk do të mund të arrinim te faktet në shumë raste, sepse, nëse viktima e ka humbë jetën, nuk është më, i vetmi që për këtë mund të thotë diçka është dëshmitari i atij krimi, kurse, që ai të flasë, duhet ta mbron. Ata shkaktajnë kontraverza të mëdha duke e ndarë gjithë publikun në ata që i konsiderojnë tradhtarë, dhe ata që i konsiderojnë heronj, kurse rrallë ndonjëherë ne e pyesim veten për vetë ata. Atyre u ndryshon jeta nga themeli, shpesh edhe sa edhe detyrohen të ndryshojnë identitet, të bëhen njerëz të tjerë, të lindin në një tjetër planet. Ta vazhdojnë jetën në ndonjë vend të largët, si dikush që nuk ka më asgjë me hapësirën nga e cila është larguar.

Ndonjëherë nuk e shohim se lufta na e ndryshon jetën të gjithëve. Edhe atyre që janë agresorë, e edhe atyre që janë viktima, e edhe atyre që janë vetëm vëzhgues ose gazetarë ose që disi janë të përfshirë aty në mënyrë profesionale, shpesh në mënyra të paparashikueshme.

Fragment nga artikulli i Lazar Stojanović-it “Filmi si zëri i viktimave - Përdorimi i fakteve për luftërat në ish-Jugosllavi për film”, botuar në KOMRA, 11 maj 2015, Beograd:

Tregimet për luftërat në Ballkan në dekadën e fundit të shekullit XX ende janë të përhapura, jo vetëm në kulturat lokale dhe jo vetëm në mediat kryesore. Kjo nënkupton se kujtesa e ngjarjeve të luftës nuk është zbehë as dy dekada më vonë. As kujtesa e luftërave botërore pas shtatë ose dhjetë dekadash nuk është zbehë. Megjithatë, diçka në lidhje me hulumtimin e luftërave tona ka ndodhë shumë më herët - me vetëdije dhe qëllimisht: u bë e dukshme nevoja për të folë për luftën nga më shumë këndvështrime relevante dhe për t'i dëgjuar zërat e të gjitha palëve dhe të gjithë atyre që kishin një rol në këto luftëra. Kjo është edhe më e lehtë pasi nuk ka fitues zyrtar, ndaj është e pranueshme të flitet pa vlerësime politike dhe paragjykime ideologjike për fatet e njerëzve, të bashkësive dhe të shoqërive, por edhe të kryesve të krimeve dhe viktimave të tyre, sidomos për të atyre që u përkasin kategorive më të rrezikuara. Ne ende rrallëherë flasim aq lirshëm për Luftën e Dytë Botërore. Këtu, natyrisht, është fjala për ato më pak se dhjetë për qind të prodhimit mediatic gazetaresk dhe hulumtimeve artistike që nuk përshtaten me propagandën ditore politike të pranishme në gjithë rajonin - propagandë kjo që shënon mbi 90 për qind të produkteve mediatike me temë luftime.

Mundësia e një qasjeje të tillë kushtëzoi strukturën dhe përmbytjen e seancave kushtuar përdorimit të fakteve për luftërat e viteve 1991-2001 në filmat e xhiruar në gjithë rajonin. Megjithatë, seancat nuk kanë marrë parasysh vërshimin e prodhimeve televizive dhe filmike,

të cilat në një gamë të gjerë zhanresh, nga fikcioni deri te intervistat në studio, e kanë trajtuar luftën në një kontekst politik, duke e përdorë për propagandë ose duke u përpjekë ta analizojnë verbalisht dhe në mënyrë gjithëpërfshirëse. Ne zgjodhëm shembuj të njerëzve, jetët e të cilëve lufta i ndryshoi në mënyrë dramatike, plotësisht të vetëdijshëm se ajo na e ndryshoi jetën në të gjithëve. Filmat e përzgjedhur bazohen në fakte përgjithësisht të pranuar, që në disa raste janë pranuar nga gjykatat, por nuk njihen përgjithësisht ose janë larguar nga vëmendja e publikut. Duke pasë parasysh fokusin primar të Nismës për KOMRA, përzgjedhjet e veçuara theksojnë këndvështrimin e viktimës. Qëllimi i seancave ishte shqyrtimi dhe komentimi i rolit të filmit si një mjet për ta objektivizuar këtë kënd, si një mjet kërkimor që eksploron personalitetin dhe kontekstin në lidhje me këtë problem specifik, por të shpërfillur.

Filmi i Isa Qosjes 'Tri dritare dhe një varje' fliste për një shqiptarë të përdhunuar, e cila nga viktimë u shndërrua në fajtorë, meqenëse e publikoi tregimin e saj në media. Ivana Lalić, autorja e filmit 'Dëshmitarët', shfaqti inçizimet e deklaratave të dëshmitarëve kryesorë në gjyqet për dhunë ndaj civilëve në Kosovë. Roli i një dëshmitari të mbrojtur ndryshon në mënyrë drastike jetën e ardhshme të atij personi në komunitet, si dhe kuptimin e dëshmitarit për ngjarjet për të cilat dëshmon; ndonjëherë kjo çon te ndryshimi i krejt jetës së atij personi, duke përfshi edhe ndryshimin e identitetit të tij.

Roli i një dëshmitari të mbrojtur ndryshon në mënyrë drastike jetën e ardhshme të atij personi në komunitet, si dhe kuptimin e dëshmitarit për ngjarjet për të cilat dëshmon; ndonjëherë kjo çon te ndryshimi i krejt jetës së atij personi, duke përfshi edhe ndryshimin e identitetit të tij.

Fragmente nga intervista “NATO nuk ka alternativë”, realizuar nga Sonja Ćirić, botuar në ‘Vreme’, 11 shkurt 2016, Beograd:

Po dokumentari ‘Shkorpionët’ - për krimet e njësisë paraushtarake sërbe gjatë luftërave të viteve 1990, i cili besohet se ka zbuluar për publikun se çka bënë Shkorpionët dhe si, për shkak të xhirimit arkivor të inkorporuar të vrasjes së gjashtë muslimanëve afër Trnovo në Bosnjë. Më vonë, ai xhirim autentik u shfaq në gjithë botën. A është ‘Shkorpionët’ - shembull i ndikimit të filmit në opinionin publik?

Prandaj para atij fragmenti shfaqja një bisedë me paraushtarakët për atë se çka kanë bërë në Bosnjë dhe Kosovë. Krimi në Trnovo është krim i tmerrshëm dhe nuk dua ta minimizoj kurrsesi, por kur dëgjon se si

Krimi në Trnovo është krim i tmerrshëm dhe nuk dua ta minimizoj kurrsesi, por kur dëgjon se si Shkorpionët kanë vra fëmijë në Podujevë, atëherë më lehtë e shikon videon e pushkatimit të gjashtë të rinjve.

Shkorpionët kanë vra fëmijë në Podujevë, atëherë më lehtë e shikon videon e pushkatimit të gjashtë të rinjve. Pra, kur ua shkruani emrat kriminelëve dhe viktimave, Nataša Kandić e sugjeroi këtë për hir të përkujtimit, ashtu siç e lexoni listën e aktorëve në një film dhe në teatër, atëherë përftoni një teatër që publiku mund ta shikojë. Megjithatë, ai është një teatër që e bën publikun të ngrihet. Dhe pastaj ju thoni: po tani? Tani duhet të mbarojë, e pastaj? A duhet duartrokitur si në teatër? Epo, nuk bën. Prandaj duhet t’i

mundësoni publikut të dalë sa më normal nga ajo sallë. Si t'ia bëni? Vendosni një happy-end të rremë: shkruani se ka pasë një gjyq, se ka fituar drejtësia. Nga diçka që është krim, u përpoqa të bëj një gjë të shtresuar që flet për natyrën njerëzore. Shumë lehtë mund të ndodhte që rolet e kriminelëve dhe viktimave të zëvendësoheshin në ndonjë situatë tjetër politike. Njerëzit më shpesh janë skllëvër të rrethanave në të cilat jetojnë sesa personalitete autonome.

Kur këtu filluan luftërat, erdha të punoja në Radio Brod dhe të bëja filma për gjërat që ndodhin këtu. Kur filluan trazirat në Kosovë, punova si zyrtar për media për misionin vëzhgues të OSBE-së të udhëhequr nga William Walker. Pas hyrjes së NATO-s në Kosovë, atje nuk mbeti më asgjë për të bërë në politikën mediatike, prandaj shkova sërish në Amerikë. Kur u themelua UNMIK-u në Kosovë, më ftuan ta drejtoja shërbimin e gjuhëve. I organizoja edhe sërëbët edhe shqiptarët, kisha edhe një përkthyes për turqisht, dhe krijuam një njësi të fortë që punoi ashtu si duhet për vite me radhë. Asokohe, ajo njësi njihej si një nga më të mirat në Ballkan.

Meqë ra fjala, pas shumë vitesh punë në Kosovë, mendoj se është një vend shumë i pazhvilluar institucionalisht që ka probleme të mëdha me korrupsionin, sigurinë dhe papunësinë, por që ka perspektivë të qartë dhe zhvillim të shpejtë.

I përkisni një grupi intelektualësh që mendojnë se Sërbia nuk ka të drejtë mbi Kosovën.

Do të jem krejt i hapur për këtë. Ndërhyrja e NATO-s më 1999 i grisi dhe i ndau njerëzit në dy grupe: disa që besonin se vendimi për të ndërhy ishte

Pas shumë vitesh punë në Kosovë, mendoj se është një vend shumë i pazhvilluar institucionalisht që ka probleme të mëdha me korrupsionin, sigurinë dhe papunësinë, por që ka perspektivë të qartë dhe zhvillim të shpejtë.

Ndërhyrja e NATO-s më 1999 i grisi dhe i ndau njerëzit në dy grupe: disa që besonin se vendimi për të ndërhy ishte i mençur dhe se liberalët dhe komunistët duhet ta mbështesnin, dhe në shumicën që besonte se ndërhyrja ishte e pabazë, se ishte kundër sërbeve dhe Sërbisë, dhe se Sërbia ende e ka të drejtën mbi Kosovën.

i mençur dhe se liberalët dhe komunistët duhet ta mbështesnin, dhe në shumicën që besonte se ndërhyrja ishte e pabazë, se ishte kundër sërbeve dhe Sërbisë, dhe se Sërbia ende e ka të drejtën mbi Kosovën. Në grupin e parë mund të rendisja vetëm disa emra, duke përfshi edhe veten time, e këta janë Sonja Biserko, Bora Ćosić, vël-lai im Voja Stojanović, i ndjeri Srđa Popović, Nataša Kandić, Ivan Čolović, Svetlana Slapšak... Sigurisht që janë me mijëra të tillë... por prapë shumë pak. Nga ana tjetër, ishte një varg punonjësish me nd-ikim, e të respektuar, kulturorë e publikë, të cilët ishin angazhuar në anën boshnj-ake gjatë luftës në Bosnjë. Por pas bom-bardimeve ata morën një qëndrim të fortë kritik patriotik. Prandaj ne tani na duan në Kosovë, e grupin tjetër - jo, dhe prandaj

ne në Beograd na shohin si tradhtarë. Kjo nuk është e papritur për nacio-nalistët, këtë qëndrim e kanë pasë edhe më parë. Por kur liberalët civilë nuk i njohin më vlerat që mbrojtën deri dje dhe fillojnë t'i mbrojnë krimet e shtetit vetëm pse janë nënshtetas të tij, kjo është e vështirë të tretet.

Cilët persona nga grupi tjetër që po përmendni i keni parasysh? Ata që nënshkruan peticionin dhe ishin kundër bombardimeve në vitin 1999, gjegjësisht kundërshtarëve tuaj në polemikën e zhvilluar në 'Vreme' në vitin 2002, ndër të cilët Stojan Cerović, Branko Vučićević, Sonja Liht, Tanja Petovar, Frano Cetinić, Stanko Cerović?

Jo vetëm ata. Bombardimet ua çrregulluan bindjet shumë njerëzve. Është njerëzore që të bombarduarit ta urrejnë bombarduesin. Besoj

në përparësinë e vlerave ndaj reagimeve spontane njerëzore. Ndoshta e kam gabim që pres shumë nga njerëzit.

Kosova nuk është pjesë e Sërbisë, siç pohojnë ata, sepse gjithmonë ka qenë pjesë e Sërbisë, megjithëse ka qenë pjesë e perandorisë së Dušan-it. Nuk dihet sigurt nëse në atë kohë ishte e banuar kryesisht me fise sërbe, siç na pëlqen neve të besojmë, sepse në atë kohë fshati nuk përcaktohej sipas përkatësisë etnike, por në radhë të parë sipas feudalit të cilit i përkiste si fshat. Pra, Kosova nuk është diçka që me besueshmëri mund ta quajmë pjesë natyrore dhe etnike e Sërbisë.

Miti i Kosovës u zhvillua kur iu krijua një mundësi e jashtëzakonshme monarkisë së sapokurorëzuar të Karađorđević-ëve për ta zgjeruar territorin në ato pjesë që nuk i ka pasur që nga Mesjeta, por që u bënë lehtësisht të qasshme pas rënies së Perandorisë Turke. Për këtë është dashtë që në njëfarë mënyre të motivohet populli, t'i jepet diçka që duket si bazë e mirë për luftë, kështu që Kosova u trajtua si vend i prejardhjes që nga kohët feudale, e që natyrshëm i përket Sërbisë.

Kështu, dy luftërat ballkanike kishin ekskluzivisht karakter territorial dhe pushtues. Popullsia sërbe në Kosovë në atë kohë ishte pakicë dallueshëm e vogël, e meqë një pjesë e shqiptarëve u rebeluan kundër pushtetit sërb, u quajtën kaçakë, banditë, Sërbia tentoi së pari pas luftërave ballkanike, e pastaj pas Luftës së Parë Botërore, t'i kolonizonte sërëbët atje. Po e përmend këtë sepse në praktikën politike edhe ia imponon Kosovës statusin e kolonisë, pavarësisht se ajo kufizohet me territorin e shtetit amë dhe pavarësisht se nuk është formalisht në marrëdhënie koloniale. Ato dy kolonizime, që përfshinin rreth pesëdhjetë mijë shpirtra, veteranë të luftës me familje që iu dha toka të cilën shteti ua mori kaçakëve, përfaqësonin bërthamën e popullsisë sërbe në Kosovë. Dhe në atë bërthamë mbështetej qeveria. Se cili ishte qëndrimi ynë ndaj të drejtave kulturore, pozitës etnike, arsimit dhe çdo gjëje

Atë Kosovë tashmë kah fundi i Luftës së Dytë Botërore, Brozi e trajtonte si diçka që natyrshëm duhet t'i përkiste Shqipërisë, e cila ishte aleatja jonë në luftë, prandaj konsideronte se andej duhej të shkonte.

Ajo ndërhyrje është kry në Kosovë dhe tri të katërtat e viktimave kanë vdekë në Kosovë. Në territorin e Sërbisë së ngushtë, sulmet janë kry vetëm mbi disa vende me rëndësi strategjike, me qëllim të zvogëlimit të kapacitetit të Sërbisë për t'u angazhuar ushtarakisht në Kosovë.

tjetër në Kosovë, e dimë më së miri nga shkrimet e Dimitrije Tucović-it, të cilave nuk do të kisha çfarë t'u shtoja.

Atë Kosovë tashmë kah fundi i Luftës së Dytë Botërore, Brozi e trajtonte si diçka që natyrshëm duhet t'i përkiste Shqipërisë, e cila ishte aleatja jonë në luftë, prandaj konsideronte se andej duhej të shkonte. Përndryshe, në çlirimin e Kosovës morën pjesë partizanët nga Shqipëria, sepse ata u pranuan më mirë në Kosovë sesa partizanët e Sërbisë. Babai i Ljubiša Ristić-it, i cili udhëhiqte një çetë partizane të përbërë nga sërbët dhe shqiptarët, më tha: 'Po, ne ishim partizanë, por vepronim nga Maqedonia, sepse deri në çlirim as nuk mund të hynim në Kosovë'. Në një situatë të tillë Kosova nuk u pajtua të bëhej pjesë e Jugosllavisë Socialiste, prandaj menjëherë pas çlirimit shpërtheu Kryengritja e Drenicës. Të pushtuar, ata u gjendën nën mbikëqyrjen e posaçme nga UDB-ja, e cila përndiqte të gjitha format e secilit nacionalizëm, prandaj edhe të atij shqiptar. Atë e udhëhiqte Aleksandar Ranković, por jo si patriot sërb, siç e festonin nacionalistët sërbë në frymën e mitit të Kosovës, por si komunist i mirë dhe kryetar i UDB-së, e cila për nevojat e shtetit të ri siguronte paqe në Kosovë.

Miti i Kosovës u riciklua sërish kur Slobodan Milošević duhej ta fitonte mbështetjen e patriotëve sërbë. 'Kosova është e jona, shqiptarët

duan të na e marrin', thoshte ai dhe fitoi mbështetje. Thoshte edhe: 'Nëse unë e zgjidh rrëmujën në vendin tim, pra pa i kaluar kufijtë e Sërbisë, askush nuk mund të më ndërhyjë'.

Megjithatë, duke qenë se në Kosovë ka pasë shkelje spektakolare të të drejtave të njeriut, deri në dëbimin e 850 mijë njerëzve me 10,000 të vrarë, NATO-ja intervenoi në vitin 1999. Përndryshe, njerëzit që komandonin për pastrimin e Metohisë, bartjen e kufomave dhe varrimin e tyre në Batajnicë, sot sërish zënë pozita të larta në shtet, në Kuvend, ushtri e polici. Meqenëse ajo ishte një shembull flagrant i shkeljeve serioze dhe kriminale të të drejtave të njeriut, ata pak njerëz që avokonin për ndërhyrjen ndërkombëtare, i qëndronin këtij argumenti. Ajo ndërhyrje është kry në Kosovë dhe tri të katërtat e viktimave kanë vdekur në Kosovë. Në territorin e Sërbisë së ngushtë, sulmet janë kry vetëm mbi disa vende me rëndësi strategjike, me qëllim të zvogëlimit të kapacitetit të Sërbisë për t'u angazhuar ushtarakisht në Kosovë.

Dëbimi i njerëzve nga Kosova dhe vrasja e tyre ka ndodhë gjatë bombardimeve dhe jo më parë, siç po thonë. Po bombardimin e Televizionit, si e shpjegoni?

Televizioni është bombarduar kur është shpallë qendër propagande prej nga përhapet lufta dhe vërtet është rreshtuar ashtu për nevoja të luftës, pra intervenimi është paralajmëruar, kështu që ju nëse doni, mund të largoheni. Tri të katërtat e civilëve që vdiqën prej bombardimeve

Tri të katërtat e civilëve që vdiqën prej bombardimeve ishin shqiptarë të Kosovës por nuk e kam ndier asnjë person në Kosovë të protestojë kundër kësaj. Prandaj po them: si t'i shoh shqiptarët duke protestuar kundër intervenimit joadekuat të NATO-s, edhe unë do të jem i gatshëm t'i dëgjoj kundërshtimet e shtetit të Sërbisë lidhur me këtë. Përderisa nuk e keni këtë, nuk jeni i pari në radhë që flisni për këtë, sepse nuk jeni as viktimat e para.

ishin shqiptarë të Kosovës por nuk e kam ndier asnjë person në Kosovë të protestojë kundër kësaj. Prandaj po them: si t'i shoh shqiptarët duke protestuar kundër intervenimit joadekuat të NATO-s, edhe unë do të jem i gatshëm t'i dëgjoj kundërshtimet e shtetit të Sërbisë lidhur me këtë. Përderisa nuk e keni këtë, nuk jeni i pari në radhë që flisni për këtë, sepse nuk jeni as viktimat e para. Marrëveshjet e Brukselit janë një rrugë e ngadaltë, sepse pas 104 vjetësh propagandë, që nga viti 1912, askush këtu nuk ka guxim të thotë - dhjetërokëshat³ nuk vlejné më, le të mbështetemi në faktet historike.

Ju i mbështetët bombardimet e NATO-s ndaj RFJ-së dhe tash avokoni që Sërbia ta njohë Kosovën. Qeveria aktuale e ka nënshkruar Marrëveshjen e Brukselit dhe po punon në afrimin e Sërbisë me NATO-n. A mendoni se anëtarësimi në NATO është zgjidhja për Sërbinë?

Nuk jam i bindur se kjo është realiste, sepse Sërbia nuk udhëheq politikë të jashtme në përputhje me atë të BE-së, gjë që është pengesë e madhe për të hyrë në atë aleancë, kurse në NATO askush as nuk e ka ftuar, as nuk është gati ta pranojë. Sërbia është peng i konfliktit në rritje midis Rusisë dhe Perëndimit, në të cilin nuk ka vend për neutralitet, përveç nëse shteti është ekonomikisht dhe ushtarakisht shumë i fortë dhe i pavarur, çka Sërbia s'është. Ideja e bashkëpunimit të hareshëm të Sërbisë me të dyja palët në një situatë të luftës së ftohtë është thjesht fantazi, jo shkencore, por dhjetërokëshe. Nuk është më koha e të painkuadruarve, kur Jugosllavia ishte në kufirin e blloqeve ushtarake, e dobishme politikisht për të dyja palët. Ajo është sot interesante vetëm në funksionin e ruajtjes së paqes në Ballkan, si për palën që dëshiron ta forcojë atë paqe, ashtu edhe për atë që dëshiron ta cenojë. Kjo e bën atë peng të konfliktit, por nuk ia rrit çmimin politik, madje e thëllon krizën ekonomike dhe sociale, duke e paraqitë si vend me perspektivë të paqartë.

3 Këngët dhjetërokëshe të Ciklit të Kosovës.

Nuk do të mungonin investimet e huaja po të ishte e sigurt se Sërbia po shkon në Europë, po të mos mbeteshin këto vetëm pallavra.

Opsioni i dytë është shumë i errët për t'u përshkruar, ai çon në izolim të rëndë, thjesht nuk është alternativë. Ashtu si anëtarësimi në NATO, edhe kolonizimi i Hënës do të ishte i dobishëm për Sërbinë, por nuk do të ishte as i shpejtë dhe as lehtë i arritshëm, dhe shumica e popullsisë ndoshta do të votonte kundër. Do të ishte mirë po ta kishim mundësinë të merreshim me çështjen e zgjedhjes së të ardhmes tonë pa frustrim. Në këtë moment nuk është aktuale, por pyetja themelore është a mundet dhe si mund të dalë Sërbia nga kriza e thelluar politike, e shkaktuar ndoshta më shumë nga refuzimi për t'u përballë me të kaluarën, sesa nga rrethanat e këqija ekonomike dhe sociale. Hapi i parë do të duhej të ishte përcaktimi i përgjegjësisë për atë krizë. Qeveria për këtë e fajëson atë të mëparshmen, kur Partia Demokratike e qeveriste shtetin. Ka gjasë që ata të mos e kenë shfrytëzuar potencialin e tyre maksimal për ta përmirësuar gjendjen që gjetën. Megjithatë, ajo që e trashëguan ishte një shtet krejtësisht i shpërbërë, në të cilin një fuqi e huaj kishte pozitë të privilegjuar, ekonomi të grabitur dhe të shkatërruar, shoqëri të korruptuar dhe të varfër, media të nazifikuara në funksionin e politikës etnocentrike dhe klasë të mesme të thyer. Ndoshta demokratët këtë nuk e rregulluan sa duhet, por sigurisht që nuk e prishën.

Është paradoksale që ata që janë tani në pushtet të jenë po ata që e shkatërruan këtë vend në mënyrë kriminale nën Milošević-in dhe tani po ia atribuojnë këtë dikujt tjetër. Pa e hapë pyetjen për atë përgjegjësi, ata mund të na pranojnë në Europë, por ne ashtu nuk do të bëhemi europianë. Ne do të mbetemi ata që jemi, trangu i thyer i inatosur i një miniperandorie të dështuar, i izoluar dhe i padëshiruar, që imagjinojnë se prej tij varet a do ta pranojë dikush apo jo. Ky është realiteti tash, por qysh nesër do të mund të jetë ndryshe. Te ne ndryshimet janë të papritura dhe të vështira për t'u parashikuar. Nuk ia vlen as të mendojmë për anëtarësim në NATO. Sigurisht që do të ishte mirë, madje nuk ka alternativë, por është krejt e pamundshme në të ardhmen e afërt. E kjo baltë politike e paformë, në të cilën gjendemi, nuk na lejon të mendojmë për të ardhmen e largët.

Fragmente nga artikulli “Në Batajnicë një varrezë e pashënuar, kriminelët e padënuar”, Radio Evropa e Lirë, 1 prill 2016, Beograd:

Mbyllja e syve para pasqyrës së shtrembëruar të vetvetes është gjendje e përhershme në të cilën shoqëria serbe jeton në dy dekadat e fundit. Shkakun e kësaj e shoh në simbiozën e harresës, të cilën qeveria dhe publiku në Serbi e realizojnë së bashku. Ekuilibri i këtij regjimi qëndron në masë të madhe në shtyrjen nën rrogos të fakteve që mund ta cenojnë regjimin dhe të cilat publiku as nuk dëshiron t’i dëgjojë, sepse edhe publiku ka përgjegjësi politike dhe morale për gjithçka që ka ndodhë, prandaj po e zgjat atë përgjegjësi duke dashtë t’i shohë faktet të fshehura ende nën rrogos, ose duke ndihmuar që ato fakte të fshihen.

Ngritja e memorialit mund të pritët në një të ardhme të parashikueshme, por dyshoj se organet e drejtësisë do ta kryejnë pjesën e vet të punës. Fatkeqësisht, jam shumë i bindur se ajo që nuk do të ndodhë – dhe kjo është kapitale – është që përgjegjësit për pastrimin e terrenit, transportin e kufomave dhe fshehjen e këtyre fakteve, të sillen para drejtësisë dhe të dënohen sipas ligjit.

Fragment nga intervista “Gjuha e Vučić-it është e rrezikshme”, realizuar nga Tamara Nikčević, botuar në revistën ‘Nova ekonomija’, janar-shkurt 2017, Beograd:

Pse u larguat nga Këshilli Politik i LDP-së (Partia Liberale Demokratike)?

Sepse kam qenë kundër relativizimit të strategjisë së bashkëpunimit me qeverinë e Aleksandar Vučić-it. Kur në Këshillin Politik të LDP-së mbizotëroi mendimi se me kryeministrin e Serbisë do t’ia vliente të negociohej, të bisedohej, të dakordohej për çfarëdo, unë miqësisht u tërhoqa nga ai organ. Unë e mbështes edhe programin e tyre edhe veprimet e tyre, sepse LDP-ja ka një pozicion të veçantë në hartën politike të Serbisë, që nuk është i popullarizuar këtu, dhe ky është edhe faktor i kufizimit të rritjes së asaj partie. E kam fjalën në radhë të parë për qëndrimin e LDP-së për pavarësinë e Kosovës, si dhe për tezën se vendit tonë i duhen garancitë e sigurisë që, në një mënyrë a tjetër, Serbia do të mund t’i kërkonte nën ombrellën e NATO-s.

Fragmente nga video-intervista e publikuar në faqen e portalit 'Fytyrat e Rezistencës', realizuar nga OJQ Documenta – Qendra për Përballjen me të Kaluarën, prill 2017, Zagreb:

Njerëzit që u persekutuan pas luftës, të ashtuquajturit 'njerëz të tokës', dhe kjo në bazë të blerjes së tokës, i ke pasë me dhjetëra, madje me qindra në fshatin e gjyshes sime, e cila është heroina e filmit tim 'Jezusi Plastik'. Madje edhe njerëzit që kanë qenë çetnikë të dikurshëm, sepse nuk kam pasë kontakt të tillë me ustashët, kam qenë shumë i vogël për të takuar njerëz të tillë kur kam jetuar në Kroaci, e pastaj kam jetuar më shumë në Sëri, ku kam takuar më shumë njerëz të tillë. I takoja herë pas here, kur dikush e shihte që nuk kisha qime në gjuhë, e atëherë më thoshte: A e di, unë si i ri kam qenë te Draža. Prej tyre kam dëgjuar shumë për represionin. Megjithatë, për represionin me të vërtetë mësova, në një bazë më të gjerë, pra në territorin e gjithë Jugosllavisë, vetëm kur rashë në burg. Aty kam pasë disa raste që kanë qenë jashtëzakonisht domethënëse për mua, prandaj burgun në jetën time e trajtoj pak si një universitet shtesë. Aty u bëra mik për herë të parë, dhe kjo ishte shumë e vlefshme për mua, me Adem Demaçin. Dhe vetëm kështu e kuptova se sa afatgjatë dhe serioz është problemi që ekziston me shqiptarët në Jugosllavi dhe fillova të angazhohesha për këtë çështje.

Njëra nga njohjet dhe miqësitë më interesante që kam pasë në atë kohë ishte i ndjeri Vojkan Lukić, udhëheqësi i tretë më i lartë në UDB asokohe, ai ishte shefi i UDB-së për Sëri; Penezić-i ishte koordinator për çështjet politike dhe Ranković-i ishte vetë në krye. Me shkarkimin e Ranković-it, u shkarkuan të gjithë, para kësaj vdiq Penezić-i, por më

pas e fitova një vështrim të brendshëm se si funksiononte kjo nga ana e tyre, dhe funksiononte krejt katundarisht, në mënyrë të improvizuar, por edhe jashtëzakonisht represive! (...) Dhe sigurisht, që të mos dilte se këto ishin të vetmet miqësi dhe shoqëri më të rëndësishme dhe më të çmuara që kisha asokohe, duhet të them se ajo ishte një shoqëri mjaft elitare në të cilën rrinte avokati i ndjerë Subotić, Mihajlo Đurić dhe një numër i madh i të burgosurve politikë shqiptarë, nga e cila rezultuan lidhjet në të cilat mund të mbështetesh më vonë, duke u angazhuar në lidhje me Kosovën.

Një herë në muaj kisha mundësi të takohesha me familjarët e mi më të afërt, për një vizitë 45 minutëshe, e çdo dy muaj merrja nga një pako. Në atë kohë kishte dallim mes burgut të rreptë dhe atij të zakonshëm. Të rreptin e quanim robëri, ne të burgosurit politikë këtë e kishim, kurse ky i thjeshti që kishte më shumë privilegje, u jepej të tjerëve. Mund të kualifikohesha për ato privilegje, prandaj kur vuajta mbi gjysmën e dënimit, ata ma ofruan atë lloj privilegji. Qëndrimi im ishte se nuk kisha ardhë në burg për të fituar privilegje e grada, se nuk isha aty me dëshirën time dhe se isha absolutisht i paimterësuar për këtë çështje. Nuk mund ta shesësh veten për dy paqeta cigare. Po të ofronte dikush diçka më të mirë dhe më të madhe, nuk e di, por nuk e ofronin. Tani, interesante është se ka pasë shumë keqtrajttime fizike, rrahje, trazira në burgje dhe lloj-lloj inskenimesh policore, por këto nuk i përfshinin të burgosurit politikë. Kjo kishte të bënte me disa kriminelë ordinerë me të cilët shteti, gjegjësisht policia, kishte disa kontestime, dhe çka është interesante, ata nga diaspora që ose u rrëmbyen a u kapën disi në këtë territor, të cilët ishin në favor të terrorizmit ose organizimit kundër shtetit, pra ata njerëz që regjimi i Brozit i likuidonte jashtë vendit, por nëse i kapte gjallë, nuk i likuidonte, i fuste në burgje, e më pas i keqtrajtonin. Kjo nuk ndodhi me ne, të burgosurit politikë, dhe pavarësisht se protestuam dhe folëm kundër, si dhe në mënyra të ndryshme shprehëm e praktikuum solidaritetin me ata njerëz, që kaluan në ato procedura dukshëm të paligjshme, neve na anashkalonte ky farë dënimi.

Ajo që është ndoshta politikisht interesante, duke qenë se ishim shumë, diku rreth tridhjetë të burgosur politikë, pa i llogaritur Grupin e Tivarit dhe shqiptarët, këtë e them jo sepse mendoj se nuk kanë qenë të burgosur politikë më pak të kualifikuar se ne, por sepse ndonjëherë interesat në ato dy grupe ishin formuluar ndryshe. Flisnim se a duhej të bënim presion për ndarje dhe trajtim të veçantë, sepse nuk kishim arsye të rrinim me ta, dhe në disa vende dhe në Jugosllavinë e paraluftës ishte kështu, nëse përgjigjeni për ato akte, ju ndajnë dhe nuk jeni as hajdut as vrasës, por keni bërë diçka tjetër. Kështu arritëm në përfundim, dhe unë isha ithtar i idesë se jemi pak, se nuk do të ishte mirë dhe se nuk do të arrinim t'i mbronim mirë interesat tonë, as që do të kishim ndikimin dhe autoritetin e duhur në atë mjedis robërie po të kërkonim të ndaheshim. Pra, sidomos i ndjeri Pavluško, Miširović-i dhe unë kryesisht kishim autoritet të madh te të burgosurit, sepse u shkruanim kërkesa dhe apele, grindeshim me shtetin në emër të tyre, pa e fshehtë se po e bënim ne, luftonim për libra dhe kundër censurës, si për veten, ashtu edhe për ta. Për shembull, ne luftuam që Bibla të hynte në burg, gjë që nuk ia dolëm kurrë – si Bibla, ashtu edhe Kurani – e nuk ia dolëm, por ai 'shtet robërie' dinte ta vlerësonte këtë. Pra mbrojtja jonë ishte perfekte, nuk na mbronte shteti, por i burgosuri. Por pastaj duhej të ishe me ta, nuk mund të kërkoje që ti si i burgosur politik të ishe si një lloj i veçantë kafshe dhe demek nuk kam asgjë me hajdutët. Duhej të kishe pak më shumë mirëkuptim për ta...

DRUGA SRBIJA 4

LAZAR STOJANOVIĆ

Izdavač:

ADMOVEERE

(transitional justice |
education | peacebuilding)

Dizajniranje korica i formatiranje:

Jeta Dobranja

Priredio za izdavanje:

Škeljzen Gaši

Štampanje:

Iliri

Istraživač:

Tomislav Perušić

Tiraž:

400 primeraka

Naslovna fotografija:

© **Goranka Matić**

Decembar 2023.

Priština

Ovo istraživanje i njegovo objavljivanje sprovedeno je u okviru projekta HumanRightivism, koji podržava Ambasada Švedske na Kosovu preko Fonda za razvoj zajednice – CDF. Odgovornost za sadržaj ovog istraživanja u potpunosti je na autoru. Švedska agencija za međunarodnu saradnju i razvoj – SIDA kao donator ne deli nužno iznete stavove i tumačenja. Svaki sadržaj pružen od strane autora je njegov sopstveni sadržaj i svako oslanjanje na njega je na diskreciji čitaoca. Sida nije odgovorna za tačnost ili potpunost informacija predstavljenih u ovoj knjizi.

DRUGA SRBIJA 4
LAZAR STOJANOVIĆ

‘Druga Srbija’ - Lazar Stojanović

Projekat ‘Druga Srbija’ za čitaoca prikuplja stavove srpskih intelektualaca koji su se suprotstavili drastičnom kršenju ljudskih prava Albanaca na Kosovu od strane srpskih vlasti, od vremena kada je Srbija ukinula autonomiju Kosova 23. marta 1989. do ulaska NATO trupa 12. juna 1999, pa čak i nakon toga. Ta kršenja su tokom 1998. i 1999. kulminirala ubistvima oko 10 hiljada albanskih civila, silovanjima hiljada žena, proterivanjem gotovo milion Albanaca, paljenjem i uništavanjem oko 100 hiljada kuća, kao i ostalim duševnim i materijalnim štetama.

Tim ciljem smo naširoko istraživali članke i intervjuje objavljene tokom ovog vremenskog perioda od preko tri decenije po dnevnim i nedeljnim novinama i publikacijama na Kosovu, u Srbiji i šire. U ovom tomu smo obuhvatili isečke iz članaka i intervjuja najistaknutijeg intelektualca, reditelja Lazara Stojanovića [1944–2017], u kojima govori o brutalnim kršenjima ljudskih prava Albanaca na Kosovu tokom 90-ih godina. Pored toga, od posebnog značaja nam je bilo da uključimo i isečke u kojima Stojanović ističe svoje stavove o nezavisnosti Kosova i odnosima koje ono ima sa Srbijom, ali i o albansko–srpskim odnosima uopšte.

Lazar Stojanović je bio jedan od retkih srpskih intelektualaca koji su otvoreno izražavali kritike na račun mita po kojem je Kosovo vekovima bilo deo Srbije, pa čak i kolevka srpske države i nacije, kao i na račun zvaničnog diskursa koji taj mit u Srbiji tretira kao tabu temu i prema kojem je zadirivanje u njegovu istinitost kažnjivo. Stojanović je razjarenim srpskim nacionalistima koji su povod za sukobe tražili u iseljavanju Srba sa Kosova tražio da govore i o nasilnom iseljavanju oko 450 hiljada Nemaca iz Vojvodine, koja je danas naseljena Srbima. Štaviše, dodao je da ako bismo gledali na osnovu istorijskih podataka ko je kada i koliko dugo živeo na jednoj teritoriji, onda bi na čelu Beograda danas trebalo da budu upravo Nemci, jer su oni tim gradom upravljali mnogo pre Srba, a kako je verovao, i mnogo bolje od njih.

Stojanović je Kosovo smatrao kolonijom, čiju je skrivenu suštinu saznao dok je izdržavao zatvorsku kaznu kao disident, nakon brojnih razgovora s albanskim političkim zatvorenicima, a pre svega sa Ademom Demačijem. Stojanović se među prvima u Srbiji suprotstavio gušenju i potpunom potčinjavanju autonomije Kosova od strane Srbije, što je dovelo do smanjenja prava i sloboda Albanaca, kao i represiji i segregaciji kosovskih Albanaca tokom 90-ih godina, tvrdeći da su oni taoci zatočeni u sistematskim getima.

Nakon zločina srpskih snaga krajem februara i početkom marta 1998. u selima Likošane i Prekaz, Stojanović je za srpske medije u Beogradu izjavio da je albanski narod umoran od hiljadugodišnje robije, te je Beograđanima uputio apel tražeći da zajedno 'smanjimo sramotu tako što ćemo se distancirati od zločina'.

Što se tiče zločina koje je država Srbija počinila nad Albancima na Kosovu tokom 1998-1999, Stojanović pominje strašne činove oduzimanja života, posebno ističući masakr dece u porodici Bogujevci u Podujevu koji je počinila paravojna jedinica 'Škorpion', o čemu je snimio i jedan dokumentarac. Zatim govori o uništavanju imovine i proterivanju 850 hiljada Albanaca, što je smatrao zločinom genocida, i to pre svega zato što je cilj bio da se teritorija etnički očisti od Albanaca. Čak je javno izrazio želju da i o toj masovnoj deportaciji snimi film.

Stojanović kaže da su prilikom vršenja zločina protiv civila korišćene i avijacija i samohodna artiljerija, što je potpuno suprotno pravilima ratovanja, a za to su odgovorni svi, od onoga ko je tokom zločina povukao obarač do generala koji je te zločine naredio ili ih nije sprečio. S tim u vezi, Stojanović navodi da i kada zločine počine paravojne jedinice, regularne jedinice vojske redovno se mobilišu kako bi opkolile i obezbedile teritoriju, a po potrebi i izvršile artiljerijske pripreme, da bi potom paravojne jedinice imale slobodan upad, pri čemu bi im država ne samo dala razrešene ruke da rade šta hoće, nego bi se čak pravila da nema nikakve veze s njima, te ih ne bi ni krivično gonila.

Prema Stojanoviću, NATO intervencija 1999. godine podelila je narod u Srbiji na dve grupe: na manjinu koja je smatrala da je odluka o

intervenciji bila pametna i većinu koja je zauzela stav da je intervencija neosnovana, da je usmerena samo protiv Srba i Srbije, te da Srbija ima pravo na Kosovo. On je naveo da je ta intervencija uglavnom vršena na Kosovu i da je tri četvrtine žrtava bombardovanja poginulo upravo tamo, dok su na teritoriji Srbije napadi bili fokusirani samo na neke ciljeve od strateškog značaja, kako bi se umanjio vojni kapacitet Srbije korišćen za mobilizaciju na Kosovu. Stojanović je saosećao sa svakom žrtvom koja je poginula kao kolateralna šteta u Srbiji, ali je izjavio i to da sve dok na Kosovu, gde je poginulo najviše žrtava, nemaju problem s NATO bombardovanjem, on nije spreman da o tome uopšte raspravlja. Na pitanje da li je neko ko je ubijen na mostovima Srbije tokom NATO intervencije žrtva genocida, Stojanović je odgovorio da nije, jer nije ubijen zato što je pripadao određenoj nacionalnosti, već zato što se u tom momentu nalazio na mostu. Što se tiče bombardovanja Radio-televizije Srbije, branio je stav da kada jedan medij postane ratno sredstvo po potpuno gebelsovskom modelu, istovremeno postaje i ratna meta.

Stojanović je kao nosioce političke i moralne odgovornosti za zločine počinjene na Kosovu, pored srpskog političkog vrha, smatrao i sve one koji su podržavali Slobodana Miloševića, svestan da je to značilo otprilike 70% tadašnjeg stanovništva. Međutim, prema njegovim rečima i oko 70% Nemaca je isto tako 'demokratski' izabralo Hitlera. Stojanović naglašava da je Srbija imala nekih 10 do 15 ljudi koji su se od samog početka protivili njenoj politici. Iako se radi o vrlo malom broju, dodaje da su ti ljudi ipak postojali. Bio je mišljenja da je Milošević svojim zločinačkim ratovima naneo ogromnu štetu okolnim narodima i državama, ali i samoj Srbiji. Da bi se postiglo pomirenje, smatrao je da je veoma bitno da činjenice koje bi mogle rasvetliti događaje budu dostupne javnosti, te se oštro protivio stavu kojim se na proces suočavanja sa zločinima gleda kao na nešto što je nepatriotsko, a da se svedoci obeshrabruju, ucenjuju i da im se upućuju pretnje.

Pored toga što je nakon proglašenja nezavisnosti Kosova podržao njegovo osamostaljenje, Stojanović je otvoreno i aktivno radio na tom pitanju kako je mogao i umeo još od 1972. godine. On je srpske

političare u Srbiji koji tvrde da je Kosovo srpsko podsetio da ne mogu da zadrže Kosovo sa 6% ljudi, i to bez upotrebe sile, i da se nezavisnost Kosova ne može poništiti, a to, kako kaže, svi u Srbiji već znaju, šta god o tome govorili. Pored unošenja odredbe u Ustav Srbije da je Kosovo neotuđivi deo teritorije Srbije, Stojanović se našalio rekavši da bi mogli da dodaju i da je ova planeta kockasta, međutim to, osim što bi zvučalo smešno i čudno, ne bi imalo nikakve posledice po spoljni svet. Bio je ubeđen da je onaj ko je u Ustav Srbije stavio da je Kosovo njen neodvojivi deo najveći štetočina u odnosu na srpski narod i na politički položaj njega i njegove države u Evropi.

Nakon objavljivanja stavova intelektualaca Bogdana Bogdanovića, Miloša Minića, Srđe Popovića i sada Lazara Stojanovića, u okviru projekta 'Druga Srbija' obuhvatićemo isečke iz članaka i intervjua nekoliko drugih srpskih intelektualaca kojih je, iako u malom broju, ipak bilo, a koji nažalost više nisu živi, kao što su: Bogdan Denić [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013] i drugi.

Sve ove intelektualce su inspirisali srpski socijaldemokrate, kao što su Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović i drugi koji su tokom 1912. i 1913. godine, kada je Srbija zauzela Kosovo, bili protiv stravičnih zločina koje je srpska država na toj teritoriji činila nad nevinim albanskim stanovništvom. Primera radi, u jednom Tucovićevom članku, objavljenom u ondašnjim socijalističkim 'Radničkim novinama' iz Beograda, on piše: '...mi smo pokušali da izvršimo ubistvo s predumišljajem jedne čitave nacije'. Jedan redakcijski članak ovih novina je tvrdio da je Tucović posedovao informacije o toliko gnusnim zločinima srpskih snaga nad Albancima da nije želeo uopšte da ih objavljuje. Nažalost, takvi zločini su se ponovili krajem Prvog svetskog rata 1918. i 1919. godine, zatim tokom perioda između dva svetska rata, krajem Drugog svetskog rata (1944–1945), pa nakon njega (1946–1966) i, na kraju, tokom poslednje decenije prošloga veka (1989–1999).

Projekat 'Druga Srbija' ima za cilj ne samo da pruži model jednog intelektualca koji se protivi nepravdi i zločinima počinjenim od strane državnih vlasti na čijem čelu su njegovi 'sunarodnici', bez obzira na njihova opravdanja, već i da oda počast takvom čoveku koji je na ovaj način često rizikovao svoj život, pokazujući neverovatnu hrabrost koja nikako ne sme da prođe bez zasluženog priznanja. Nažalost, ove ličnosti se u srpskom narodu smatraju izdajnicima, isključuju se iz društva, osuđuju, kleveću i napadaju, dok ih Albanci gledaju s nepoverenjem i zanemaruju.

Nadamo se da će ova publikacija služiti novinarima, političkim analitičarima i onim aktivistima civilnog društva koji se bave albansko-srpskim odnosima; političarima uključenim u pregovore koji se zalažu za normalizaciju ovih odnosa; studentima, akademikima i široj javnosti, uključujući i buduće generacije Kosova, Srbije, Albanije i čitavog Balkana, kao i svima onima u svetu koji su zainteresovani za ovo izdanje, pošto će ono biti dostupno onlajn i, osim na albanskom i srpskom, objavljeno i na engleskom jeziku.

Posleratno Kosovo nema nijednu ulicu, trg ili školu koja nosi ime reditelja i humaniste Lazara Stojanovića, iako se on žestoko suprotstavljao državnom teroru Miloševićevog režima početkom 90-ih godina. No, iako je bio prvi i najglasniji srpski intelektualac koji ne samo da se protivio okupaciji Kosova od strane srpskog režima, već je podržao i njegovu nezavisnost, Skupština Kosova ga nije pozvala na svečanost proglašenja nezavisnosti 17. februara 2008.

Stoga, neka ovo izdanje bude jedno skromno priznanje izuzetnom intelektualcu Lazaru Stojanoviću za njegov ogroman doprinos u zaštiti ljudskih prava kosovskih Albanaca, kao i za napore da se Albanci i Srbi prijateljski i u miru razidu, ali i da zasnuju suživot na toleranciji i međusobnom razumevanju.

Škeljzen Gaši

Lazar Stojanović (1944–2017)

Rođen je 1944. u Beogradu. Studirao je na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju, a istovremeno i psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bio je mirovni aktivista i jedan od najistaknutijih kulturnih disidenata iz perioda socijalističke Jugoslavije. Bio je jedan od rukovodilaca Organizacionog odbora Beogradske akademije tokom studentskih protesta 1968. godine. Za vreme studija je radio kao autor, a kasnije i urednik u studentskim časopisima 'Student' i 'Vidici' (1968–1971). Dok je bio urednik u 'Studentu', objavljivao je kritičku satiru o jugoslovenskom političkom zatvoru 'Goli otok', a dok je radio kao urednik u 'Vidici-ma', jedan broj časopisa je posvetio političkom, pravnom i medijskom sistemu Trećeg rajha, povlačeći poređenja sa jugoslovenskim komunističkim sistemom. Državni organi su odmah zabranili taj broj časopisa, a Stojanovića uhapsili, međutim, do suđenja nije došlo.

Njegov film 'Plastični Isus' (1971), ujedno i njegov završni diplomski projekat na Akademiji umetnosti, bio je osamnaest godina zabranjen u Jugoslaviji (1972–1990), pošto su ga cenzori ocenili kao otvoreni napad na Titov lik i rad, ali i na celokupan komunistički sistem. To je jedini film u istoriji Jugoslavije čiji je reditelj osuđen na zatvorsku kaznu. Iako nijednom nije prikazan dok je Tito bio živ, Stojanovićevo hapšenje i osuda na zatvorsku kaznu od 1972. do 1975. služili su kao primer ostalim potencijalnim umetnicima da se stane na put kritičarskom duhu. Nakon izdržane kazne, oduzet mu je pasoš koji mu je, zahvaljujući međunarodnom pritisku, vraćen 1978. godine. Stojanović je tu priliku iskoristio da pobjegne iz zemlje. U Beograd se vratio 1980, gde je radio kao pozorišni reditelj.

Bio je jedan od osnivača lista 'Vreme', za koji je pisao i kao novinar. Za vreme režima Slobodana Miloševića 90-ih godina, nastavio je rad kao novinar i reditelj dokumentarnih filmova, kao i svoj antiratni angažman. Godine 1994. preselio se u SAD, gde je radio kao prevodilac i privremeni predavač na nekoliko američkih univerziteta.

Posle rata na Kosovu, u periodu od 2000–2006, Stojanović je radio u misijama OEBS–a i UN–a u Prištini. Za to vreme, snimio je nekoliko dokumentarnih filmova o srpskim ratnim zločinima i zločincima. Autor je filmova o optuženicima Međunarodnog krivičnog suda za Jugoslaviju (MKSJ), Ratku Mladiću i Radovanu Karadžiću, kao i o ubistvima Bošnjaka u Srebrenici, koja su počinjena pred kamerom. Godine 2011. vratio se u Srbiju i radio u Fondu za humanitarno pravo kao koordinator javne kampanje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine (REKOM). U Beogradu je živeo do svoje smrti 4. marta 2017.

Isečci iz intervjua 'Albance je ubilo policijsko nasilje', u realizaciji Bajruša Morine, objavljenog u novinama 'Zëri', 15. decembar 1990, Priština:

Možete li nam reći nešto o programskim orijentacijama Transnacionalne stranke i odnosu te stranke prema Kosovu?

Što se Kosova tiče, smatramo da je čitav sukob na Kosovu nastao zbog borbe republika da ojačaju svoj republički integritet. Ta borba za jačanje suvereniteta republika, kao i pokrajina, imala je svu svoju podršku na neustavnom Ustavu iz 1974. godine, koji je republikama i pokrajinama omogućio da povećaju svoj suverenitet.

Dakle, sve republike naše zemlje, neke više od drugih, vodile su borbu oko toga koja će biti suverenija i nezavisnija, dok je Republika Srbija svoj suverenitet povećala represijom i skoro potpunim potčinjavanjem pokrajinske autonomije. Srbija je taj svoj suverenitet ostvarila upotrebom nasilja na Kosovu i demonstracijom takozvane 'narodne' politike u Vojvodini.

Pravo je svih republika da svoje odnose uređuju donošenjem republičkih ustava, ali je potpuno neustavno i antidemokratski kada Republika Srbija sprovodi takvo pravno uređenje bez saglasnosti autonomnih pokrajina. Stoga mislim da je ovaj pogrešan oblik pravnog uređenja Srbije

Republika Srbija svoj suverenitet povećala represijom i skoro potpunim potčinjavanjem pokrajinske autonomije. Srbija je taj svoj suverenitet ostvarila upotrebom nasilja na Kosovu.

izazvao sukob na Kosovu. Proklamacija vladajuće stranke (Socijalističke partije Srbije) da je ustavom na snazi rešila problem suvereniteta jedinstvene Srbije je čista laž. Iako se ta laž dotične stranke na sav glas proklamira, ipak to ostvareno 'jedinstvo' Srbije ne daje nikakve rezultate. Zato je dužnost i obaveza svake buduće stranke na vlasti u Srbiji da najdemokratskijim mogućim metodama reši sukob na Kosovu.

Gospodine Stojanoviću, da se pozabavimo još malo politikom i zaustavimo na Kosovu. U poslednje dve godine Jugoslavija je ubila oko 80 Albanaca. Da li to znači da su Albanci za Jugoslaviju neprijatelji protiv kojih se uvek treba boriti, makar i oružjem?

Za netrpeljivost i gnev Albanaca glavnu krivicu snosi politički režim u Srbiji koji je donošenjem Ustava Srbije u dosta velikoj meri smanjio prava i slobode pripadnika pojedinih etničkih grupa, odnosno Albanaca.

Albance je ubilo nasilje koje se zasniva na mržnji i netrpeljivosti. Toj mržnji su data prevelika ovlašćenja, zbog čega su i pale nevine albanske žrtve. Ubistvo je najtragičniji kraj jednog sukoba, stoga bi bilo pravednije da sva krivica za ubistva na Kosovu padne na izvršioce takvih zlodela i na one koji su dali naređenje da se otvori vatra, a ne na čitav narod, bilo da se radi o jugoslovenskom ili, konkretno, srpskom narodu. Drugi faktor koji je proizašao iz samog čina ubistava na Kosovu je porast etničke mržnje i netrpeljivosti na Kosovu.

Zato je iluzorno tražiti mir na Kosovu bez potpune jednakosti sloboda i prava svih građana na Kosovu. Za netrpeljivost i gnev Albanaca glavnu krivicu snosi politički režim u Srbiji koji je donošenjem Ustava Srbije u dosta velikoj meri smanjio prava i slobode pripadnika pojedinih etničkih grupa, odnosno Albanaca. Dakle, usvojeni Ustav Srbije, iako govori o ravnopravnosti građana, nije dobro regulisao te jednakosti svih njenih građana, pa je nemoguće tražiti od tih građana drugog reda da budu mirni i zadovoljni.

Možete li nam reći da li ste primetili bilo kakve slučajeve ugroženosti srpskog ili crnogorskog naroda?

Ja sam kao član Helsinške grupe sa sedištem u Beogradu pokušao da prikupim podatke o svima koji su se žalili na Kosovo zbog ugrožavanja njihovog nacionalnog ili društvenog integriteta. Taj posao nisam radio samo ja, već i drugi koji su prikupili obilje materijala i taj materijal je stavljen na raspolaganje Nezavisnoj komisiji za pitanje Kosova. Kao rezultat našeg rada, došli smo do zaključka da, pogotovo poslednjih godina, nije bilo ozbiljnijeg ugrožavanja pripadnika srpske i crnogorske nacionalnosti od strane Albanaca. To se, pre svega, vidi po tome što bi, da se takav slučaj dogodio, srpski mediji oko toga dizali halabuku. Kao i u drugim delovima Jugoslavije, gde postoji doza opasnosti i psihičkog straha među pripadnicima manjinskih nacionalnosti, mislim da je to tačno i prisutno i na Kosovu. Ali opet, to ne može poslužiti kao alibi za krađu oružja iz milicijske stanice, kao što se desilo u Kninu, ili za formiranje revanšističkih protestnih organizacija, kao što je 'Božur' iz Kosova Polja.

I pored porasta nacionalnih antagonizama, kao intelektualac, imate li ikakvu ideju kako jednom zasvagda ostvariti pomirenje između Albanaca i Srba?

Da, verujem da se čitav taj međuetnički sukob na Kosovu, između Albanaca s jedne i Srba i Crnogoraca s druge strane, kao i svih pripadnika svih nacionalnosti koje žive u Jugoslaviji, može rešiti organizovanjem referenduma. Taj referendum bi se mogao organizovati tako da se utvrde

Nije bilo ozbiljnijeg ugrožavanja pripadnika srpske i crnogorske nacionalnosti od strane Albanaca. To se, pre svega, vidi po tome što bi, da se takav slučaj dogodio, srpski mediji oko toga dizali halabuku.

opšte odredbe o potpunju ravnopravnosti svih naroda koji žive u našoj zemlji i o autonomnom suverenitetu svih regiona naše zemlje. Mislim da bi većina građana glasala za takvo uređenje naše zemlje i da je uređenje republika kao nezavisnih nacionalnih država u našoj zemlji nemoguće zbog strukture stanovništva naših republika. Možda bi tu izuzetak mogla biti samo Slovenija, koja je uglavnom naseljena pripadnicima slovenačke nacionalnosti, dok se ostale republike poput Srbije, Hrvatske i pogotovo Bosne i Hercegovine ne bi mogle konstituisati kao zasebne nacionalne države bez krvoprolića. Dakle, ako bi prevladalo međusobno razumevanje, naša država bi mogla biti konstituisana kao država ravnopravnih građana sa punom autonomijom ravnopravnih regiona, sa jednakim pravnim i političkim uređenjem svih regiona organizacionog tipa SAD–a ili Švajcarske, a ne onako kako je uređeno Ustavom iz 1974. koji funkcioniše kao SSSR, gde stanje nikada nije mirno i gde uvek postoje destabilizujući unutrašnji problemi.

Da li mislite da bi se na isti način i Kosovo moglo urediti kao zasebna jedinica sa punom autonomijom, koja bi bila ravnopravna sa ostalim jedinicama Jugoslavije?

Svakako, mislim da bi moglo i Kosovo, i Vojvodina, i Dalmacija itd. Ne bih sada određivao kartu regionalnog i političkog uređenja Jugoslavije, ali mislim da se na osnovu etničkih, društvenih, ekonomskih i istorijskih faktora može urediti sutrašnja demokratska i ravnopravna Jugoslavija za sve narode. Kažem za sve narode, jer za mene izrazi ‘nacije’, ‘nacionalnosti’ ili ‘nacionalne manjine’ predstavljaju diskvalifikujuću terminologiju. Svaki narod ima svoj nacionalni identitet bez obzira gde mu je matična država.

Do sada se diglo dosta prašine oko utvrđivanja autohtonosti Kosova. Objašnjenja su iz one krajnosti da je Kosovo kolevka Albanaca otišle u drugu krajnost gde se udara na sva zvona da je Kosovo kolevka srpstva. Kako Vi objašnjavate to prepiranje oko istorije Kosova?

Mislim da je, uprkos prisustvu fašizma i u 20. veku, koncept nacionalnih država sažvakan u 19. veku. Štaviše, danas kada se Evropa integriše kao zajednica, paradoksalno je razmišljati o stvaranju nacionalnih država. Paradoksalno je i vraćanje u jednu dalju istoriju kako bi se definisala današnja autohtonost. U tom smislu, ako bi se moglo govoriti o seobi ili iseljenju Srba sa Kosova u nekoj daljoj istoriji, onda bi se dakako moglo govoriti i o nasilnom iseljenju 450.000 Nemaca iz Vojvodine, čiji krajevi su danas naseljeni Srbima. Ili, ako bismo gledali na osnovu nekog istorijskog podatka o tome ko je kada i koliko dugo živeo na nekoj teritoriji, onda bi trebalo, recimo, Beogradom danas da upravljaju Nemci, jer su oni mnogo ranije, a verujem i mnogo bolje, upravljali ovim gradom. Dakle, ni istorijske migracije ni pravo na neku dalju istoriju ne mogu biti jaki argumenti za kusanja oko toga šta je čije i čije je bilo. Danas, u naše vreme, racionalna rešenja su jedini oblik koji će demokratska Evropa i civilizovani svet podržati.

Voleo bih da grešim, ali ipak, postoji uverenje da je represivne mere vlasti Srbije na neki način podržao i sam srpski narod. Najgore je to što je i srpska inteligencija 'glasala' za te represivne mere. Kako Vi kao srpski intelektualac objašnjavate taj fenomen?

U tom smislu, ako bi se moglo govoriti o seobi ili iseljenju Srba sa Kosova u nekoj daljoj istoriji, onda bi se dakako moglo govoriti i o nasilnom iseljenju 450.000 Nemaca iz Vojvodine, čiji krajevi su danas naseljeni Srbima. Ili, ako bismo gledali na osnovu nekog istorijskog podatka o tome ko je kada i koliko dugo živeo na nekoj teritoriji, onda bi trebalo, recimo, Beogradom danas da upravljaju Nemci, jer su oni mnogo ranije, a verujem i mnogo bolje, upravljali ovim gradom.

Srbija je imala jedno desetak, petnaestak ljudi koji su se od početka protivili njenoj politici. Znam da je to jako malo, ali ipak, u Srbiji je bilo i onih koji se nisu slagali sa tadašnjom politikom.

Čak ni mnogo civilizovaniji narod, kao što su Nemci, nije mogao da se suprotstavi Hitlerovom dolasku na vlast. Zna li zašto? Zato što su ljudi u određenim trenucima vrlo osetljivi, a tom osetljivošću naroda kao mase političari avanturisti mogu lako da manipulišu kada žele da ostvare svoj ideološki koncept. Čak se ni nemački intelektualci nisu mogli suprotstaviti Hitlerovoj fašističkoj ideologiji u to vreme. Jedini intelektualac koji se suprotstavio Hitleru bio je Tomas

Man, iako je i on u početku bio sumnjiv. Gledano iz tog ugla, međutim, Srbija je imala jedno desetak, petnaestak ljudi koji su se od početka protivili njenoj politici. Znam da je to jako malo, ali ipak, u Srbiji je bilo i onih koji se nisu slagali sa tadašnjom politikom.

LAZAR STOJANOVIĆ O:

ADEMU DEMAČIJU

Adem Demaći ne samo da je ostavio utisak na mene tokom naših razgovora u zatvoru, nego me i danas iznenađuje svojom duhovnom i intelektualnom revolucijom koju je kao demokrata doživeo. Svako ima pravo da menja svoja uverenja, Demaći je apsolutno bez greha, on ima pravo da se evolutivno menja. Upravo ga ta njegova evolucija čini velikom albanom albanskog naroda, koji će dugo biti pamćen. On nije čovek koji pripada samo jednom vremenu niti je separatista.

REDŽEPU ĆOSJI

Što se tiče lika Redžepa Ćosje, ne mogu da iskažem određeno mišljenje jer ga ne poznajem lično, ali ga cenim i kao pisca i kao intelektualca. Imam samo jedan problem, a to je da Ćosju nisam u mogućnosti redovno da pratim ni kao pisac ni kao intelektualac. Sve što mogu o njemu da čujem i pročitam je iz tekstova po srpskim novinama, a s obzirom da ti tekstovi za mene uvek imaju suprotno značenje od onoga šta u njima piše, mislim da je Ćosja veliki intelektualac, dok god novine na srpskohrvatskom jeziku pišu loše o njemu.

IBRAHIMU RUGOVI

Prema Rugovi i politici njegove stranke gajim posebne simpatije. Iako se na njegove izjave i stavove njegove stranke često gleda kao na nešto što iritira neku drugu stranku ili narod, na Rugovu i njegov politički angažman gledam sa njegove pozicije. Zaista, iznenađen sam njegovim političkim stavom da čitav jedan narod koji ima puno razloga da bude gnevan i da se buni poziva na strpljenje i mirno razumevanje. To strpljenje i taj apel na strpljenje smatram najvrednijim bogatstvom njegovog naroda i stranke i u tom pogledu smatram da Rugova i njegova partija imaju veće zasluge.

ISMAILJU KADAREU

Što se tiče Kadarea, mislim da se njemu dogodilo ono što se dogodilo Knutu Hamsunu. Hamsun je dugo bio pisac državnog dvora, pa kada je fašizam pao, mnogi njegovi čitaoci su, u znak protesta, bacili u smeće i spalili njegova dela. Kadare je možda reagovao nešto ranije od Hamsuna, odnosno pre nego što je u Albaniji pala apsolutistička vlast, ali je, ipak, malo zakasnio, zbog čega danas u Evropi s pravom važi za veoma kontroverznu ličnost. Zaista, pitanje je da li je Kadare intelektualac koji se konačno 'opametio' ili samo čovek koji menja 'ekipu' kada shvati da brod u kojem se nalazi polako tone pa prelazi na sledeći brod. Kadare je, kao i Hamsun, nesumnjivo veliki pisac. Iako njegova dojučerašnja podrška režimu u Albaniji možda nema nikakve veze sa njegovim književnim opusom, ipak će to biti svojevrsna 'hipoteka' koja će ga još neko vreme pratiti. To kažem zato što on još nije objasnio zašto je do sada podržavao režim u Albaniji, već je samo naveo razlog svog bekstva iz Albanije. Ali, ja cenim Kadarea kao pisca, tako da će on, bez obzira na njegove političke 'poteze', ući u istoriju kao veliki pisac, a uspeće da i u današnje vreme zadrži reputaciju svetskog pisca.

Isečak iz intervjua 'Isus od plastike i Karmen sa komunistima', u realizaciji Zdenke Aćin, objavljenog u novinama 'Duga', 1990, Beograd:

Za Adema Demačija može se reći da je najpoznatiji politički zatvorenik Evrope. Budući da ste zajedno robijali, u kakvom Vam je sećanju ostao?

Demači je tih godina bio, a verujem i ostao, separatista. Međutim, njegova delatnost je u okviru onoga što bi morala da pokrije sloboda izražavanja u svakom iole demokratskom poretku. Demači je veoma bio svestan te činjenice i na tome je zasnivao svoju odbranu i svoj uporan opozicioni stav. Uhapšen je ponajviše zbog toga što se na njega gledalo kao na ličnost koja na Kosovu vrlo mnogo znači i koja je vrlo opasna. To je bio tzv. državni rezon. Taj državni rezon proizveo je sveca. Demačija su kao vođu i kao sveca gledali i veoma su ga slušali ostali politički zatvorenici, Albanci, koji su dolazili u Zabelu.

Demačija su kao vođu i kao sveca gledali i veoma su ga slušali ostali politički zatvorenici, Albanci, koji su dolazili u Zabelu.

Isečak iz članka 'Izveštaj sa Kosova', 14. mart 1998, objavljenog u knjizi 'Kosovo između nenasilja i rata' jula 1998, Beograd:

Lazar Stojanović, samostalni umetnik, bio je sa ekipom Nataše Kandić u selu Prekaz. Rekao je da je albanski narod izmoren od hiljadu godina robije. Nema govora o dijalogu, '...jer ako mi neko ukrade novac, onda prvo treba da mi vrati novac da bih ja sa njime razgovarao...'

Albanski narod izmoren od hiljadu godina robije. Nema govora o dijalogu, '...jer ako mi neko ukrade novac, onda prvo treba da mi vrati novac da bih ja sa njime razgovarao...'

To jest, zašto bi žrtva išla u dijalog sa dželatom?

zašto bi žrtva išla u dijalog sa dželatom? Mediji lažu sistematski, i ne uvek u svoju korist. Pitanje je da li nasilje vrši vojska ili policija. Ali jasno je da u kasarnama farba-ju zeleno u plavo, da tu nema dileme, to je vojska. Rekao je da je na Kosovu teška artiljerija, oklopni transporteri, helikopteri, snajpersko oružje, automatsko oružje velikog kalibra...Policija je izjavila da je ušla u selo Prekaz jer je tu naišla na zasedu od 'terorističke bande'. Lazar je rekao da je tu nemoguće napraviti nikakvu zasedu, jer nema šume, nema brda, nema rovova, ni Vinetu ne bi uspeo da nekome napravi

zasedu! 'Ko je to god rekao – laže. To liči kao na II svetski rat, kada partizani ubiju dva 'Nemca', onda 'Nemci' ulete u prvo selo i ubiju sve žive,' izjavio je i na kraju dodao: 'Apelujem na sve vas i na ovaj grad da smanjimo sramotu tako što ćemo se distancirati od zločina.'

Isečci iz publikacije ‘Helsinške sveske’ br. 16 pod naslovom ‘Tačka razlaza - Povodom polemike vođene na stranicama lista ‘Vreme’ od 1. avgusta do 21. novembra 2002’, objavljene 2003, Beograd:

Otrovna značenja (5. septembar 2002)

(obraćajući se Ljubiši Rajiću)

Što se tiče Vašeg resentimana u vezi sa intervencijom NATO–a protiv policije i vojske Slobodana Miloševića, državne propagandne mašine njegovog režima i infrastrukture od značaja za rat, Vaše pravo je da Vam se to ne dopada. Značajno je, međutim, što kažete da ono famozno pismo niste potpisali samo zato što Vam to nije ponuđeno. Taj spisak uglednih ljudi ove čaršije ostaje trajno otvoren dokument o tome ko je držao čiju stranu u ratu zločinca Miloševića protiv slobodnog sveta. Nikad nije kasno za pridruživanje takvim spiskovima.

Moj uvaženi kolega Nenad Stefanović je jedini stvarno prozvani u ovoj raspravi koji se odazvao i jedini koji se držao teme nastojeći da odgovori na kritiku da je njegovo izveštavanje iz Haga pristrasno i netačno. Pošto ne uviđa u čemu je problem s tim izveštavanjem, da pokušam da iskažem to svojim rečima, iako su neki od ranijih učesnika ove polemike to već uradili, mislim sasvim jasno.

Izveštaji Vam se često svode na prepričavanje događaja iz sudnice u maniru prenosa sportskih utakmica, uz redovno isticanje uspešnosti Miloševićevih nastojanja da žrtve svojih zločina predstavi kao lažove i da protivoptužbama zbuni tužioce, sudije i gledaoce. Međutim,

To suđenje nije nikakva sportska utakmica, već strog i fer pravni postupak u kojem sud ocenjuje da li je tužba doista u stanju da dokaže da je zločina bilo, da je Milošević za njih znao, da ih je naredio ili barem nije pokušao da ih spreči.

‘jeste li čuli za UČK’ bilo odgovor od nekog pravnog ili moralnog značaja. Vi ste pobrkali velika prava koja optuženi u haškoj proceduri uživa pri unakrsnom ispitivanju svedoka, nepoznata u pravnoj tradiciji Balkana, sa njegovim dirljivo bednim izgledima da opovrgne dokaze. On

Hoće li možda neki beogradski sud u narednih 100 godina da prozove Miloševića za neki od ratova koje je izazvao za šta, uostalom, Haški sud i nije nadležan? Ili da sačekamo da se Sloba pokaje i ode u manastir kao pokojni Mitrofan?

to suđenje nije nikakva sportska utakmica, već strog i fer pravni postupak u kojem sud ocenjuje da li je tužba doista u stanju da dokaže da je zločina bilo, da je Milošević za njih znao, da ih je naredio ili barem nije pokušao da ih spreči. Što se ovih ciljeva tiče, ne vidim šta tu tužiocima nisu ostvarili. Ako pak na to gledamo kao na TV–šou, optuženi doista deluje mangupski superiorno.

No, 7000–8000 ljudi koje je dao pobiti i 850.000 koje je proterao (samo sa Kosova, o Bosni, Krajini i Slavoniji tek ćemo da čujemo) nisu nešto na šta bi

je zločinac uhvaćen na delu. Posao suda je više da potvrdi nego da utvrdi njegovu krivicu. Vi ga podržavate u načinu i sadržaju njegove odbrane time što zbivanja u sudnici svodite na anegdote, a prenebregavate pravno i istorijsko značenje tog procesa koje je, valjda, prvenstveno važno. Ne kažem da ste miloševićevac, verujem da niste.

Složio bih se sa ocenom Stojana Cerovića da se štošta promenilo u odnosima među ljudima koji su nekad blisko sarađivali, a sada se slažu u sasvim malo stvari. Nedostaje mi tu, ipak, ona ko se to od bombardovanja naovamo

promenio i u kom pravcu. Nismo svi... Voleo bih da mogu da zaboravim da se Stojan u jednom od svojih komentara objavljenih pre isporučivanja Miloševića u Hag zdušno zalagao da to nipošto ne bude urađeno. Argument: ipak je on predsednik. Hoće li možda neki beogradski sud u narednih 100 godina da prozove Miloševića za neki od ratova koje je izazvao za šta, uostalom, Haški sud i nije nadležan? Ili da sačekamo da se Sloba pokaje i ode u manastir kao pokojni Mitrofan? Glup sam, ne razumem za šta se Stojan zalaže tokom poslednje tri godine.

Isečak iz članka 'Beograd još nije raspoložen da pogleda film o Karadžiću – Vođu su napravili zajednički Akademija, Vojska, tajna policija, Crkva i krugovi nacionalno angažovanih intelektualaca', u realizaciji Milice Jovanović, objavljenog u novinama 'Danas', 25. jul 2005, Beograd:

Čini se da izbegavanjem sopstvene, moralne odgovornosti omogućavamo i izbegavanje krivičnopravne odgovornosti za zločine počinjene u naše ime?

Proces suočavanja sa zločinima se i danas smatra antipatriotskim, ljudi su obeshrabreni da taj proces dovedu do kraja, učesnici ili svedoci su vezani zavetom ćutanja, ucenjeni dosijeima tajne policije i pod pretnjom likvidacije.

Nema sumnje da bi se većina ljudi užasnula pred zločinom koji je počinjen u njihovo ime, ali mi nismo okupirani, nismo pod prinudom i nemamo Vilija Branta. Mislim da Vojislav Koštunica nije srpski Brant, nema diskontinuiteta sa režimom koji je vršio zločine, štaviše ljudi koji ustanu protiv zločina, koji obelodanjuju dokaze o zločincima, doživljavaju žestok pritisak društva, izloženi su pretnjama i nasilju. Proces suočavanja sa zločinima se i danas smatra antipatriotskim, ljudi su obeshrabreni da taj proces dovedu do kraja, učesnici ili svedoci su vezani zavetom ćutanja, ucenjeni dosijeima

tajne policije i pod pretnjom likvidacije. Pozorište koje Milošević pravi od svoje odbrane u Hagu i dalje uspeva da jedan deo javnosti u Srbiji uveri da 800 hiljada ljudi nije proterano sa Kosova već da su sami hteli da idu, da srpske snage nikad nisu počinile zločine protiv civila i da su masovne grobnice obična nameštaljka.

Isečak iz transkripta Okruglog stola pod nazivom 'Javna debata o suđenju Slobodanu Miloševiću', u organizaciji Fonda za humanitarno pravo, Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, Komiteta pravnika za ljudska prava, Inicijative mladih za ljudska prava, Žena u crnom, Građanskih inicijativa, Centra za kulturnu dekontaminaciju i Beogradskog kruga, 18. decembar 2005, Beograd:

Zbog drugih medijskih ograničenja tu se pojavljuju određene razlike, na primer, regionalne razlike. Imao sam prilike da pratim ogromno interesovanje koje je na Kosovu postojalo za proces protiv Slobodana Miloševića dok je taj proces bio usredsređen na slučajeve koji su se odigravali tamo. Kada je počelo da se radi na stvarima koje su se događale u Hrvatskoj i Bosni, to interesovanje je veoma opalo i jednostavno kao da to i više nije suđenje koje je važno za te ljude.

Zatim, u odnosu na funkciju vojske i policije, ali prvenstveno vojske, imate veliki broj vrlo prljavih krivičnih dela koja bi morala biti predmet krivične odgovornosti, koju, razume se, niko ni ne dotiče. Ona nisu za Hag. Videli ste sate i sate tih televizijskih filmova, a imate i brojne svedoke, vi možete da dobijete hiljade svedočanstava i dokaza o neadekvatnoj upotrebi tehnike i sredstava i o neadekvatnoj upotrebi nivoa i obima sile, prvenstveno protiv civilnog stanovništva. Sistematski su se upotrebljavala protivavionska artiljerijska sredstva protiv civila na zemlji. To ne može da se radi. Za to oficir koji to uradi mora da bude

odgovoran svom nadređenom, a ovaj dalje svom nadređenom. To se jednostavno ne radi na taj način.

Da ne govorimo o upotrebi, recimo, avijacije ili o upotrebi artiljerijskih sredstava koja su samohodna protiv civila u Bosni i na Kosovu. To je rađeno na način koji je potpuno protiv pravila ratovanja, potpuno protiv upotrebe vojske, i za njega je odgovoran svako, od onoga ko povlači oroz do generala koji je takvo naređenje izdao ili tako nešto nije sprečio. E sad, ko će tome da sudi? Hag, naravno, neće. Ja znam da je ovo što govorim više spisak lepih želja nego nešto što ću doživeti da vidim, ali bih vas samo podsetio da oni prasići potpukovnika Selaka, iz ove emisije, koje su njegovi vojnici klali na Kosovu, a on to hteo da spreči, mora da su bili sa nekog drugog dela bivše Jugoslavije, jer tamo nema baš tako mnogo tih prasića. Jednostavno ih nema pa sad, šta ćemo.

A konačno, mi imamo jedan ogroman broj teških krivičnih dela uništenja, rasturanja društvene imovine i zloupotrebe vlasti u tom smislu, što je priznao i sam Milošević, i zato, ako mu ne bude ovde suđeno, neće mu nikad nigde biti suđeno. Kad on kaže: 'Zašto me pitate gde je taj novac?', govoreći o novcu penzionog i zdravstvenog osiguranja, 'Pa eno ga u tenkovima i helikopterima'. On je, dakle, o tome odlučio, on je taj novac uzeo, zloupotrebio svoju vlast, uložio taj novac u nešto što očigledno nije baš za prosperitet, dobrobit i kulturno unapređenje ovojga ili bilo kog drugog naroda. Pa, hoće li mu neko suditi? Neće.

Da ne govorimo o upotrebi, recimo, avijacije ili o upotrebi artiljerijskih sredstava koja su samohodna protiv civila u Bosni i na Kosovu. To je rađeno na način koji je potpuno protiv pravila ratovanja, potpuno protiv upotrebe vojske, i za njega je odgovoran svako, od onoga ko povlači oroz do generala koji je takvo naređenje izdao ili tako nešto nije sprečio.

Isečci iz transkripta rasprave na ‘Regionalnoj konsultaciji umetnika o nasleđu prošlosti’, u organizaciji FHP–a, 16. decembar 2006, Beograd:

Posle Drugog balkanskog rata ustanovljen je mit koji do danas u Srbiji važi kao istina, da je Kosovo vekovni deo Srbije, i to upravo njena kolevka. Do danas je to tabu u Srbiji, a kažnjivo je dirati tabu. To važi i za kineski mit o Tibetu i važilo je uvek za sve kolonije, do oslobođenja.

Mislim da je to pitanje odgovornosti osetljivo i da je odnos prema nacionalnom mitu izuzetno važan za objašnjavanje našeg balkanskog *dance macabre*.

Meni nije teško da o tome govorim, jer sam u odnosu na ova događanja na Balkanu od samog početka imao čvrst i jasan stav. Bilo nas je vrlo malo koji smo tako mislili i bili smo izolovani i šikanirani.

Nikad nisam smatrao da broj sledbenika svedoči o valjanosti nekog nastrojenja ili ideje. Često mi se događalo da me pitaju da li sam mešovitog porekla, s obzirom na način na koji govorim o nacionalnim sukobima na Balkanu i o odnosima među nacijama. Verovatno se mnogima čini prirodnim da je meni majka Albanika, otac Srbin ili tako nešto. Tako sam bio u prilici, pošto se trudim da ne lažem, bar ne više nego što se mora, da kažem da sam Srbin i da znam svoje poreklo

Posle Drugog balkanskog rata ustanovljen je mit koji do danas u Srbiji važi kao istina, da je Kosovo vekovni deo Srbije, i to upravo njena kolevka. Do danas je to tabu u Srbiji, a kažnjivo je dirati tabu.

nekih 300 godina unatrag, što je za ove krajeve dosta dugo. Međutim, naglašavam da moja nacionalna pripadnost nije ni politika ni profesija i mislim da svako ko pravi od svoje nacionalne pripadnosti politiku ili profesiju, čini veliko zlo i širi to na jedno područje koje nacionalnost ne pokriva. Pripadnost naciji ne čini čoveka odgovornijim za ono što su drugi pripadnici njegove nacije činili, jer je čovek kao čovek odgovoran i morao bi biti osetljiv za sve što ljudi rade.

Ja se kao čovek, a ne kao Srbin, osećam odgovornim za ono što se na Balkanu događalo i za šta je prvenstveno kriv srpski politički vrh. A kada je reč o krivicama nižeg reda, ličnim ili grupnim, onda su verovatno svi dali svoj doprinos. Ali se osećam jednako odgovornim za ono što se dogodilo u Ruandi ili za ono što se danas događa u Darfuru, iako to ne čine pripadnici moje rase, moje nacije ili vere iz koje sam potekao. Kada je reč o ovoj naciji i politici ove države, Lešek Kolakovski je rekao nešto što mi se čini primerenim i mudrim – da je važno odvojiti ludake od pokvarenjaka. Oni koji od svoje nacionalne pripadnosti prave politiku uglavnom su ludaci. Oni koji od toga prave profesiju uglavnom su pokvarenjaci.

U vezi sa etničkom idiosinkrazijom, desilo mi se nešto smešno. U jeku rata u Hrvatskoj upoznam ja u Njujorku jednog vrlo simpatičnog kulturnog radnika, pisca zapravo, iz Zagreba. Razgovaramo, a da o čemu bismo, o tekućem ratu. Međutim, čovek neće sa mnom da razgovara na hrvatskom, nego hoće na engleskom, zato što ga boli što govorimo isti jezik, a ja sam iz Beograda, a on je iz Zagreba. Rekao sam mu da mislim da je to smešno, ali u redu, razgovarali smo na engleskom. Lepo smo se slagali i već sutra ili prekosutra smo razgovarali na svojim jezicima, ma kako se oni zvali. Nije nam bio potreban ni prevodilac ni medijator.

Ja se kao čovek, a ne kao Srbin, osećam odgovornim za ono što se na Balkanu događalo i za šta je prvenstveno kriv srpski politički vrh.

Pismo koje Lazar Stojanović upućuje Ivici Dačiću pod naslovom 'Otvoreno pismo drugu Ivici Dačiću, koji bi ponovo da zabranjuje nepodobne – Zabrane vode u lager', objavljeno u novinama 'Danas', 27. februar 2008, Beograd:

Pišem Vam u vezi s Vašom izjavom da valja zabranjivati organizacije koje priznaju Kosovo. Nisam organizacija, ali ne samo da podržavam nezavisnost Kosova nego sam na tome aktivno i neskriveno radio koliko sam

Ne samo da podržavam nezavisnost Kosova nego sam na tome aktivno i neskriveno radio koliko sam umeo i mogao od 1972. godine.

umeo i mogao od 1972. godine. Sagledao sam temeljno prikrivanu kolonijalnu suštinu tog problema dok sam kao disident robijao s Albancima drakonski osuđenim za organizovanje otpora srpskoj okupaciji Kosova, koja je trajala od 1912. do 17. februara 2008.

Poreklom sam pet kilometara od Orašca. To Vam kažem jer znam da se u šovinističkim krugovima poreklo shvata vrlo ozbiljno, 'krv i tlo'. Utoliko me je više stid zbog nedavnog paleolitskog nasrtaja jedne od vladajućih partija na 'Peščanik' u Arandjelovcu i nacionalno ostrašćenog sretenjskog govora koji je pre par dana u tom Orašcu održao političkom kombinatorikom i ucenom nametnuti premijer Srbije.

Okupaciju iz 1912. Evropa je rado i lako priznala, jer je to bilo slabljenje i komadanje poražene Turske, a države Albanije tada još nije bilo, njene granice utvrđene su tek 1913. Broz je planirao da 1945. Kosovo

ustupi Albaniji, a kasnije se predomislio da bi se umilio partizanskoj, ali ipak nacionalističkoj Srbiji, pomoću koje je vladao Jugoslavijom, jednako kao Austrijanac Hitler Nemačkom, Korzikanac Napoleon Francuskom i Gruzijac Staljin Rusijom. To SANU nikada neće priznati, jer njen famozni 'memorandum' tvrdi da je Broz činio upravo suprotno, da je naročito radio protiv interesa Srbije. To evropsko priznanje okupacije Kosova i Brozovo predomišljanje čine jedini okvir legitimiteta na koji biste Vi i ini kolonijalisti mogli da se pozovete u vezi sa potraživanjem teritorije Kosova i prava na vladanje tamošnjim stanovništvom.

Dve neuspele kolonizacije, 1913. i 1919, dokazuju da je reč o pukoj koloniji, odocneloj i neuspejoj, naravno. Kosovo je bilo jedina kolonija u Evropi ikad. Zato je to specijalan slučaj u savremenoj svetskoj politici. Evropa je upravo ispravila svoju grešku iz 1912. O devedeset šest godina kolonijalne represiji pitajte Albance, oni o tome znaju više nego Vi.

Za potrebe novih kosovskih bojeva, SANU i SPC oživele su imperijalni kosovski mit koji uz državni blagoslov propagiraju glavna TV i glavni dnevni list već čitavih dvanaestak godina posle Osme sednice. Kosovo je 1999. oslobođeno kolonijalne stege, a ta propaganda još traje i Vi ste deo nje.

U sadašnje vreme kakvog-takvog pluralizma medija i partija, 'pranje mozga' javnosti, pretvorene u tupu gomilu, ne amnestira pojedinca. Ko god je svojedobno digao ruku za Slobodana Miloševića odgovoran je i danas, politički i moralno. Znam da je to sedamdeset procenata tadašnjeg stanovništva, ali to nije moj nego njihov problem. I Nemaca je bilo oko sedamdeset procenata kad su 'demokratski' izabrali Hitlera.

—————
Dve neuspele kolonizacije, 1913. i 1919, dokazuju da je reč o pukoj koloniji, odocneloj i neuspejoj, naravno. Kosovo je bilo jedina kolonija u Evropi ikad.

—————
Kosovo je 1999. oslobođeno kolonijalne stege, a ta propaganda još traje i Vi ste deo nje.

Vi ste, gospodine Dačiću, digli više od ruke. Vi ste mali, ali ne i zanemarljivi deo tog aparata. I sada biste Vi nekoga da zabranjujete. Vi ste puka, greškom pretekla, štetočina nelustriranog aparata za vršen-

je zločina. Zakon o lustraciji je usvojen, iako voljom tekućeg premijera i njegovog bivšeg, za lustriranje idealno podobnog, ministra pravosuđa Stojkovića, nikad nije primenjen. Nemojte da računate s tim da taj zakon neće da se svali na Vaša pleća i na mnoge takve kao Vi kad vrh vlasti bude promenjen. Bolje Vam je da ćutite. To nije dovoljno, ali je bolje nego ništa.

Vi ćete možda moći nekoga i nešto da zabranjujete tek kad se srećno sparite s Putinom i Lukašenkom, čemu neskriveno težite. Decenijama, od 1948, trajalo je naše oslobađanje iz tog zagrljaja smrti u koji Vi hoćete da nas vratite. Mislite da će ova ogromna većina birača sklonih Evropi da odluči da se okrene Aziji i da podrži Vas i Vaš politički projekat refeudalizovanja Srbije i vraćanja u lager?

Ko god je svojedobno digao ruku za Slobodana Miloševića odgovoran je i danas, politički i moralno. Znam da je to sedamdeset procenata tadašnjeg stanovništva, ali to nije moj nego njihov problem. I Nemaca je bilo oko sedamdeset procenata kad su 'demokratski' izabrali Hitlera.

Ako moram da prihvatim realnost političkog uticaja velikih i zlih nacionalističkih partija u Srbiji (ne mislim na premijerovu, ona je džepnog formata kao i Vaša), ne moram da respektujem političku olupinu Vaše partije čiji se jedini značaj sastoji u veličini zla koje je nanela kome god je uspela, prvenstveno tokom ratova koje je planski izazvala i vodila dok god je imala topovskog mesa. Ne postoji ni jedna jedina sitnica koju ste Vi ikada uradili, koja je bila od koristi stanovništvu ili državi, dočim je spisak stvari koje ste uradili na korist sebi, a na štetu svima drugima, vrlo dug.

Isečci iz intervjuja ‘Kosovo je uvek bilo samo srpska kolonija’, u realizaciji Nenada Polimca, objavljenog u novinama ‘Jutarnji list’, 1. mart 2008, Zagreb:

Ipak, ovo sada nije tako konfliktna situacija u odnosu na ono što se zbivalo početkom devedesetih. Pale se hrvatske i srpske zastave u Zagrebu i Beogradu, ali Vi ste s vrlo provokativnim filmom ovde na ZagrebDoxu, a pulski pobednik ‘Živi i mrtvi’ upravo je prikazan – i to s vrlo dobrim kritikama – na beogradskom FEST-u...

Ja sam bio gotovo jedini beogradski kulturnjak u Sloveniji na početku rata i bilo je zaista malo gadno, ali se za godinu i po dana sve normalizovalo. Rat se kasnije pomicao i sada je najkritičnije na Kosovu, gde je jako veliki naboj i nema šanse da se skoro smiri. Za nezavisnost Kosova zalagao sam se još 1972. godine, a potpunu svest o tome stekao sam u zatvoru, nakon razgovora sa zatvorenim Albancima. Tu sam shvatio da je to kolonijalno pitanje, da je Kosovo oteti komad turskog carstva koji je kasnije dva puta neuspešno kolonizovan od strane Srbije. Nema velike razlike između Alžira i Kosova. De Gol je bio vrlo pametan pa je shvatio da je za

Za nezavisnost Kosova zalagao sam se još 1972. godine, a potpunu svest o tome stekao sam u zatvoru, nakon razgovora sa zatvorenim Albancima. Tu sam shvatio da je to kolonijalno pitanje, da je Kosovo oteti komad turskog carstva koji je kasnije dva puta neuspešno kolonizovan od strane Srbije.

Francusku bolje Alžircima dati slobodu, no tada su ga njegovi Francuzi pokušali ubiti. U Srbiji još imate političare koji tvrde da je to 'naše'! Pa kako mi to možemo držati?! Sa šest posto ljudi?! To je kolonija, tu se vlast može održati samo silom.

Kako vam je bilo na Kosovu?

Tamo sam bio s mirovnim snagama UN-a. Budući da na Kosovu ništa nije bilo sigurno, imao sam i svoje konspirativno ime, Leri Stenton, koje je odgovaralo mojim srpskim inicijalima (zbog toga se i moja filmska kompanija zove *LaSt Productions*). Nikad ne znaš ko će zapucati kada

progovoriš srpski. Nije tamo bilo lako, mirovne snage zapravo su eufemizam za rat. Stalno sam pratio specijalnog savetnika generalnog sekretara UN-a i po nekoliko puta nedeljno helikopterom leteo po čitavoj oblasti. Bilo je uzbudljivo, ali Kinezi imaju dobru izreku – ne dao ti Bog da živiš u uzbudljivom vremenu! Procenio sam da sam suviše star za to, a osim toga i politički proces u kojem sam učestvovao priveden je kraju.

Budući da na Kosovu ništa nije bilo sigurno, imao sam i svoje konspirativno ime, Leri Stenton, koje je odgovaralo mojim srpskim inicijalima. Nikad ne znaš ko će zapucati kada progovoriš srpski.

Isečak iz intervjua 'Iza Škorpiona je u potpunosti stajala država', u realizaciji Semira Mujkića, objavljenog u časopisu 'Start', 18. mart 2008, Sarajevo:

Imate li nekih novih informacija o snimcima iz rata, da li sličnih snimaka ima još i šta se sa njima dešavalo posle rata?

Iz ovih *naših* ratova nemam. No, nadam se da će ih biti. Dugo će se još rasvetljivati zločini na prostoru bivše Jugoslavije izvršeni tokom njenog raspadanja, često politički motivisani i nepravедno pripisani čitavim narodima i verskim grupama.

Jednom prilikom ste izjavili da biste radili film o muslimanskim i hrvatskim zločinima ako dobijete materijal. Da li ste došli do takvog materijala, da li Vam ga je neko nudio i postoji li neki događaj koji biste želeli prikazati kroz dokumentarni film?

Nemam uvid u takve materijale, mada sam čuo da postoje. Rado bih režirao film o bilo kojem ozbiljnom kršenju ljudskih

Dugo će se još rasvetljivati zločini na prostoru bivše Jugoslavije izvršeni tokom njenog raspadanja, često politički motivisani i nepravедno pripisani čitavim narodima i verskim grupama.

Voleo bih da napravim film o progonu više od 800.000 Albanaca sa Kosova 1999. godine. Do izjava nije teško doći, ali filmskih snimaka ima vrlo malo.

prava bez obzira ko su zločinci i žrtve. Verujem da ljudska prava nemaju naciju i veru. Voleo bih da napravim film o progonu više od 800.000 Albanaca sa Kosova 1999. godine. Do izjava nije teško doći, ali filmskih snimaka ima vrlo malo. Inače, dočekivao sam u više navrata te progovore Albance sa makedonske strane kosovske granice, na glavnom prelazu Donje Blace, a posećivao sam ih i u logoru Stenkovac. Ako ne ja, napraviće već neko film o tome. Verujem da je važnije da bude napravljen dobar i istinit film, nego to ko će da ga napravi.

Vaša izjava da je Kosovo samo kolonija je izazvala burne reakcije u Srbiji. Vi ste to govorili još 1972. godine. Da li će se, po Vašem mišljenju, Srbi ikada pomiriti sa činjenicom da je Kosovo izgubljeno i koliko će to trajati?

Da, pomiriće se, nema drugog puta, ali to neće da bude ubrzo. Kosovo je kolonija upravo onako kako su kolonije Čečenija i Tibet, samo za oslobađanje tih dveju nijedna država ili međunarodna organizacija nije spremna da se založi do kraja jer je to skupo i jer je rizično ulaziti u sukobe sa Kinom ili Rusijom, a i nije u Evropi, nije blizu *civilizovanog* sveta. Inače, Tibet je najveća okupirana teritorija na svetu još od vremena Džingis Kana.

Ne postoji nikakva stvarna mogućnost da budu poništene promene do kojih je došlo, pre svega nezavisnost Kosova od Srbije. To znaju i svi u Srbiji, ma šta govorili o tome.

Upućeni ste u situaciju na Kosovu, određeno vreme ste tamo i radili. Da li je priča o Kosovu završena ili možemo očekivati nove neprilike?

Ne postoji nikakva stvarna mogućnost da budu poništene promene do kojih je došlo, pre svega nezavisnost Kosova od Srbije. To znaju i svi u Srbiji, ma šta govorili o tome. No, dug je put do potpune

međunarodne samostalnosti Kosova i do pune političke zrelosti te nove države. Uz pomoć i podršku zapadnih demokratija i mnogih drugih dobronamernih država taj dugi put može da bude pređen za prilično kratko vreme. A neprilika u vezi sa Kosovom će svakako da bude još, ne prvenstveno na Kosovu nego ponajviše u Srbiji. Biće to političke neprilike, dugi obračun sa ultranacionalistima. Kampanja za makar simbolično zadržavanje Kosova u Srbiji i ometanje bilo kakve međunarodne integracije te nove države poslednje je uporište ultranacionalista u borbi protiv NATO–a i EU. Sa nezavisnošću Kosova postalo je jasno da se u Srbiji opiru evroatlanskim integracijama. Nadam se da će za to da bude plaćena pravedna kazna u broju birača koji će na sledećim izborima da glasaju za Evropu, protiv pobesnelih superpatriota.

—————

Kampanja za makar simbolično zadržavanje Kosova u Srbiji i ometanje bilo kakve međunarodne integracije te nove države poslednje je uporište ultranacionalista u borbi protiv NATO–a i EU.

Treba li Bosna i Hercegovina priznati Kosovo i na koji način će se nezavisnost Kosova, po Vašem mišljenju, odraziti na BiH?

Iako su pretnje iz Banja Luke bez zuba, ipak one znače moguće lokalno destabilizovanje političkih prilika. Zbog toga je verovatno bolje da BiH prizna nezavisnost Kosova tek kad to učini više od polovine članica UN–a. Ne verujem da je taj trenutak daleko. Mislim da će talasanje iz RS prestati čim prestanu podsticaji iz Beograda na koje je entitet osetljiv i sleduje im bez obzira što mu uvek samo nanose štetu.

Isečak iz članka 'Filmom protiv agresivnog patriotizma', u realizaciji Tatjane Jovanović, objavljenog u novinama 'Republika', br. 426–427, 1–30. april 2008, Beograd:

Kakav je Vaš stav o Kosovu?

'Diplomatska ofanziva' za zadržavanje Kosova u Srbiji uključila je i borbeno instrumentalizovanje Ustava u tom smislu. Uneta je odredba da je Kosovo neotuđivi deo teritorije Srbije. Mogli su da napišu i da je ova planeta kockasta. Po spoljašnji svet to nema posledica, smešno je i bizarno. Lokalno, međutim, to je ozbiljna pretnja svima koji veruju da u

Uneta je odredba da je Kosovo neotuđivi deo teritorije Srbije. Mogli su da napišu i da je ova planeta kockasta. Po spoljašnji svet to nema posledica, smešno je i bizarno.

Evropi ne može da bude kolonija i da je devedeset pet godina okupacije predugo. Ovim članom Ustava obezbeđena je pravna osnova da bude progonjen svako ko se zalaže za nezavisnost Kosova, ukazujući da ta osoba krši važeći Ustav, što je krivično delo, ako nekome zatreba. Ne vidim šta je drugo mogla da bude namera ustavotvorca. Zna se čiji je to predlog bio, a upotreba je već počela, pozivanjem na poštovanje takvog ustava svih koji su za sporazum sa Evropskom unijom. Veću

štetu od ove okolnim narodima i državama, a i Srbiji, naneo je samo Milošević, pre svega svojim zločinačkim ratovima, koje je, srećom, sve

izgubio. Ostaje još taj unutrašnji rat koji on nije uspeo da pokrene, a hteo je. Ima ih na političkoj sceni koji to i hoće i mogu.

Kao neko sa strane, možete li da vidite neku evoluciju demokratije u Srbiji? Pre svega, u ponašanju ovdašnjih političara i javnosti, ukoliko je ova uopšte formirana.

Čitavo ono 'događanje naroda', 'jogurt revolucija', Žuta Greda i ratovi koji su istovremeno bili i ubilački i samoubilački, bili su krvavi pir gomile i naoružanih grupa koje je država napujdala da ubijaju i ginu. Evolucija ume da se okrene unatrag. Poznat je slučaj genetske mutacije koja je nekoliko članova jedne porodice pretvorila u četvonošce, potirući time mnogo stotina milenijuma evolucije. Ako neko poziva da jedemo korenje i da bude objavljen rat čitavom svetu, ako je samoizolacija očigledni sebični cilj nekih grupa, ako se radosno bacamo u naručje jedne bivše svetske sile na rđavom glasu, od koje smo se jedva otrgli, biće da je evolucija obrnula smer. Osim toga, od takvog projekta ko god može gleda da se odvoji. U tom smislu, nema garancija da je procesu raspada došao kraj odvajanjem Kosova. Ne samo pojedinci, nego i velike grupe i regioni imaju sve dobre razloge da požele i zatraže da odu, a kada im to ne dopuste, da uzmu sebi to pravo.

Veću štetu od ove okolnim narodima i državama, a i Srbiji, naneo je samo Milošević, pre svega svojim zločinačkim ratovima, koje je, srećom, sve izgubio.

Isečci iz intervjuja ‘Stradanje Plastičnog Isusa’, u realizaciji Bojana Tončića i Milice Jovanović, objavljenog na portalu ‘e–novine’, mart 2010, Beograd:

Primećujete li namere međunarodne zajednice da Srbiju ne zateže previše oko tih pitanja iz ratova 90–ih?

Imam osećanje da evropska zajednica pre svega ali i Amerika u poslednje tri sedmice nastoje da pošalju potpuno jasan signal o tome da Srbija neke stvari mora konstruktivno da uradi u vezi sa saradnjom sa Kosovom, bez obzira na to da li ga priznaje ili ne. U okviru čvršćeg ujedinjavanja Evrope došlo je do nekih preciznih signala kojima se od Srbije traži sasvim drugačije ponašanje. Prvo je taj signal došao od Španije, koja ne priznaje nezavisnost Kosova – oni su rekli: ‘Vi morate građanska pitanja na Kosovu da rešavate’. Zatim je Amerika rekla: ‘Nama je

u interesu da pitanja koja su vezana za normalan život stanovništva budu unapređena’. Zatim su došli Đani de Mikelis, pa Bernar Kušner. Sećam se, budući da sam radio za međunarodne institucije na Kosovu, koliku nervozu je izazivalo to što Beograd, u vreme Vojislava Koštunice, nije hteo da primi Kušnera, a sada dolazi kao francuski ministar inostranih poslova sa jasnom porukom. A posle odlazi na Kosovo, što prenosi državna televizija.

Postavlja se u javnosti i pitanje da li je neko od poginulih na mostovima u Srbiji u vreme NATO intervencije žrtva genocida – nije, zato što nije poginuo zbog toga što je neke nacionalnosti.

O Srebrenici se danas raspravlja i govori o tome koju će formu da dobije deklaracija u Skupštini Srbije. Jedan je pristup donošenje rezolucije o svim zločinima, a drugi da ipak ovde imamo zločin genocida i to nije ista stvar, te, prema tome, treba da se izdvoji posebna rezolucija za to. Postavlja se u javnosti i pitanje da li je neko od poginulih na mostovima u Srbiji u vreme NATO intervencije žrtva genocida – nije, zato što nije poginuo zbog toga što je neke nacionalnosti. To je ozbiljan ratni zločin, ali nije svaki ratni zločin genocid. Jer, onaj čovek na mostu nije ubijen zato što je Srbin, nego zato što je bio na mostu. A u Bosni, Hrvatskoj, na Kosovu, ljudi su ubijani samo zato što pripadaju određenoj naciji ili veri.

Ubijani su i Srbi i razume se da su to slučajevi genocida, koje nećemo rešiti poređenjem brojeva, nego time što ćemo razlikovati genocid, nameru i nosioce genocida. Da li iza toga stoje artikulisane političke snage, ili sluđeni razbojnički pojedinci? I ono najvažnije sa čim Srbija ne može da se suoči jeste da li iza takvih zločina stoji država. Jedna marionetska država kao što je Republika Srpska je stajala iza zločina genocida. Država SR Jugoslavija – neću ja da joj sudim – Sud je našao da nije učinila ništa da spreči genocid. To bi trebalo da bude dovoljno, to što je Sud rekao, da Srbija treba da donese takvu deklaraciju.

Onaj čovek na mostu nije ubijen zato što je Srbin, nego zato što je bio na mostu.

Ubijani su i Srbi i razume se da su to slučajevi genocida, koje nećemo rešiti poređenjem brojeva, nego time što ćemo razlikovati genocid, nameru i nosioce genocida. Da li iza toga stoje artikulisane političke snage, ili sluđeni razbojnički pojedinci? I ono najvažnije sa čim Srbija ne može da se suoči jeste da li iza takvih zločina stoji država.

Dolazimo do paralele Srebrenica – Kosovo?

U svetu se ništa neće promeniti ako Srbija donese rezoluciju o Srebrenici, ali će perspektiva Srbije time biti bitno obeležena na svim nivoima: obrazovnom, kulturnom pa do privrednog, sve do uključivanja u Evropsku uniju. Ta odluka ima veliku političku cenu.

Kada je reč o Kosovu, postoje dva načina za maskiranje i oba su korišćena – prvi, 'tu se ništa nije dogodilo, život je izgubilo desetak hiljada ljudi, što i nije tako strašno za moderne ratove'. I to je tačno. Ali, ako se uzme broj stanovnika i način na koji su ti ljudi izgubili živote, uključujući i masakre koje su na samom početku izvršile i kasnije redovno vršile i policija

i vojne jedinice (češće paravojne nego jedinice regularne vojske), moramo upotrebu tih jedinica da tretiramo vrlo ozbiljno. Da malo pojasnim, ne bih nikoga da okrivljujem ni amnestiram za nešto zbog čega su neki već završili u Hagu; regrutovane jedinice nisu dobre za izvršavanje zločina nad civilima. Oni nemaju srce za to. Ali, jedinice redovne vojske redovno su upotrebljavane za to da se izoluje i obezbedi teritorija, da se opkoli selo, ako treba i izvrši artiljerijska priprema – za ulazak drugih. Onda ulaze paramilitarci, a država više 'nema ništa s tim', oni imaju određene ruke. A država ih posle toga ne goni. To je slučaj Škorpiona i njihovog delovanja na Kosovu.

Najmračniji su zločini oduzimanja života, ali nije ni najmasovniji ni najmarkantniji od svih koji su se na Kosovu desili. Tu imamo i drugu stvar, proterivanje 850 hiljada ljudi. To je zločin genocida, jer je namera bila

Jedinice redovne vojske redovno su upotrebljavane za to da se izoluje i obezbedi teritorija, da se opkoli selo, ako treba i izvrši artiljerijska priprema – za ulazak drugih. Onda ulaze paramilitarci, a država više 'nema ništa s tim', oni imaju određene ruke. A država ih posle toga ne goni. To je slučaj Škorpiona i njihovog delovanja na Kosovu.

genocidna. Postojala je namera čišćenja teritorije od albanskog stanovništva.

I ona je realizovana?

U Srbiji i danas mnogi tvrde – i ja teško mogu da prihvatim toliku dozu licemerja, mislim da se ona ponovo ‘rešava’ sukobljavanjem sa činjenicama – da su ti ljudi bežali od bombardovanja. Ja sam ih dočekivao jer sam u to vreme radio za OEBS, kao stručnjak za medije i propagandu srpskih medija, pre svega RTS-a. I bio sam u prilici da čujem pre svega one koji su išli u logor Stenkovac. Čuo sam kako su pokupljeni, kako su im oduzimana dokumenta, u kojim su opasnostima bili. Da je njih neko instruirao da lažu i da je to možda bila OVK – moguće je. No, trebalo je verovatno 200–300 hiljada instruktora da nam kažu nešto o tome što im se dogodilo. A na železničkoj stanici u Prištini oni pakuju ljude u vagone i ubijaju svakoga ko im se učini sumnjivim, to je verovatno dovelo do ubijanja najboljeg i najhumanijeg političara na Kosovu Fehmija Aganija...

Na drugom mestu, ubijeni su veliki pravnik, advokat Bajram Keljmendi, i njegovi sinovi. To su samo dva markantna primera da pokažu tehniku egzekucije koja je obeležavala prinudnu deportaciju tih 850 hiljada ljudi. Jedan od razloga je osveta, ‘vi ćete nas bombardovati – mi ćemo njih izbaciti’. A po mom mišljenju, osnovni razlog je bio vojni. Ne možete toliko ljudi držati u okupaciji dok vas neko bombarduje.

Dve trećine svih poginulih u intervenciji na Kosovu su Albanci. Ja saosećam sa svakim članom porodice žrtve koja je stradala kao kolateralna šteta u Srbiji. Ali, dok ne budem na Kosovu, gde je većina tih žrtava, čuo da postoji neki problem sa tim bombardovanjem i

Najmračniji su zločini oduzimanja života, ali nije ni najmasovniji ni najmarkantniji od svih koji su se na Kosovu desili. Tu imamo i drugu stvar, proterivanje 850 hiljada ljudi. To je zločin genocida, jer je namera bila genocidna. Postojala je namera čišćenja teritorije od albanskog stanovništva.

Čuo sam kako su pokupljeni, kako su im oduzimana dokumenta, u kojim su opasnostima bili. Da je njih neko instruirao da lažu i da je to možda bila OVK – moguće je. No, trebalo je verovatno 200–300 hiljada instruktora da nam kažu nešto o tome što im se dogodilo. A na železničkoj stanici u Prištini oni pakuju ljude u vagone i ubijaju svakoga ko im se učini sumnjivim.

tinuitetu ondašnje politike. Uz puno znanje da bi do intervencije moglo doći, ali da će ona 'raditi za nas, a ne protiv nas', odbijen je sporazum u Rambujeu. Taj sporazum garantovao je da je Kosovo autonomija u okviru Srbije, da mora da ima svoje pravne instrumente, izbore, ustav, ali je deo Srbije. To je glatko odbijeno. Onda je odbijeno sve redom, da bi završilo se planom Martija Ahtisarija koji je, predlažući kosovsku nezavisnost, garantovao poseban status srpske zajednice i posebnu zaštitu kulturno–istorijskih spomenika, groblja, naselja. Srbija je taj plan odbila, a zalaže se za ono što je u Rambujeu odbila.

da je ono zločin – nisam spreman da o tome razgovaram. Svakoga dana prolazim pored zgrada Generalštaba, a ne znam kada sam to prošao pored nečega što je neko gađao kao civilni cilj, sa namerom da ga uništi. A kada je reč o bombardovanju Televizije, kada se neki medij po jednom potpuno gebelsovskom obrascu pretvori u instrument rata – onda je on i ratni cilj. U uslovima rata je i Petrohemija i fabrika toalet papira, koja u vreme rata proizvodi toalet papir za vojsku, ratni cilj. A selo nije. A voleo bih da dođe neki vojni stručnjak i proceni kako su jugoslovenske snage birale ciljeve na Kosovu, a kako su to činile interventne snage.

Bilo je šansi da se to izbegne?

Morao bih da kažem nešto o sadašnjoj politici Srbije prema Kosovu kao o kon-

Poslednjih godina radite kao predavač na Kosovu, svedok ste svakako brzih i dramatičnih promena u tom društvu – o kojima se u Srbiji ne zna gotovo ništa?

Odvojen život i paralelni sistemi postoje i dalje, kao i pre intervencije, s tim što je došlo do takve promene koja nalikuje prirodnoj katastrofi. Paralelni sistem koji su uspostavljali kosovski Albanci, a na koji su oni veoma ponosni jer je to deo njihove političke i kulturne emancipacije, nužno je vodio slabljenju kvaliteta nastave – s jedne strane zbog krajnje rudimentarnih uslova u kojima se ona odvijala, a sa druge strane zbog predavača koji su često bili sastavljeni ad hoc, od lokalnih Albanaca među kojima je bilo i obučениh kadrova, ali i ljudi koji bi se prosto dobrovoljno prihvatili posla.

Nakon intervencije i ulaska međunarodne uprave na Kosovo, vratili su se gotovo svi albanski intelektualci koji su godinama napuštali Kosovo – ne prvenstveno zbog straha i pritisaka, nego i zato što njihova radna mesta nisu postojala; tokom nekoliko godina paralelnog života, svi državni poslovi, od poštara do ministra, bili su rezervisani za Srbe. Veliki broj tih Srba dobijao je stanove na Kosovu i dvostruke plate, dok su praktično živeli u Srbiji. Sada više nema takvih uslova i nema tu nikakve sentimentalnosti, jednostavno nije više

Dve trećine svih poginulih u intervenciji na Kosovu su Albanci. Ja saosećam sa svakim članom porodice žrtve koja je stradala kao kolateralna šteta u Srbiji. Ali, dok ne budem na Kosovu, gde je većina tih žrtava, čuo da postoji neki problem sa tim bombardovanjem i da je ono zločin – nisam spreman da o tome razgovaram.

A kada je reč o bombardovanju Televizije, kada se neki medij po jednom potpuno gebelsovskom obrascu pretvori u instrument rata – onda je on i ratni cilj.

Voleo bih da dođe neki vojni stručnjak i proceni kako su jugoslovenske snage birale ciljeve na Kosovu, a kako su to činile interventne snage.

Represijom i nekom vrstom segregacije, kosovski Albanci držani su u sistemskim getima, dok se nakon intervencije situacija promenila.

atraktivno raditi tamo i to država Srbija ne plaća, osim neke profile, kao što su lekari...

Neznanje o Kosovu generiše se, čini se, iz dva izvora – u Srbiji dominiraju rasističke predrasude prema kosovskim Albancima, koje se podstiču javnim politikama države, dok sa druge strane deo društva prolazi kroz do sad nepoznato iskustvo, koje su u Americi u vreme suočavanja sa posledicama rasizma nazvali *white guilt*, iliti bela krivica. Postoji neka vrsta opterećenja odgovornosti, apriorni odnos krivice, jer su sekundarne masovne grobnice albanskih civila otkrivane čak i u Batajnici...

Batajnica je kraj jednog procesa koji traje sto godina. Ne znam koliko će trajati proces suočavanja sa tim. Posebno jer su se prilike na Kosovu poslednjih godina zaista dramatično promenile i jaz nerazumevanja je produbljen. Represijom i nekom vrstom segregacije, kosovski Albanci držani su u sistemskim getima, dok se nakon intervencije situacija promenila. Povratak ljudi je bio masovan, posebno obrazovanih ljudi za koje se odjednom otvorio ogroman prostor ranije rezervisan gotovo isključivo za Srbe – neko se vraćao iz patriotskih razloga, a neko zato što je na Kosovu mogao imati daleko viši javni profil nego u zemljama u koje su odlazili devedesetih. Sada su Srbi u najvećoj meri seosko stanovništvo, dok intelektualnu scenu zauzimaju Albanci.

Govori se i o generacijskoj smeni, koja se na Kosovu odigrala gotovo preko noći; pre nekoliko godina, u Prištini su iznete procene da gotovo 70% stanovništva čine ljudi do 35 godina, od kojih su mnogi upravo proveli svoje formativne godine u izbeglištvu u zapadnim društvima, gde su se i obrazovali. Da li se ta promena dešava?

Dešava se, a osim toga, oni su taj generacijski bum već imali. Sa promenama društvenih normi i lestvice priznatih vrednosti, rađanja na Kosovu se nisu povećala, nego su opala. Otkako žene odlaze na fakultete i veći broj ljudi živi u gradovima, porodice se planiraju u skladu sa trivijalnom činjenicom da je u gradu skupo odgajati dete, dok na selu nije. U gradu, najmanje do 18. godine dete će živeti o trošku roditelja, dok na selu već od 7–8 godina radi, doprinosi domaćinstvu. Kosovsko društvo na svim planovima prolazi kroz veoma ubranu tranziciju ka urbano strukturiranoj zajednici, čiju perspektivu diktiraju mlađe i srednje generacije. To samo po sebi ne mora da garantuje uspeh, ali jeste ogromna prednost.

Sada su Srbi u najvećoj meri seosko stanovništvo, dok intelektualnu scenu zauzimaju Albanci.

Isečak iz transkripta govora Lazara Stojanovića na 'Regionalnim konsultacijama sa veteranima o Nacrtu statuta REKOM', 18. decembar 2010, Skoplje:

Reći ću vam samo da sam u Makedoniji, koja zvanično nije učestvovala u ratu, u vreme intervencije NATO pakta, boravio kao službenik, kao referent za medije OEBS-a. To je bilo vreme kada je nekoliko stotina hiljada izbeglica sa Kosova došlo u Makedoniju i oni su bili izbačeni, često su im bila uzeta dokumenta i to nije bilo nikakvo dobrovoljno izbeglištvo, nego deo jedne operacije raseljavanja, iseljavanja ljudi sa Kosova. Oni su završavali u brojnim logorima od kojih je najznačajniji bio logor Stenkovac, blizu granice, u koji sam odlazio manje-više svakoga dana. Pa, kamp ili logor, ja kampove zovem logorima, a logore kampovima i ne pravim veliku razliku oko toga... To je izazvalo ogromne tenzije i velike patnje, ne samo za te ljude koji su prvenstveno žrtve, a to su ti ljudi koji su izgnani, koji su smešteni u logore, nego i za društvo kojem se desio takav proces u kojem se nije znalo od dana do dana da li će u samom tom društvu doći do sukoba i nereda, u kojem su tenzije veoma narasle i u kojem je, iako ne na ulici, u dušama već vladao rat, a kod starog mosta su svakodnevno bile demonstracije koje su mogle da prerastu i u nešto mnogo češće i mnogo više drastično. To kažem zbog toga što hoću da vas podsetim na to da, iako u ratu nije bila Makedonija [u ratu na Kosovu], rat je itekako pretrpela i osetila, u najmanju ruku onako kako je Švajcarska ili Španija pretrpela rat.

Isečak iz članka 'Identitet u čarapi', u realizaciji Dragana Jovićevića, objavljenog u novinama 'NIN', 28. april 2011, Beograd:

Radili ste na Kosovu, predavali ste tamo. Kako vi vidite 'kosovski problem'? Da li je to osobeni idiom?

To je pucanj u sopstveno stopalo. Mi smo dozvolili sebi glupost – da Slobodan Milošević srpsku naciju podigne na noge sipajući 'benzin Kosova' u zarđalu mašinu političkog delovanja te nacije. Iz toga se izrodio taj odnos – to je naše, mi to moramo povratiti, tamo nas pritiskaju i progone. I od onda to nismo uspeli da prevaziđemo i to nam šteti stalno. Čak smo došli dotle da druga strana prilazi problemu i o njemu razmišlja daleko racionalnije nego beogradska strana. Mislim da je veoma dobro što se o tome razgovara i što postoji inicijativa da se otklone barem one teškoće koje stvaraju probleme ljudima i koje utiču na živote ljudi svakodnevno, a ne samo neke političke formulacije u vezi sa suverenitetom, nezavisnošću i slično. To što se u Beogradu čuje, naravno najviše iz kabineta ministra inostranih poslova, jeste laž! To je presna, ogromna laž upućena sopstvenom narodu na njegovu štetu. Drugo, nerazumevanje istorijskog položaja i istorije odnosa Srbije i Kosova jeste nešto što stvara ogromne teškoće, jer ljudi prvo ovde kažu to vam je deo još Dušanove Srbije i naravno da je to odvajkada naše! Pa su čak i neke političke stranke na tome razvile svoju kampanju, svoje programe. A tek onda razgovaramo o tome ko je kad otišao, ko se kad doselio, šta je ko kome napravio i kako sad neko hoće silom da se odvoji. Ta priča ne može da se ispriča na taj način. Ona mora da se priča počev od prvih modernih

Onaj ko je u Ustav Srbije stavio da je Kosovo njen neodvojivi deo najveći je štetočina u odnosu na sopstveni narod i na politički položaj tog naroda i te države u Evropi. To će sada biti teže izbaciti iz Ustava nego što je bilo teško ubaciti ga.

država na Balkanu i od prve moderne Srbije na Balkanu koja nastaje odvajanjem od Turske, pa tek onda da se vidi kako te društvene zajednice, te etničke skupine, te kulture, koje su vrlo različite i jezički, i prema načinu života, i prema poretku vrednosti, funkcionišu u novim okolnostima. Velika je laž da je prisustvo Srba nekada bilo mnogo veće, pa da su se oni iselili. Onaj ko je u Ustav Srbije stavio da je Kosovo njen neodvojivi deo najveći je štetočina u odnosu na sopstveni narod i na politički položaj tog naroda i te države u Evropi. To će sada biti teže izbaciti iz Ustava nego što je bilo teško ubaciti ga.

Znači osnova našeg uređenja je laž?

I to na način koji je više poznat u psihijatriji, ali manje poznat u politici, poznat je kao sistematsko samozavaravanje. To da političar laže svoj narod i nije nešto novo. Međutim, ako taj narod želi da se samozavarava, što je veoma prisutno u našem biračkom telu, i ako se političar koji to govori samozavarava da je ono što on govori istina, to je onda više psihijatrijski nego politički problem. Ali to stvarno ne može dugo tako. To će morati da pukne.

Isečci iz intervjuja 'Srebrenica je bila surova poslovna operacija', u realizaciji Dejana Kožula, objavljenog na portalu 'Žurnal', 15. maj 2011, Beograd:

Da li to znači da već sad postoji neka vrsta posrednog pritiska EU da se osnuje Komisija?

EU nije verska organizacija, niti je to bračno savetovalište, nemaju oni interesa da podstaknu proces pomirenja na Zapadnom Balkanu zato jer misle da je to dobra stvar, nego zato jer je EU veoma sumnjičava kad je reč o mogućem uvozu bilo kakvog spora. Ne možete uvesti spor RS i Federacije BiH, Srbije i Kosova, pa da se rešava tamo. Bilo je u EU mnogo kompromisa i bilo je mnogo više avanturističkog ponašanja u početku, ali danas je oprez mnogo veći. Neko će taj oprez vezivati za desnicu koja je sad uglavnom na vlasti u EU.

Može li se desiti i suprotno, da te podrške uopšte ne bude, jer to ugrožava mitove koji postoje o ratu, jer ugrožava tzv. nacionalne interese?

Može, a imajući u vidu opasnost od zlosrećnih koincidencija, kao što je bilo izricanje presude generalima, mi smo kampanju pomakli za nedelju dana kako bi izbegli koincidenciju da kampanja počne na isti dan kad je bila i presuda. Ukoliko se dogodi tako nešto što bi predstavljalo ozbiljno zatezanje političkih odnosa ili ponovno povlačenje u sopstvene rovove, ako bi došlo do toga, to bi bio vrlo štetan i opasan proces

za Inicijativu za REKOM. Ovo je, međutim, jedna od tema, recimo kod pregovora Kosova i Srbije, oko koje bi se obe strane mogle složiti. To bi mogao da bude podsticajan faktor, jedan od prvih momenata oko kog bi mogli da se dogovore.

**To je urađeno pod pritiskom. Bez obzira na to, očigledno nisu predali sve zapisnike jer još uvek predstavljaju problem tzv. topnički dnevni-
ci koji su traženi za suđenje generalima Gotovini, Markaču i Čermaku.**

Nešto je Tribunalu dato, a to se vrlo nesrećno reflektovalo na proces kod Međunarodnog suda za tužbu BiH za genocid. Odlučujuće bi bilo da se dobiju upravo zapisnici, da su ti materijali bili dostupni. Potpuno očigledno je da sadrže odluke šta će raditi, između ostalog, i na teritoriji BiH, i u Hrvatskoj, i na Kosovu...

Kako očekivati da ti zapisnici budu deo izveštaja kad već postoji taj dogovor o zaštiti? Zasad se smatra da to nije u interesu države.

To jeste u interesu država. Tiha voda breg roni.

Isečak iz članka 'Disidenti nisu dobri političari', u realizaciji Stanka Stamenkovića, objavljenog u novinama 'Pressmagazin', 19. jun 2011, Beograd:

Ne znam kada je Ćosić bio disident, osim što je on došao u spor kada je partija počela da kritikuje njega. Jednima je pričao da se zalaže za prava Srba na Kosovu, a drugima da je protiv represije Albanaca na Kosovu. Sve što kaže može da se tumači na tri načina. Nakon mog dolaska iz zatvora 1975. godine, pitao je kakav je tretman prema političkim zatvorenicima Albancima. A pre nekoliko meseci govorio je strašne stvari o albanskom narodu. No, on je star čovek i ja gajim određenu sentimentalnost prema njemu. Ipak, osećam se prevarenim. Kao kad primite gosta u kuću, a on vam ukrade novčanik.

Nakon mog dolaska iz zatvora 1975. godine, pitao je kakav je tretman prema političkim zatvorenicima Albancima. A pre nekoliko meseci govorio je strašne stvari o albanskom narodu.

Isečci iz intervjuja 'Putin je inspiracija Dačiću', u realizaciji Branke Trivić, objavljenog na portalu Radio Slobodna Evropa, 9. oktobar 2012, Beograd:

Sada se već pouzdano zna da će izveštaj Evropske komisije o Srbiji biti negativan. Kome odgovara filozofija koju nova vlast u Srbiji više i ne krije – da ne treba trčati u EU? Čuli smo od Nikolića da nas je to trčanje dovelo na ivicu ambisa i da i Srbija treba da istakne svoje uslove.

Mislim da pre svega ona odgovara čoveku koji nije u toj vlasti jer je najoštrije istupio, pozivajući biračko telo da odustane od Evrope kao jedine opcije, da odustane od politike 'Evropa nema alternativu'. To je Vojislav Koštunica. Pošto on nije ugrađen u aparat ove vlasti, mislim da neke značajne koristi teško da će moći da izvuče od toga. Teško je to instrumentalizovati. Ali jednu vrstu političke i moralne koristi mislim da je on dobio.

Drugi koji su time apsolutno dobili je jedna od najjačih političkih sila u Srbiji, a to je Srpska pravoslavna crkva, koja svaku priliku koja joj se ukaže koristi da što dublje gurne nogu u vrata vlasti i da nekako uspe da se udene u državu i državno odlučivanje o nekim pitanjima. Tu politiku je otvoreno Nikolić i ohrabrio govoreći da, kada je reč o Kosovu, o tome kako ćemo se mi kao narod, kao država opredeljavati u odnosu na kosovsko pitanje, uključuje i mišljenje Crkve, koja je tu veoma važan faktor. U vrlo kratkom roku Crkva se oglasila i rekla da ne dolazi u obzir da damo Kosovo. On je od njih dobio upravo to ohrabrenje za politiku

koju vodi. On je obezbedio svoju desnicu. Valjda će mu tu navodnu levicu obezbediti njegov socijalistički partner SPS.

Drugi koji su sasvim izvesno profitirali, to su delom oni isti ljudi koji su profitirali na nesređenim poluratsnim odnosima sa Kosovom. To su oni mešetari i tajkuni koji se koriste sivom zonom i ilegalnim postupcima za svoje poslove i pre svega zatvorenim poslovanjem, koje je veoma teško sprečiti jer su vrlo moćni i uspevaju da uvuku državu. Nekada samo pojedine njene komponente, a nekada i čitavu državu.

Bez obzira na obećanja gospodina Vučića, koji je zamenik premijera, da će on sada raščistiti sa korupcijom, mislim da tamo gde niko nikada nije ni pominjao korupciju, teško da će sada neka savest gospodina Vučića imati interesa ili moći da otvori tako neko pitanje. Zbog toga mislim da su ti sumnjivi tokovi novca i naši novi i netransparentni bogataši oni kojima to veoma odgovara.

Ali imate jednu igru vlasti gde se vlast vrlo zorno poziva na Ustav kada je u pitanju, recimo, Kosovo, a onda ga gazi za dva minuta kada je u pitanju demonstriranje prava jedne manjine?

Jeste. Time što gazi – pokaže da može da gazi, a da, ako se slaže, onda smatra da joj je to u interesu. Ima i mnogo ružnijih stvari koje onda učini taj isti čovek (Dačić op.a). On je u toku predizborne kampanje, koristeći svoj položaj ministra unutrašnjih poslova, dao pohapsiti desetak Albanaca samo zbog toga što mu je to bilo potrebno za njegov predizborni imidž, za tu kampanju. Oni su inače bili obuhvaćeni Zakonom o amnestiji, koja je bila proglašena mnogo godina pre toga,

On je u toku predizborne kampanje, koristeći svoj položaj ministra unutrašnjih poslova, dao pohapsiti desetak Albanaca samo zbog toga što mu je to bilo potrebno za njegov predizborni imidž, za tu kampanju. Držali su ih taman toliko koliko je bilo potrebno da se završe izbori, a onda su pušteni bez mnogo komentara.

ali je on hladnokrvno izjavio da toga nema jer je reč o drugom tipu krivičnih dela koji nije obuhvaćen. Držali su ih taman toliko koliko je bilo potrebno da se završe izbori, a onda su pušteni bez mnogo komentara. Možda su svakome dali po 500 dinara za svaki dan proveden u zatvoru ili 1.000 dinara. Tako se ta stvar završila. Oni nemaju mogućnosti da u medijima obrazlože taj problem.

Isečak sa predavanja 'REKOM za budućnost mladih', održanog 23. novembra 2012, u organizaciji Inicijative mladih za ljudska prava i Mreže Odbora za ljudska prava – CHRIS, 29. novembar 2012, Beograd:

U ime žrtava, i štiteći njihova prava, nastojimo da se osnuje jedno telo koje bi polazilo pre svega od činjenica o svim žrtvama sukoba na zapadnom Balkanu. Drugo, izuzetno važno pravo, koje bi na ovaj način bilo zaštićeno i promovisano, a za koje su prvenstveno zainteresovani mladi koji u ratu nisu učestvovali i koji su nasledili razne oblike predrasuda i stigme, a to je pravo da se zna. Pravo da se zna ne tiče se samo transparentnosti političkih akcija, nego se prvenstveno odnosi na dostupnost činjenica koje mogu da rasvetle događaje. Zapravo, činjenicama i istinom vremenom treba da dođe do pomirenja.

Pravo da se zna ne tiče se samo transparentnosti političkih akcija, nego se prvenstveno odnosi na dostupnost činjenica koje mogu da rasvetle događaje. Zapravo, činjenicama i istinom vremenom treba da dođe do pomirenja.

Isečak iz intervjua 'Neka nam Dačić objasni nešto o ratu', u realizaciji Dejana Kožula, objavljenog na portalu 'Novosti', 4. mart 2013, Zagreb:

Vodi se poprilično žestoka polemika oko prirode aktuelne vlasti. Zbog sastanaka sa kosovskim premijerom Hašimom Tačijem, Vesna Pešić je Dačića čak proglasila novim Čerčilom ili De Golom. Neki opet teško zaboravljaju njegovu, ali i Vučićevu prošlost. Ko je u pravu?

Otvaranje razgovora i tzv. normalizacija odnosa uslov su da Srbija do-

bije datum za početak pregovora sa EU, što je postala glavna ambicija novih vlasti, koju pre nisu imali. To je proizvelo neke prilično čudne izjave, kao kada Dačić kaže: 'Ja mogu da razgovaram sa Tačijem jer ja sam protiv njega ratovao'. Mislio sam da smo imali i spretnijih ratnika u ono vreme, a da je on bio portparol, ali dobro. Neka je i ratovao, ali onda treba nešto da nam objasni o tom ratu, a ne da nam kaže kako ga to čini podobnim da vodi pregovore. Dakle, niste podobni vi koji se niste svađali, koji ste se borili

Zašto bi bilo ko sa Srbijom o bilo čemu pregovarao? Od Srbije se u tim pregovorima očekuje jedino da prizna kosovsku državu.

protiv tog rata od samog početka, vi koji i dalje imate žive i zdrave veze sa kosovskim društvom, pa i sa državom... Podoban je samo Dačić koji će sa pozicije valjda pokojnog Slobodana Miloševića sada o nečemu da pregovara. To bi bio manji problem kada bi se tu pregovaralo i nalazio neki kompromis. Ideja da se tu vode neki pregovori je ideja o okruglim

kvadratima. Zašto bi bilo ko sa Srbijom o bilo čemu pregovarao? Od Srbije se u tim pregovorima očekuje jedino da prizna kosovsku državu.

Isečak iz emisije ‘Demokratski bez muke’ –
‘Putevi Saznanja’ na Radio–televiziji Srbije, Radio
Beograd 2, 27. mart 2014, Beograd:

Ja bih voleo da vidim jedan pristojan i objektivan opis Dušanovog carstva u kojem bi neko objasnio da, prvo, u tim godinama nisu postojale nacije, nego tek od kraja 18. veka, i da većina stanovništva u tom carstvu nije govorila srpski, nego grčki i albanski. To nećete naći ni u jednom udžbeniku srednje škole, nego će ih, naprotiv, super–patriotski–nacionalistički istoričari učiti da je to srpska država, to je srpska kraljevina, to je naš narod – to smo mi.

Isečak iz transkripta govora Lazara Stojanovića pod nazivom 'Činjenica u različitim kontekstima menja vrednost i predznak', Deseti forum za tranzicionu pravdu u postjugoslovenskim zemljama, 15–16. novembar 2014, Beograd:

Filmovi kojima ćemo se danas baviti ispituju kako rat menja živote svih ljudi, onih na koje obično ne mislimo. Jer, na ovom skupu dominira tema, i to s pravom, jer je ta tema najdramatičnija, tema žrtava, ljudi koji su izgubili živote ili su njihovi životi oštećeni time što je neko izvršio nekakav zločin nad njima. Međutim, mi zbog toga ponekad ne vidimo da rat menja živote svih nas. I onih koji su agresori i onih koji su žrtve, i onih koji su samo posmatrači ili novinari, ili su na neki način tu profesionalno uključeni, često na nepredviđene načine. Dakle, svi filmovi koje ćemo danas videti tiču se tog problema – kako rat menja živote ljudi. Prvi među njima jeste film poznatog reditelja sa Kosova, Ise Ćosje. Film se zove 'Tri prozora i jedno vešanje'. Govori o ženi koju su silovali pripadnici paravojske iz Srbije. U ovom filmu ona od žrtve postaje krivac, jer objavljivanje njenog stradanja ugrožava norme i predrasude čitave zajednice.

Ponekad ne vidimo da rat menja živote svih nas. I onih koji su agresori i onih koji su žrtve, i onih koji su samo posmatrači ili novinari, ili su na neki način tu profesionalno uključeni, često na nepredviđene načine.

Ključna scena ovoga filma napravljena je praktično gotovo bez slike. Likovi govore u mraku. Čosja je mogao to da napravi kako god je želeo. Mogao je, kao u nekoj emisiji za History Channel, da napravi rekonstrukciju tog događaja. Mogao je sa svojim glumcima da napravi da oni govore pod punim svetlom, tako da vi tu dramu pratite na njihovim licima. Međutim, nije. On je dopustio najvećem umetniku posle Gospoda Boga, a to ste vi sami, da slobodno zamisli kako bi taj prizor mogao da izgleda, dajući vam tu činjenicu svedenu u gotovo potpuno osušenom vidu. To je vrlo dosetljiv i uspešan rediteljski postupak. Pogledaćemo i insert iz filma o zaštićenim svedocima, bez kojih do činjenica u mnogim slučajevima nikada ne bismo ni došli, jer ako je žrtva izgubila život, nema je više, jedini ko o tome može da govori jeste svedok toga zločina, a da bi govorio morate ga zaštititi. Oni izazivaju ogromne kontroverze deleći čitavu javnost na one koji ih smatraju izdajnicima i one koji ih smatraju herojima, a retko kada se pitamo o njima samima. Njima se život promeni iz temelja, često i tako da moraju da promene identitet, da postanu neki drugi ljudi, da se rode na nekoj drugoj planeti, da nastave svoj život u nekoj dalekoj zemlji, kao neko ko više nema ništa sa prostorom sa kojeg je otišao.

Isečak iz članka 'Film kao glas žrtava – Korišćenje činjenica o ratovima u bivšoj Jugoslaviji za film', objavljenog u REKOM-u, autor Lazar Stojanović, 11. maj 2015, Beograd:

Priče o ratovima na Balkanu u poslednjoj deceniji dvadesetog veka i dalje su rasprostranjene, ne samo u lokalnim kulturama i ne samo u glavnim medijima. To implicira da sećanje na ratne događaje nije izbledelo ni dve decenije kasnije. Nije izbledelo ni nakon sedam ili deset decenija sećanje na svetske ratove. Međutim, nešto o istraživanju naših ratova dogodilo se mnogo ranije – svesno i namerno: postala je očigledna potreba da se o ratu govori iz više relevantnih uglova i da se čuju glasovi svih strana i svih onih koji su imali ulogu u ovim ratovima. To je utoliko lakše pošto nema zvaničnog pobednika, pa je prihvatljivo govoriti bez političkih ocena i ideoloških predrasuda o sudbinama ljudi, zajednica i društava, ali i o počinocima zločina i njihovim žrtvama, pogotovo onih koje pripadaju najugroženijim kategorijama. Mi još uvek retko kad tako slobodno pričamo o Drugom svetskom ratu. Ovde je u pitanju, naravno, onih manje od deset posto novinarske medijske produkcije i umetničkih istraživanja koja se ne uklapaju u dnevno-političku propagandu prisutnu u celom regionu – propagandu koja obeležava više od devedeset posto medijskih proizvoda sa ratnom tematikom.

Mogućnost ovakvog pristupa uslovlila je strukturu i sadržaj sesija posvećenih korišćenju činjenica o ratovima 1991–2001. u filmovima snimljenim širom regiona. Sesije, međutim, nisu uzele u obzir bujicu televizijskih i filmskih produkcija, koje su u širokom spektru žanrova, od fikcije do studijskih intervjua, tretirale rat u političkom kontekstu,

koristeći ga za propagandu ili pokušavajući da ga analiziraju verbalno i sveobuhvatno. Odabrali smo primere ljudi čije je živote rat dramatično promenio, uz punu svest da je promenio živote svih nas. Odabrani filmovi zasnovani su na opšteprihvaćenim činjenicama, činjenicama koje su u pojedinim slučajevima prihvaćene od strane sudova, ali nisu opšte poznate ili su izgurane iz centra pažnje javnosti. Imajući u vidu pri-

Uloga zaštićenog svedoka drastično menja budući život osobe u zajednici, kao i razumevanje svedoka o događajima o kojima svedoči; ponekad to dovodi do promene čitavog života te osobe, uključujući i njenog identiteta.

marni fokus Inicijative za REKOM, izdvojene selekcije naglašavaju ugao žrtve. Cilj sesija bio je da se ispita i prokomentariše uloga filma kao sredstva objektivizacije tog ugla, kao istraživačkog alata koji istražuje ličnost i kontekst u odnosu na ovaj specifičan, ali zanemaren problem.

Film 'Tri prozora i vešanje' Ise Ćosje govorio je o silovanoj Albanci koja je od žrtve pretvorena u krivca, jer je svoju priču objavila medijima. Ivana Lalić, autorka filma 'Svedoci', prikazala je snimke izjava ključnih svedoka na suđenjima za nasilje nad civilima na Kosovu. Uloga zaštićenog svedoka drastično menja budući život

osobe u zajednici, kao i razumevanje svedoka o događajima o kojima svedoči; ponekad to dovodi do promene čitavog života te osobe, uključujući i njenog identiteta.

Isečci iz intervjua 'NATO nema alternativu', u realizaciji Sonje Ćirić, objavljenog u nedeljniku 'Vreme', 11. februar 2016, Beograd:

**Dokumentarac 'Škorpioni – spomenar' o zločinima srpske paravo-
jne jedinice tokom ratova devedesetih, za koji se smatra da je zbog
inkorporiranog arhivskog snimka ubistva šest muslimana kod Trno-
va u Bosni otkrio javnosti šta su i kako Škorpioni radili, autentični je
snimak koji je pokazivan svuda po svetu. Da li su 'Škorpioni – spom-
enar' primer uticaja filma na javno mnjenje?**

Zato sam pre tog odlomka prikazao razgovor sa paramilitarcima o on-
ome što su radili po Bosni i po Kosovu. Zločin u Trnovu jeste strašan
zločin i ja ni na koji način ne želim da ga umanjim, ali kad slušate kako su
Škorpioni pobili decu u Podujevu, onda lakše gledate snimak streljanja
šest mladih ljudi. Pa kad i zločincima i žrt-
vama napišete imena, Nataša Kandić je to
predložila zbog memorijalizacije, kao što
na filmu i u pozorištu čitate listu gluma-
ca, onda dobijete pozorište koje publika
može da gleda. Međutim, to je pozorište
od koga se publika zaledi. I onda kažete:
a šta sad? Sad bi trebalo da dođe kraj, i
šta onda? Zar da se tome aplaudira kao
u pozorištu? E pa, ne može. Zato mor-
ate da omogućite publici da izađe koliko-
toliko normalna iz sale. Kako? Postavite

Zločin u Trnovu jeste
strašan zločin i ja ni na
koji način ne želim da
ga umanjim, ali kad
slušate kako su Škorpioni
pobili decu u Podujevu,
onda lakše gledate
snimak streljanja šest
mladih ljudi.

Posle dosta godina rada na Kosovu, ja mislim da je to institucionalno jedna vrlo nerazvijena država koja ima ogromne probleme sa korupcijom, bezbednošću i nezaposlenošću, ali ima jasnu perspektivu i brz razvoj.

lažni hepiend: napišete da je bilo suđenje, stigla je pravda. Od nečega što je zločin, pokušao sam da napravim slojevitu stvar koja govori o ljudskoj prirodi. Vrlo lako se moglo desiti da se uloge zločinaca i žrtava zamene u nekoj drugoj političkoj situaciji. Ljudi su češće robovi okolnosti u kojima žive nego što su autonomne ličnosti.

Kad su ovde krenuli ratovi, došao sam da radim na Radio Brodu, i da pravim filmove o stvarima koje se ovde dešavaju. Kad su počeli nemiri na Kosovu, ja sam kao referent za medije radio za Posmatračku misiju OEBS koju je vodio Vilijem Voker. Nakon ulaska NATO-a na Kosovo,

tamo nije imalo više šta da se radi u politici medija, pa sam opet otišao za Ameriku. Kad je na Kosovu uspostavljen UNMIK, pozvali su me da vodim službu za jezike. Organizovao sam i Srbe i Albance, imao sam i prevodioca za turski, i napravili smo jaku jedinicu koja je godinama valjano radila. Tada je ta jedinica slovila za jednu od najboljih na Balkanu.

Inače, posle dosta godina rada na Kosovu, ja mislim da je to institucionalno jedna vrlo nerazvijena država koja ima ogromne probleme sa korupcijom, bezbednošću i nezaposlenošću, ali ima jasnu perspektivu i brz razvoj.

Pripadate grupi intelektualaca koja smatra da Srbija nema pravo na Kosovo.

Biću u toj stvari sasvim otvoren. NATO intervencija 1999. pocepala je i podelila ljude na nekolicinu koja je smatrala da je odluka o intervenciji pametna i da bi i liberali i komunisti trebalo da je podrže, i na većinu koja je smatrala da je intervencija neosnovana, da je ona protiv Srba i Srbije i da Srbija ipak ima pravo na Kosovo. U prvoj grupi bih mogao

da nabrojim samo nekoliko imena među kojima sam i ja, a to su Sonja Biserko, Bora Ćosić, moj brat Voja Stojanović, bio je pokojni Srđa Popović, Nataša Kandić, Ivan Čolović, Svetlana Slapšak...Svakako ih ima više hiljada, ali vrlo malo. Na drugoj strani našao se niz uticajnih, uglednih kulturnih i javnih radnika, koji su tokom rata u Bosni bili angažovani na bosanskoj strani. Nakon bombardovanja, oni su zauzeli jaku patriotsku kritičku poziciju. Zbog toga nas na Kosovu sad vole, a drugu grupu – ne, i zato se u Beogradu na nas gleda kao na izdajnike. Za nacionaliste to nije neočekivano, taj stav imali su i ranije. Ali kad građanski liberali prestanu da prepoznaju vrednosti koje su do juče zastupali i počnu da brane zločine države samo zato što su njeni podanici, to je teško svariti.

Na koje ljude iz druge grupe koju pominjete mislite? Na one koji su potpisali peticiju i bili protiv bombardovanja 1999, odnosno na Vaše oponente u polemici vođenoj u 'Vremenu' 2002, među kojima su Stojan Cerović, Branko Vučićević, Sonja Liht, Tanja Petovar, Frano Cetinić, Stanko Cerović?

Ne samo oni. Mnogima je bombardovanje poremetilo uverenja. Ljudski je da onaj koga bombarduju mrzi onoga ko bombarduje. Verujem u prvenstvo vrednosti nad spontanim ljudskim reakcijama. Možda grešim što previše očekujem od ljudi.

Kosovo nije deo Srbije, kako tvrde, zbog toga što je vazda bilo deo Srbije, mada jeste bilo deo Dušanovog carstva. Ne zna se pouzdano da li su ga u to vreme većinski nastanjivala srpska plemena, kao što

NATO intervencija 1999. pocepala je i podelila ljude na nekolicinu koja je smatrala da je odluka o intervenciji pametna i da bi i liberali i komunisti trebalo da je podrže, i na većinu koja je smatrala da je intervencija neosnovana, da je ona protiv Srba i Srbije i da Srbija ipak ima pravo na Kosovo.

Kosovo nije nešto što bismo pouzdano mogli zvati prirodnim i etničkim delom Srbije.

mi volimo da verujemo da jeste, jer tada nije bilo opredeljivanja sela po etnicitetu već pre svega prema feudalcu kome selo pripada. Dakle, Kosovo nije nešto što bismo pouzdano mogli zvati prirodnim i etničkim delom Srbije.

Mit o Kosovu razvija se onda kada se pojavljuje izuzetna prilika da novoustoličena monarhija Karađorđevića proširi svoju teritoriju na delove koje od srednjeg veka nije imala, a koji su postali lako dostupni raspadom Turskoga carstva. Za to je bilo potrebno motivisati narod na neki način, dati mu nešto što liči na dobar osnov za rat pa je tako Kosovo tretirano kao prapostojbina još od feudalnog doba, koja prirodno pripada Srbiji.

Tako su dva balkanska rata bila isključivo teritorijalne i osvajачke prirode. Srpsko stanovništvo na Kosovu je tada bilo izrazito manjinsko, a pošto se jedan deo Albanaca bunio protiv srpske vlasti, zvali su ih kačacima, odmetnicima, Srbija je pokušala prvo nakon balkanskih, a onda nakon Prvog svetskog rata da tamo kolonizuje Srbe. To pominjem zbog toga što u političkoj praksi to Kosovu i nameće status kolonije, bez obzira što se ona naslanja na teritoriju matične države i bez obzira na to što ona formalno nije u kolonijalnom odnosu. Te dve kolonizacije koje su obuhvatale pedesetak hiljada duša, ratnih veterana s porodicama kojima je data zemlja koju je država oduzela od kačaka, predstavljale su jezgro srpskog življa na

Kosovu. I na to jezgro se oslanjala vlast. Kakav je naš odnos bio prema kulturnim pravima, etničkom položaju, obrazovanju i bilo čemu drugom na Kosovu, najbolje znamo iz spisa Dimitrija Tucovića, kome ja ne bih imao ništa da dodam.

To Kosovo već krajem Drugog svetskog rata Broz tretira kao nešto što bi prirodno trebalo da pripadne Albaniji, koja je u ratu bila naš saveznik, pa je smatrao da to tamo treba i da ode. Inače, u oslobađanju Kosova su učestvovali partizani iz Albanije — jer su oni na Kosovu bili bolje prihvaćeni nego partizani iz Srbije. Otac Ljubiše Ristića koji je vodio partizanski odred sastavljen od Srba i Albanaca, govorio mi je: 'Da, jesmo mi bili partizani, ali smo devalovali iz Makedonije, zato što do oslobođenja mi na Kosovo nismo mogli ni da uđemo'. U takvoj situaciji, Kosovo se ne miri s tim da bude deo Socijalističke Jugoslavije, pa odmah nakon oslobođenja izbija Drenički ustanak. Pokoreni, našli su se pod specijalnom prismotrom Udbe koja je gonila bilo koji oblik svakog, pa i albanskog nacionalizma. Time je rukovodio Aleksandar Ranković, i to ne kao srpski patriota, kako su ga u duhu kosovskog mita slavili srpski nacionalisti, nego kao dobri komunista i šef Udbe koja za potrebe nove države obezbeđuje mir na Kosovu.

Mit o Kosovu je recikliran ponovo kada je trebalo da Slobodan Milošević zadobije podršku srpskih patriota. 'Kosovo je naše, Albanci hoće da nam ga uzmu', govorio je i dobio podršku. Govorio je i: 'Ako ja rešavam nered u svojoj državi, dakle ne prelazim granice Srbije, ne može mi niko intervenisati'.

Međutim, pošto je na Kosovu došlo do spektakularnih kršenja ljudskih prava, do izbacivanja 850.000 ljudi uz 10.000 pobijenih, NATO je 1999. intervenisao. Inače, ljudi koji su komandovali čišćenjem Metohije, prenošenjem leševa i zakopavanjem u Batajnici danas ponovo zauzimaju visoke položaje u državi, u Skupštini, vojsci i policiji. Pošto je to bio eklatantan primer teškog i zločinačkog kršenja ljudskih prava, ono

Ta intervencija izvedena je na Kosovu i tri četvrtine žrtava stradalo je na Kosovu. Na teritoriji uže Srbije napadi su vršeni samo na pojedinim strateški značajnim mestima u cilju umanjivanja kapaciteta Srbije da se vojno angažuje na Kosovu.

malo ljudi koji su zagovarali međunarodnu intervenciju, držali su se tog argumenta. Ta intervencija izvedena je na Kosovu i tri četvrtine žrtava stradalo je na Kosovu. Na teritoriji uže Srbije napadi su vršeni samo na pojedinim strateški značajnim mestima u cilju umanjivanja kapaciteta Srbije da se vojno angažuje na Kosovu.

Izbacivanje ljudi sa Kosova i ubijanje desilo se tokom bombardovanja a ne pre, kao što kažete. A bombardovanje Televizije, kako to objašnjavate?

Tri četvrtine civila koji su stradali su Albanci stradali na Kosovu, a nisam čuo nikoga na Kosovu da se bunio protiv toga. Zato kažem: čim se Albanci budu bunili protiv neadekvatne intervencije NATO-a, onda ću ja biti spreman da saslušam i primedbe države Srbije. Dok to nemate, vi niste prvi na redu da o tome govorite, jer niste ni prve žrtve.

Televizija je gađana onda kada je proglašena propagandnim centrom iz kojeg se širi rat i kad je stvarno ustrojena na taj način za potrebe rata, a intervencija je najavljena pa vi ako hoćete, možete da se sklonite. Tri četvrtine civila koji su stradali su Albanci stradali na Kosovu, a nisam čuo nikoga na Kosovu da se bunio protiv toga. Zato kažem: čim se Albanci budu bunili protiv neadekvatne intervencije NATO-a, onda ću ja biti spreman da saslušam i primedbe države Srbije. Dok to nemate, vi niste prvi na redu da o tome govorite, jer niste ni prve žrtve. Briselski sporazumi su na sporovoznom koloseku zato što posle 104 godine propagande, od 1912, retko ko ovde ima petlju da kaže – desetarac više ne važi, oslonimo se na istorijske činjenice.

Podržavali ste NATO bombardovanje SR Jugoslavije i zalažete se da Srbija prizna Kosovo. Aktuelna vlast je potpisala Briselski sporazum

i radi na približavanju Srbije i NATO-a. Da li mislite da je rešenje za Srbiju članstvo u NATO-u?

Nisam uveren da je to realno, jer Srbija ne vodi spoljnu politiku EU, što je velika prepreka ulasku u taj savez, a u NATO je niko nije ni zvao niti je spreman da je primi. Srbija je talac narastajućeg sukoba Rusije i Zapada u kojem ne postoji prostor za neutralnost, osim ako je država privredno i vojno vrlo jaka i samostalna, što Srbija nije. Zamisao Srbije koja srećno saraduje sa obe strane u situaciji hladnog rata je puka fantastika, ne naučna nego deseteračka. Ovo više nije vreme nesvrstanosti, kad je Jugoslavija bila na granici vojnih blokova, politički korisna obema stranama. Ona je danas zanimljiva samo u funkciji održanja mira na Balkanu, i to i strani koja hoće da učvrsti taj mir i strani koja hoće da ga ugrozi. To je čini taocem sukoba, ali joj ne podiže političku cenu, a produbljuje privrednu i društvenu krizu time što je predstavlja kao državu nejasne perspektive. Ne bi postojao nikakav manjak stranih investicija kad bi bilo izvesno da Srbija ide u Evropu, da to nije puka priča.

Druga opcija je suviše mračna za opisivanje, vodi u tešku izolaciju, jednostavno nije alternativa. Kao članstvo u NATO-u, i kolonizovanje Meseca bilo bi za Srbiju višestruko korisno, samo nije ni brzo ni lako ostvarivo, a većina stanovnika verovatno bi glasala protiv toga. Bilo bi lepo kad bismo bili u prilici da se bez frustracije bavimo pitanjem izbora svoje budućnosti. U ovom času to nije aktuelno, nego je osnovno pitanje može li Srbija i kako da se izvuče iz sve dublje političke krize nastale odbijanjem suočavanja s prošlošću možda više nego rđavim privrednim i društvenim prilikama. Prvi korak morao bi da bude utvrđivanje odgovornosti za tu krizu. Vlast za nju optužuje prethodnu, kada je Demokratska stranka vodila državu. Verovatno je da oni nisu popravili stanje koje su zatekli najviše koliko su mogli. Međutim, ono što su nasledili bila je potpuno rasturena država u kojoj je povlašćen položaj imala jedna strana sila, opljačkana i razorena privreda, korumpirano i pauperizovano društvo, nacifikovani mediji u funkciji etnocentrične politike i razbijena srednja klasa. Možda demokrate nisu to dovoljno popravile, ali pokvarile svakako nisu.

Paradoksalno je što su ovi koji sada čine vlast isti oni koji su pod Miloševićem tu državu zločinački razorili, a sada to pripisuju nekom drugom. Bez otvaranja pitanja o toj odgovornosti u Evropu će nas možda i primiti, ali mi Evropljani time nećemo postati. Ostaćemo ovo što smo, ozlojeđeni patrljak neuspele mini-imperije, izolovan i nepoželjan, koji zamišlja da od njega zavisi hoće li neko da ga prihvati ili ne. To je tako sada, no već sutra bi moglo da bude drukčije. Kod nas su promene nagle i teško predvidive. Ne vredi nam ni da razmišljamo o članstvu u NATO-u. Naravno da bi bilo dobro, čak nema alternativu, ali je potpuno neverovatno u bliskoj budućnosti. A o dalekoj, u ovom bezobličnom političkom glibu, nije nam savetno ni da razmišljamo.

Isečak iz članka 'U Batajnici grobnica bez obeležja, zločinci bez kazne', u realizaciji Dušana Komarčevića, objavljenog na portalu Radio Slobodna Evropa, 30. mart 2016, Beograd:

Zatvaranje očiju pred sopstvenim iskrivljenim ogledalom trajno je stanje u kojem srpsko društvo živi poslednje dve decenije. Uzrok toga vidim u simbiozi zaborava koju zajedno ostvaruju vlast i javnost u Srbiji. Ravnoteža ovog režima u velikoj meri počiva na guranju pod tepih činjenica koje bi mogle da ugroze režim, a koje inače javnost ne želi da čuje, jer ona takođe ima i političku i moralnu odgovornost za sve to što se događalo, pa produžava tu svoju odgovornost time što i dalje želi da vidi činjenice sklonjene pod tepih ili pomaže da te činjenice budu sklonjene.

Podizanje memorijala se u neko dogledno vreme može očekivati, ali sumnjam da će pravosuđe obaviti svoj deo posla. Ono što sam, nažalost, prilično uveren da se neće dogoditi – a to je kapitalno – jeste da se odgovorni za to čišćenje terena, premeštanje leševa i skrivanje tih činjenica izvedu pred pravosuđe i kazne prema zakonu.

Isečak iz intervjua 'Vučićev jezik je opasan', u realizaciji Tamare Nikčević, objavljenog u magazinu 'Nova ekonomija', br. 37, januar–februar 2017, Beograd:

Zašto ste napustili Politički savet LDP–a?

Zato što sam se protivio relativizovanju strategije saradnje sa vladom Aleksandra Vučića. Kada je unutar Političkog saveta LDP–a prevladalo mišljenje da bi sa premijerom Srbije vredelo pregovarati, razgovarati, dogovarati bilo šta, iz tog sam se tela prijateljski povukao. Podržavam i njihov program i njihove akcije, jer na političkoj mapi Srbije LDP ima jedinstvenu poziciju, koja ovde nije popularna, te se to pokazuje i kao faktor ograničenja rasta te stranke. Tu pre svega mislim na stav LDP–a o nezavisnosti Kosova, kao i na tezu da su našoj zemlji neophodne bezbednosne garancije koje bi, na ovaj ili na onaj način, Srbija mogla da potraži pod kišobranom NATO–a.

Iseći iz video intervjua objavljenog na portalu 'Lica otpora', u realizaciji NVO 'Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću', april 2017, Zagreb:

Ljude koji su posle rata bili progonjeni, tzv. 'zemljari', a to je po osnovu otkupa, kao na selu kod moje babe, a ona je junakinja mog filma 'Plastični Isus', sretao sam na desetine, pa i na stotine. A i ljude koji su bili bivši četnici, jer sa ustašama nisam imao taj kontakt, bio sam premlad da bih sretao takve ljude dok sam živio u Hrvatskoj, a posle sam više živio u Srbiji i više nalazio ove ljude. Njih sam nalazio svako malo, kad neko vidi da ja nemam dlaku na jeziku onda kaže: 'Znaš, ja sam kao omladinac bio kod Draže'. Od njih sam slušao o represiji. Međutim, ono što sam o represiji stvarno doznao, i to na široj osnovi, na teritoriji čitave Jugoslavije, bilo je tek kad sam otišao u zatvor. Tu sam imao nekoliko slučajeva koji su za mene bili izuzetno značajni, zbog toga ja zatvor u svom životu tretiram pomalo kao jedan dodatni univerzitet. Tu sam prvo se prijateljiio, i to je za mene bilo vrlo dragoceno, sa Ademom Demaćijem. Ja sam tako i tada razumeo koliko je dugotrajan i ozbiljan problem koji postoji sa Albancima u Jugoslaviji i krenuo da se angažujem po tom pitanju.

Jedno od najzanimljivijih poznanstava i prijateljstava koja sam tada imao je pokojni Vojkan Lukić, treći najviši rukovodilac Udbe u to vreme, on je bio šef Udbe za Srbiju, Penezić je bio koordinator za političke poslove, a Ranković je bio na samom vrhu. Kada je smenjen Ranković, onda su smenjeni svi oni, Penezić je i poginuo pre toga, ali onda sam dobio uvid iznutra kako je to funkcionisalo s njihove strane,

a funkcionisalo je seljački, potpuno improvizovano, ali i krajnje represivno! A naravno sada, da ne bi ispalo da su to jedina najvažnija dragocena prijateljstva i druženja koja sam imao tada, to je bilo prilično elitno društvo u kojem je sedeo pokojni advokat Subotić, Mihajlo Đurić i veliki broj albanskih političkih zatvorenika, iz čega su proistekle veze na koje sam se kasnije mogao osloniti angažujući se u vezi sa Kosovom.

Jednom mesečno sam imao priliku da vidim svoju najbližu rodbinu, u poseti od 45 minuta, svaka dva meseca sam imao jedan paket. U to vreme se razlikovao strogi i obični zatvor. Strogi smo zvali robija, mi politički zatvorenici imali smo to, a ovaj obični koji je imao više privilegija dobijali su drugi. Za te privilegije čovek se mogao i kvalifikovati i kada sam odslužio više od polovine kazne, oni su meni tu vrstu privilegija nudili. Moj stav je bio da ja nisam došao u zatvor da stičem privilegije i činove, da ja ovde nisam svojom voljom i da sam apsolutno nezainteresovan za tu stvar. Ne možete se za dve pakle cigara prodati, znate. Da neko nudi nešto bolje i veće, ne znam, ali nisu nudili. E sad, ono što je zanimljivo to je da je bilo mnogo fizičkog maltretiranja, premlaćivanja, pobuna u zatvoru i raznoraznih policijskih podmetanja, ali to nije obuhvatalo političke zatvorenike. To se ticalo nekih kriminalaca, običnih kriminalaca sa kojima je država, odnosno policija imala neke sporove, i što je zanimljivo, oni koji su iz dijaspore ili kidnapovani ili uhvaćeni nekako na ovoj teritoriji, koji su bili za terorizam ili organizovanje protiv države, dakle oni ljudi koje je Brozov režim likvidirao u inostranstvu, ako bi došao do njih živih, onda ih nije likvidirao, nego bi ih stavio u zatvore, ali su ih onda premlaćivali. Nama, političkima, to se nije događalo, i bez obzira što smo mi i protestovali i govorili protiv toga i na razne načine izražavali i praktikovali svoju solidarnost sa tim ljudima, koji su kroz te prominentno protivzakonite postupke prolazili, nas je to mimoilazilo.

Ono što je možda politički zanimljivo, pošto je nas bilo dosta, bilo je recimo 30–ak političkih zatvorenika, ne računajući Barsku grupu i Albance – to govorim ne zato što mislim da oni nisu jednako visoko kvalifikovani politički zatvorenici, nego što su u te dve grupe ponekad

interesi bili drukčije formulisani – govorili smo da li sad mi da pritisnemo i da se založimo za izdvajanje i poseban tretman, jer mi nemamo razloga, a i u nekim državama i u predratnoj Jugoslaviji je bilo tako, ako odgovarate za ta dela, oni vas izdvoje i niste ni lopov ni ubica, nego ste nešto drugo uradili. Pa smo došli do zaključka, i ja sam bio proponent te ideje da nas je malo, da neće biti dobro i da nećemo uspevati dobro da zaštitimo ni svoj interes, niti da ćemo imati odgovarajući uticaj i autoritet u toj robijaškoj sredini, ako tražimo da se izdvojimo. Tako da smo, naročito pokojni Pavluško, Miširović i ja uglavnom imali veliki autoritet kod robijaša, jer smo im mi pisali te molbe i žalbe, svađali se sa državom umesto njih ne skrivajući da to radimo mi, borili se za knjige i protiv cenzure, kako za sebe tako i za njih. Na primer, borili smo se da i Biblija i Kuran uđu u zatvor, u čemu nikad nismo uspeli, ali je ta robijaška država umela to da ceni. Tako da je naša zaštita bila perfektna, nije nas štitila država, nego robijaš. Ali onda morate biti sa njima, ne možete da tražite da vi kao politički zatvorenik budete posebna vrsta životinje i da kažete ‘nemam ja ništa sa lopovima’. Morate da imate malo više razumevanja za to...

THE OTHER SERBIA 4

LAZAR STOJANOVIĆ

publisher:

ADMOVERE

(transitional justice |
education |
peacebuilding)

editor:

Shkëlzen Gashi

researcher:

Tomislav Perušić

English translation:

Gazmend Bërlajolli

proof reading:

Justin Elliott

cover picture:

© **Goranka Matić**

cover design and layout:

Jetë Dobranja

printing:

Iliri Printing House

print run:

400 copies

December 2023

Prishtina

This research publication is part of the HumanRightivism project that is supported by the Swedish Embassy in Kosovo, through the Community Development Fund (CDF). Responsibility for the contents of this publication rests solely with the author. As a donor, the Swedish Agency for International Cooperation and Development (SIDA), does not necessarily share the views and interpretations expressed in this publication. All content provided by the author is his own and reliance on this content is at the discretion of the reader. SIDA is not responsible for the accuracy or completeness of the information presented in this book.

THE OTHER SERBIA 4

LAZAR STOJANOVIĆ

Introduction

“The Other Serbia” project has compiled a collection of the thinking of Serbian intellectuals who opposed the Serbian authorities’ severe violations of the human rights of Albanians in Kosovo in the period from Serbia’s abolition of Kosovo’s autonomy, on 23 March 1989, to NATO’s entry into Kosovo on 12 June 1999, and later still. These violations reached their culmination in 1998 and 1999 with the killing of almost 10,000 Albanian civilians, the raping of thousands of women, the deportation or displacement of almost one million Albanians, and the burning and destruction of 100,000 homes, buildings, and heritage sites.

In “The Other Serbia” project, we have extensively researched articles and interviews published over three decades in the daily press and weekly publications in Kosovo, Serbia and further afield. This volume includes excerpts from the articles and interviews of the most prominent of these intellectuals, the film director Lazar Stojanović [1944–2017], in which he talks about the brutal violation of the human rights of Albanians in Kosovo in the 1990s. In addition, we thought it was important to include excerpts in which Stojanović provides his views not only on the independence of Kosovo and its relations with Serbia, but also on the overall relations between Albanians and Serbs.

Lazar Stojanović stood out as one of the rare Serbian intellectuals openly criticizing the myth that Kosovo had been part of Serbia for centuries, even that Kosovo was its historical cradle. In Serbia, where discussing Kosovo was a taboo, and any critique was met with punishment, Stojanović fearlessly confronted enraged Serbian nationalists who sought reasons for conflict in the relocation of Serbs from Kosovo, urging them also to address the forced displacement of around

450,000 Germans from Vojvodina, a region now predominantly settled by Serbs. He cheekily added that if historical residence determined governance, Germans should be running Belgrade today, because of their earlier and more effective stewardship of the city.

Stojanović regarded Kosovo as a colony, a profound issue he learned about while serving a prison sentence as a dissident. During his imprisonment, he engaged in discussions with Albanian political prisoners, particularly Adem Demaçi. Stojanović was among the first voices in Serbia openly to oppose Serbia's complete suppression of Kosovo's autonomy during the '90s, which significantly curtailed the rights and freedoms of Albanians. He vehemently opposed the repression and segregation of Kosovo Albanians, asserting that they were being systematically held in ghettos.

In the wake of crimes committed by Serbian forces in late February and early March 1998 in the villages of Likoshan and Prekaz, Stojanović told the Serbian media in Belgrade that the Albanian people had endured a millennium of servitude. At the end of his statement, he appealed to the citizens of Belgrade, saying, '...let's mitigate our shame by distancing ourselves from the crime.'

On the subject of Serbia's crimes against Albanians in Kosovo in 1998 and 1999, Stojanović spoke of terrible killings, with particular emphasis on the massacre of children in the Bogujevci family in Podujeva by the Scorpions paramilitary unit, as documented in one of his films. He then discussed the destruction of property and the forced displacement of 850,000 Albanians, calling it a genocidal crime, especially as the goal was the ethnic cleansing of Albanians from the territory. He publicly expressed a desire to create a film documenting this mass deportation.

Stojanović pointed out that aviation and self-propelled artillery were used during crimes against civilians, a clear violation of the rules of war. He held everyone involved accountable, from the person pulling the trigger to the general giving the order or failing to prevent it. Stojanović argued that even when crimes were committed by paramilitary units, regular army units were routinely used to isolate and secure

the territory. Sometimes, these units were used for preparatory artillery bombardment, allowing paramilitary units to enter later, with the state not just turning a blind eye but pretending to have no connection with them, thus avoiding criminal prosecution.

According to Stojanović, NATO's intervention in 1999 divided the Serbian population into two groups: a minority who believed the decision to intervene was sensible and a majority who considered it unjust, anti-Serb, and believed that Serbia had a right to Kosovo. He argued that the intervention took place primarily in Kosovo, where three-quarters of the victims were killed, while the attacks in Serbia targeted only a few strategically important points to limit Serbia's ability to wage war in Kosovo. Stojanović empathized with every victim who fell as collateral damage from the bombings in Serbia, but he was unwilling to discuss it while there was nobody in Kosovo, where the majority of the victims were, who had an issue with NATO's intervention. When asked if someone killed on the bridges of Serbia during intervention was a victim of genocide, he responded that they were not, as they were not killed because they belonged to a specific nationality but because they happened to be on the bridge. On the bombing of the building of Radio-Television of Serbia, he defended the position that when a media outlet turns into an instrument of war that faithfully follows the pattern set by Goebbels, it becomes a legitimate target of war.

Stojanović assigned political and moral responsibility for the crimes committed in Kosovo not just to the Serbian political leadership but also to all those who supported Slobodan Milošević, aware that this included about seventy percent of the population at that time. He noted that around seventy percent of Germans also chose Hitler 'democratically.' Stojanović pointed out that Serbia had about ten or fifteen individuals who opposed its policy from the very beginning. While acknowledging this number was small, he stressed that these people existed. According to him, Milošević, through his criminal wars, caused great harm to neighboring peoples and states but also to Serbia itself. He viewed the availability of facts shedding light on events as crucial for

achieving reconciliation, strongly opposing the notion that addressing these crimes was unpatriotic and that witnesses should be discouraged, blackmailed, or even threatened.

Stojanović not only endorsed Kosovo's independence but actively and, to the best of his abilities, openly worked towards it from 1972. When Serbian politicians in Serbia insisted that Kosovo was Serbian, Stojanović reminded them that they could not control Kosovo, with a large Albanian majority and with just six percent of the population being Serb, without resorting to force. He stressed that the independence of Kosovo was irreversible, and according to him, everyone in Serbia knew this, no matter what they claimed. Mocking the insertion of the provision in Serbia's constitution stating that Kosovo is an inalienable part of its territory, Stojanović sarcastically suggested they could have also stated that the Earth is a cube. Moreover, he dismissed the idea as simply bizarre and ludicrous, with no consequences for the outside world. According to Stojanović, whoever put the idea that Kosovo as an inseparable part of Serbia into the Constitution did the greatest disservice to the Serbian people and the political standing of Serbs and Serbia in Europe.

Following on from the studies of Bogdan Bogdanović, Miloš Minić, Srđja Popović, and now Lazar Stojanović, forthcoming volumes of "The Other Serbia" project will include excerpts from articles and interviews of several other Serbian intellectuals (which although few, still do exist), who are unfortunately no longer alive, such as Bogdan Denitch [1929–2016], Ilija Đukić [1930–2002], Ivan Đurić [1947–1997], Mihajlo Mihajlov [1934–2010], Mirko Kovač [1938–2013], and others.

All these intellectuals were inspired by Serbian social-democrats such as Dimitrije Tucović, Kosta Novaković, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović, and others. Between 1912 and 1913, when Serbia occupied Kosovo, they opposed the horrendous crimes perpetrated by the Serbian state on the innocent civilian Albanian population there. An article by the social-democrat Tucović in the Belgrade socialist paper of the time, *Radničke novine*, illustrates this: "...we attempted

a premeditated murder of a whole nation.” An editorial in the paper stated that it possessed data on crimes by Serb forces against the Albanians so horrendous that they chose not to publish them. Unfortunately, these crimes were repeated: at the end of the World War I, in 1918 and 1919; then in the period between the two World Wars; at the end of the World War II (1944-1945); between 1946-1966; and finally in the last decade of the 20th century (1989-1999).

“The Other Serbia” project aims not only to offer examples of the intellectuals who opposed the crimes and injustices committed by state authorities led by their own ‘compatriots,’ whatever their justification, but also to honor the intellectual who puts his own life in danger by showing amazing courage that ought to receive well-deserved acclaim. Unfortunately, these personalities were viewed by large sections of the Serbian nation as traitors and were prejudged, branded, defamed, and attacked. Albanians viewed them with mistrust and scorn.

We hope that this publication will benefit journalists, political analysts and civil society activists who deal with Albanian-Serb relations; politicians involved in negotiations aiming to normalise these relations; students and academics; and the public at large. This also includes future generations in Kosovo, Serbia, Albania, and the Balkans, as well as those who are interested all over the world. The project will be published online in Albanian, Serbian, and English.

Postwar Kosovo does not have a street, square or school named after the lawyer and humanitarian Lazar Stojanović, even though he strongly opposed the state terror of the Milošević regime at the start of the '90s. Although he was the first and most vociferous intellectual who not only opposed the occupation of Kosovo by the Serbian regime but also supported the independence of Kosovo, the Kosovo Assembly failed to invite him to the ceremony of the Declaration of Independence on 17 February 2008.

So, let this publication be a modest recognition of the great contribution of this extraordinary intellectual, for his defense of the human rights of Albanians in Kosovo, and for his contribution to a peaceful and

amicable solution between Albanians and Serbs, and their coexistence based on mutual tolerance and understanding.

Shkëlzen Gashi

Lazar Stojanović (1944–2017)

Born in Belgrade in 1944, Lazar Stojanović studied film, theater, radio, and television at the Belgrade Academy. At the same time, he studied psychology at the Faculty of Philosophy in Belgrade. He emerged as a pacifist activist and one of the most prominent cultural dissidents during the era of socialist Yugoslavia. In 1968, he played a key role as one of the leaders of the Organizational Board of the Belgrade Academy during the student protests. Throughout his years as a student, from 1968 to 1971, he wrote for and later edited the student magazines *Student* and *Vidici* ('Views'). As the editor of *Student*, he published a critical satire of Yugoslavia's political prison Goli Otok ('Barren Island'), and while editing *Vidici*, he dedicated an issue of the magazine to the political, legal, and media system of the Third Reich, drawing comparisons with the Yugoslav communist system. The state authorities immediately banned this issue, and while Stojanović was arrested, he was later released without trial.

His film *Plastic Jesus* (1971), his final project at the Academy of Arts, faced consecutive bans in Yugoslavia for eighteen years (1972–1990). It was censored as an overt attack on Tito's image and work, as well as against the communist system as a whole. Stojanović holds the distinction of being the only filmmaker in Yugoslavia's history to be sent to prison. Although the film was never shown while Tito was alive, Stojanović was arrested and sent to prison from 1972 to 1975, serving as an example to quell critical voices among other potential artists. After his release, the authorities confiscated his passport, only returning it to him in 1978 due to international pressure. Stojanović seized the opportunity to leave the country, returning to Belgrade in 1980, where he worked as a theater director.

He was one of the founders of the magazine *Vreme* ('Time'), for which he also wrote as a journalist. During Slobodan Milošević's regime in the '90s, he continued working as a journalist and documentary filmmaker, maintaining his commitment against the war. In 1994,

he moved to the USA, working as a translator and temporary lecturer at several universities.

After the Kosovo War, from 2000 to 2006, Stojanović worked for OSCE and UN missions in Prishtina. During this period, he produced several documentary films focusing on Serbian war atrocities and the criminals who committed them. He made films documenting the two Bosnian Serbs accused by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), Ratko Mladić and Radovan Karadžić, as well as about the killings of Bosniaks in Srebrenica, which had been captured on camera. In 2011, he returned to Serbia and worked at the Humanitarian Law Center (HLC) as the public campaign coordinator for the Project of the Regional Commission for the Truth (RECOM). He lived in Belgrade until the end of his life, passing away on March 4, 2017.

Excerpts from the interview titled “Albanians Were Killed by Police Violence”, by Bajrush Morina, published in the newspaper Zëri, Prishtina, December 15, 1990:

Can you tell us something about the platform of the Transnational Party and the party’s stance on Kosovo?

As far as Kosovo is concerned, we believe that the entire conflict in Kosovo arose due to the struggle of the republics to strengthen their republican integrity. This fight to strengthen the sovereignty of the republics, as well as the provinces, was wholly reliant on the unconstitutional 1974 Constitution, which allowed the republics and provinces to increase their sovereignty. So, all the republics in our country, some more than others, fought over which would be more sovereign and independent, while the Republic of Serbia increased its sovereignty through repression and almost complete subjugation of provincial autonomy. Serbia gained its sovereignty through the use of violence in Kosovo and the demonstration of the so-called ‘people’s’ policy in Vojvodina.

The Republic of Serbia increased its sovereignty through repression and almost complete subjugation of provincial autonomy. Serbia gained its sovereignty through the use of violence in Kosovo.

It is the right of all republics to regulate their relationships by enacting republican constitutions, but it is completely unconstitutional and undemocratic for the Republic of Serbia to implement such legal arrangements without the consent of the autonomous provinces. For that reason, I think this misguided nature of the legal system in Serbia has caused the conflict in Kosovo. The proclamation by the ruling party (the Socialist Party of Serbia) that the issue of the sovereignty of unified Serbia has been resolved by the constitution is a complete lie. Although this lie is loudly proclaimed by that party, the 'unity' brought about by Serbia has not yielded any results. So, it is the duty and obligation of every future party in power in Serbia to resolve the conflict in Kosovo through the most democratic methods possible.

Mr Stojanović, let's delve a bit more into politics and focus on Kosovo. In the last two years, Yugoslavia has killed around 80 Albanians. Does this mean that Albanians are always considered enemies by Yugoslavia, even to the point of using firearms against them?

The political regime in Serbia bears the main responsibility for the intolerance and anger of Albanians. By enacting the Constitution of Serbia, it significantly reduced the rights and freedoms of members of certain ethnic groups, namely Albanians.

Albanians were killed by violence based on hatred and intolerance. Excessive powers were given to this hatred, leading to the tragic deaths of innocent Albanian victims. Murder is the most tragic end to any conflict, so it would be fairer if all the blame for killings in Kosovo fell on the perpetrators of such atrocities and those who ordered the use of force, rather than on the entire people, whether it be the Yugoslav or specifically the Serbian people. Another factor arising from the killings in Kosovo is the increase in ethnic hatred and intolerance in Kosovo. That being so, seeking peace in Kosovo

without complete equality of freedom and rights for all citizens in Kosovo is illusory. The political regime in Serbia bears the main responsibility for the intolerance and anger of Albanians. By enacting the Constitution of Serbia, it significantly reduced the rights and freedoms of members of certain ethnic groups, namely Albanians. So, although the adopted Constitution of Serbia talks about the equality of citizens, it does not properly regulate the equality of all its citizens. It is therefore impossible to expect second-class citizens to be peaceful and satisfied.

Can you tell us if you have noticed any cases of endangerment of the Serbian or Montenegrin people?

As a member of the Helsinki Group based in Belgrade, I tried to collect data from everyone in Kosovo who complained about endangerment to their national or social integrity. I was not the only one doing this; others also collected a wealth of material, which was made available to the Independent Commission on the Issue of Kosovo. As a result of our work, we concluded that, especially in recent years, there has not been any serious endangerment of members of the Serbian and Montenegrin nationalities by Albanians. This is plain to see, because, if such a case had occurred, the Serbian media would have made a big fuss about it. As in other parts of Yugoslavia, there is a sense of danger and psychological fear among members of ethnic minorities, and I believe that this is also true in Kosovo. However, this cannot serve as an excuse for stealing weapons from a police station, as happened in Knin, or for the formation of revengeful protest organizations, such as *Božur* in Fushë Kosova.

There has not been any serious endangerment of members of the Serbian and Montenegrin nationalities by Albanians. This is plain to see, because, if such a case had occurred, the Serbian media would have made a big fuss about it.

Despite the rise in national antagonisms, as an intellectual, do you have any ideas on how to achieve reconciliation once and for all between Albanians and Serbs?

Yes, I believe that the entire interethnic conflict in Kosovo, between Albanians on one side and Serbs and Montenegrins on the other, as well as all members of all nationalities living in Yugoslavia, can be resolved by organizing a referendum. This referendum could be organized to establish general provisions on the complete equality of all peoples living in our country and the autonomous sovereignty of all regions of our country. I think the majority of citizens would vote for such an arrangement; organizing republics as independent national states in our country is impossible due to the population structure of our republics. Perhaps the only exception might be Slovenia, which is mostly inhabited by Slovenes, while the other republics like Serbia, Croatia, and especially Bosnia and Herzegovina, could not constitute themselves as separate national states without bloodshed. So, if mutual understanding prevailed, our state could be constituted as a state of equal citizens with full autonomy of equal regions with the same legal and political organization of all regions in the way that the USA or Switzerland are organised, rather than as regulated by the 1974 Constitution, which functions like the USSR, where the situation is never peaceful and where there are always destabilizing internal problems.

Do you think that Kosovo could be similarly organized as a separate unit with full autonomy, which would be equal to other units in Yugoslavia?

Certainly, not only Kosovo, but also Vojvodina, Dalmatia, and so on. I wouldn't want to define the map of the regional and political organization of Yugoslavia now, but I believe that, based on ethnic, social, economic, and historical factors, a democratic and equal Yugoslavia for all peoples could be organized tomorrow. The reason I say 'for all peoples'

is because the terms 'nations,' 'nationalities,' and 'national minorities' are disqualifying terminology for me. Every people has its national identity regardless of where its home country is.

There has been a lot of controversy over establishing the autochthonous character of Kosovo. Explanations swing from one extreme, saying Kosovo is the birthplace of the Albanians, to the other, proclaiming Kosovo to be the cradle of Serbian identity. How do you explain this quarrel over the history of Kosovo?

I believe that, despite the existence of fascism in the 20th century, the concept of nation-states is a topic that was thought over back in the 19th century. Moreover, today, as Europe integrates as a community, it is paradoxical to think about creating nation-states. It is paradoxical to return to some distant past today to define one's autochthonous character. In that sense, if we could talk about the migration or emigration of Serbs from Kosovo in some distant past, then, of course, we could also talk about the forced emigration of 450,000 Germans from Vojvodina, whose regions are now populated by Serbs. Or, if we were to look at historical data about who lived on a territory when and for how long, then, for example, Germans should govern Belgrade today because they managed this

If we could talk about the migration or emigration of Serbs from Kosovo in some distant past, then, of course, we could also talk about the forced emigration of 450,000 Germans from Vojvodina, whose regions are now populated by Serbs.

If we were to look at historical data about who lived on a territory when and for how long, then, for example, Germans should govern Belgrade today because they managed this city much earlier, and I believe much better.

city much earlier, and I believe much better. So, neither historical migrations nor the right to some distant past can be strong arguments for quarrels over what belongs to whom. Today, in our time, rational solutions are the only things that democratic Europe and the civilized world will support.

I would like to be wrong, but there is a belief that the repressive measures of the Serbian government have somehow been supported by the Serbian people themselves. What's worse is that the Serbian intelligentsia 'voted' for these repressive measures. How do you, as a Serbian intellectual, explain this phenomenon?

Serbia had about ten or fifteen people who opposed its politics from the beginning. I know it's very few people, but still, there were those in Serbia who didn't agree with the politics at that time.

Not even a much more civilized people, like the Germans, could resist Hitler's rise to power. Do you know why? Because people are very sensitive in a mass at certain moments, and adventurist politicians can easily manipulate that sensitivity when they want to realise their ideological conception. Even German intellectuals were unable to oppose Hitler's fascist ideology at that time. The only intellectual who opposed Hitler was Thomas Mann, although he too was uncertain

at first. Viewed from that perspective, however, Serbia had about ten or fifteen people who opposed its politics from the beginning. I know it's very few people, but still, there were those in Serbia who didn't agree with the politics at that time.

LAZAR STOJANOVIĆ ON:

ADEM DEMAÇI

Adem Demaçi not only left an impression on me during our conversations in prison but continues to surprise me today with his spiritual and intellectual revolution as a democrat. Everyone has the right to change their beliefs. Demaçi is absolutely faultless; he has the right to evolve. It's precisely this evolution that makes him a prominent figure of the Albanian people, destined to be remembered for a long time. He isn't a man confined to a single era, nor is he a separatist.

REXHEP QOSJA

As for the figure of Rexhep Qosja, I can't express a definite opinion as I don't know him personally, but I appreciate him both as a writer and as an intellectual. I only have one issue, and that is I can't regularly follow Qosja, either as a writer or as an intellectual. Everything I hear and read about him comes from articles in Serbian newspapers, and seeing that those articles always seem to convey the opposite of what's written, I think Qosja is a great intellectual as long as Serbo–Croatian–language newspapers speak poorly of him.

IBRAHIM RUGOVA

I hold a special regard for Rugova and his party's politics. Even though his statements and his party's positions are often seen as irritating to other parties or people, I view Rugova and his political engagement from his standpoint. Honestly, I'm surprised by his political stance, urging an entire people, who have plenty of reasons to be angry and to protest, to exercise patience and peaceful understanding. I consider this patience and the call for endurance to be the most valuable assets of his people and party. In that regard, I believe that Rugova and his party deserve more credit.

ISMAIL KADARE

As for Kadare, I think something happened to him similar to what happened to Knut Hamsun. Hamsun had long been the writer of the state court, so, when fascism fell, many of his readers, in protest, threw away and burned his works. Kadare may have reacted somewhat earlier than Hamsun, before the absolutist regime in Albania fell, but still, he was a bit late, deservedly making him a very controversial figure in Europe today. Indeed, the question remains as to whether Kadare is an intellectual who has finally 'wised up' or he is just a man who changes sides when he realizes the ship he's on is slowly sinking, so he jumps to the next one. Like Hamsun, Kadare is undoubtedly a great writer. Although his past support for the regime in Albania may not have any connection to his literary work, it will still be a kind of 'legacy' that will follow him for some time. I say this because he has yet to explain why he supported the regime in Albania, and has only made clear his reason for fleeing Albania. But I appreciate Kadare as a writer, so, despite his political 'moves,' he will go down in history as a great writer and, even in the present age, he will keep his reputation as a global author.

Excerpt from the interview “Plastic Jesus and Carmen with Communists”, by Zdenka Aćin, published in the newspaper Duga, Belgrade, 1990:

Adem Demaçi can be considered the most famous political prisoner in Europe. Since you served time together, what memories do you have of him?

During those years, Demaçi was, and I believe still is, a separatist. However, his activities fall within the realm of what freedom of expression should cover in any even slightly democratic order. Demaçi was acutely aware of this fact, basing his defense and persistent opposition on it. He was arrested primarily because he was perceived as a figure of

great significance in Kosovo and seen as highly dangerous. This was the so-called rationale of the state. This state rationale produced a saint. Other political prisoners, Albanians who came to Zabela, regarded Demaçi as both a leader and a saint, listening attentively to him.

Other political prisoners, Albanians who came to Zabela, regarded Demaçi as both a leader and a saint, listening attentively to him.

Excerpt from the article “Report from Kosovo”,
 March 14, 1998, published in the book *Kosovo
 between Non-Violence and War*, Belgrade,
 July 1998:

Lazar Stojanović, the independent artist, was in Prekaz with Nataša Kandić’s team. He said that the Albanian people are exhausted from a millennium of servitude — there’s no room for dialogue, as he put it, ‘...because if someone steals my money, they had better return it before I’d even consider talking to them..’ In essence, why would the victim sit down with the assailant? The media systematically spins tales,

not always in its favor. The real question is whether the military or the police are orchestrating the violence. Yet, it’s clear that, in those barracks, they’re switching colors from green to blue [military to police] – there’s no doubt that it is the military. Stojanović said that in Kosovo there were heavy artillery, armored carriers, helicopters whirring above, sniper rifles, and large-caliber automatic weapons. The police justified their incursion into Prekaz, citing an ambush by a ‘terrorist gang.’ Stojanović said that it was impossible to set an ambush in a terrain devoid of forests, hills, or trenches; he even quipped that not even Winnetou could

The Albanian people are exhausted from a millennium of servitude – there’s no room for dialogue, as he put it, ‘...because if someone steals my money, they had better return it before I’d even consider talking to them...’ In essence, why would the victim sit down with the assailant?

pull off such a stunt! 'Anyone saying that is lying. It feels like World War II, where partisans take out two "Germans," and then the "Germans" storm into the nearest village, leaving no one alive,' he remarked, concluding: 'I implore all of you, and I implore this city, to mitigate our shame by distancing ourselves from these crimes'.

Excerpts from the publication Helsinki Notes, no. 16 entitled “Point of Divergence” - regarding the debate conducted on the pages of the newspaper Vreme from August 1 to November 21, 2002’, published in Belgrade, 2003:

Toxic Understandings (September 5, 2002)

(addressing Ljubiša Rajić)

On your unhappiness about NATO’s intervention against Slobodan Milošević’s forces, his regime’s state propaganda machine, and against infrastructure important to the war effort, it’s your right not to like it. However, it’s worth noting that you’re claiming not to have signed that infamous letter simply because it wasn’t offered to you. That list of respected individuals from this milieu stands as a permanent record of who took whose side in Milošević’s war against the free world. It’s never too late to join lists like that.

My esteemed colleague Nenad Stefanović is the only one mentioned in public in this discussion who has replied and the only one to keep to the point while trying to address the criticism that his reporting from The Hague is biased and inaccurate. Since he doesn’t not see any problem with his reporting, let me lay it out in my own words, though some of the earlier participants in this debate have already spelled it out quite clearly.

Your reports often read like play-by-play commentary at a sports game, regularly playing up Milošević’s success in portraying the victims of his crimes as liars and confusing the prosecutors, judges, and

viewers with counter-accusations. However, this trial is not some sports match but a meticulous and fair legal process in which the court assesses whether the prosecution can indeed prove that there were crimes, that Milošević knew about them, ordered them, or at least did not try to prevent them. As far as these goals go, I don't see which ones the prosecutors have failed to achieve.

Now, if you see it as a TV show, the accused does seem arrogantly superior. Yet, the 7,000–8,000 people he had killed and the 850,000 he expelled (just from Kosovo, we are yet to hear about Bosnia, Krajina, and Slavonia) aren't the type of thing where 'have you heard of the KLA' holds any legal or moral significance. You have confused the substantial rights the accused enjoys during cross-examination, unfamiliar in the legal tradition of the Balkans, with his patently poor prospects of refuting the evidence. He is a criminal caught in the act. The court's job is to confirm rather than establish his guilt. You support him in the manner and content of his defense by downgrading court proceedings to anecdotes, neglecting the legal and historical significance of the trial, which should be of primary importance. I'm not saying you're a supporter of Milošević; I don't believe you are.

I would agree with Stojan Cerović's opinion that much has changed in relations between people who were once in close co-operation but now agree on very little. But it's a mystery as to who has changed since the NATO bombing and in what direction. But we haven't all changed... I'd love to forget that, in one of his comments before Milošević was handed over to The Hague, Cerović's passionately demanded that this should never happen. His logic: he's still the president.

This trial is not some sports match but a meticulous and fair legal process in which the court assesses whether the prosecution can indeed prove that there were crimes, that Milošević knew about them, ordered them, or at least did not try to prevent them.

Will some Belgrade court in the next hundred years prosecute Milošević for any of the wars he caused – something, by the way, beyond the powers of the Hague Tribunal? Or should we hold out for Sloba to have a change of heart and retire to a monastery like the late Mitrofan?

Will some Belgrade court in the next hundred years prosecute Milošević for any of the wars he caused – something, by the way, beyond the powers of the Hague Tribunal? Or should we hold out for Sloba to have a change of heart and retire to a monastery like the late Mitrofan? I might be slow; I don't get what Stojan's been pushing for these last three years.

Excerpt from the article “Belgrade Still Unwilling to Watch the Film about Karadžić – The Leader was Crafted Jointly by the Academy, Army, Secret Police, Church, and Nationalist Intellectual Circles,” by Milica Jovanović, published in the newspaper Danas, Belgrade, on July 25, 2005:

It seems that by eluding our own moral responsibility, we enable the avoidance of criminal responsibility for crimes committed in our name.

There is no doubt that most people would be horrified by a crime committed in their name, but we are not under occupation, we are not being coerced, and we do not have a Willy Brandt. I don't think Vojislav Koštunica is Serbia's Brandt; there is no break with the regime that committed crimes. On the contrary, people who stand up against crimes, who expose evidence of criminality, face intense societal pressure, threats, and violence. The process of confronting crimes is still considered unpatriotic today; people are discouraged from bringing that process to an end. Participants or witnesses are

The process of confronting crimes is still considered unpatriotic today; people are discouraged from bringing that process to an end. Participants or witnesses are bound by a vow of silence, blackmailed with secret police files, and under the threat of liquidation.

bound by a vow of silence, blackmailed with secret police files, and under the threat of liquidation. The theater that Milošević creates with his defense in The Hague still manages to convince some of the public in Serbia that 800,000 people were not expelled from Kosovo but wanted to leave on their own, that Serbian forces never committed crimes against civilians, and that mass graves are just staged.

Excerpts from the transcript of the Round Table discussion titled ‘Public Debate on the Trial of Slobodan Milošević,’ organized by the Humanitarian Law Center, the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, the Committee of Lawyers for Human Rights, Youth Initiative for Human Rights, Women in Black, Civic Initiatives, the Center for Cultural Decontamination, and the Belgrade Circle, Belgrade, December 18, 2005:

Due to other media restrictions, here there are certain differences, for example, regional differences. I had the opportunity to witness the enormous interest in Kosovo in the trial of Slobodan Milošević when the focus was on cases that took place there. When they started working on matters that happened in Croatia and Bosnia, that interest significantly declined, and it simply seemed like it was no longer a trial that mattered to those people.

Next, regarding the function of the army and police, but primarily the army, there are a large number of horrible criminal acts that should be the subject of criminal prosecution, which, of course, no one is dealing with. They are not going to The Hague. You’ve seen hours and hours of those television films, and you have numerous witnesses. You can obtain thousands of testimonies and evidence of the inadequate use of technology and resources and the inappropriately severe and

That is not to mention the use of, for example, aviation or self-propelled artillery against civilians in Bosnia and Kosovo.

This was done in a way that is completely against the rules of war, entirely against the use of the military, and everyone is responsible for it, from the person who pulls the trigger to the general who issued the order or failed to prevent it.

widespread use of force, primarily against the civilian population. Anti-aircraft artillery was systematically used against civilians on the ground. This cannot be done. An officer who does that must be accountable to his superior, and he to his superior. It is simply not done that way.

That is not to mention the use of, for example, aviation or self-propelled artillery against civilians in Bosnia and Kosovo. This was done in a way that is completely against the rules of war, entirely against the use of the military, and everyone is responsible for it, from the person who pulls the trigger to the general who issued the order or failed to prevent it. Now, who is going to judge that? Certainly not The Hague. I know that what I'm saying is more of a wish list than something I'll live to see, but I would just

remind you about the piglets of Lieutenant Colonel Selak, from this show – his soldiers slaughtered them in Kosovo and he wanted to prevent it – it must have been from some other part of the former Yugoslavia because there aren't quite so many piglets there. Simply put, there aren't any, so what can you do?

And finally, we have a huge number of serious criminal acts of destruction: the leveling of social property and the abuse of power in that regard, which Slobodan Milošević himself admitted. Therefore, if he is not tried here, he will never be tried anywhere. When he says, 'Why are you asking me where that money is?', referring to money from pensions and health insurance, he says 'There it is, in tanks and helicopters.' So, he made those decisions, he took that money, abused his power, invested that money in something that obviously isn't for the prosperity,

welfare, and cultural improvement of this or any other nation. So, will anyone put him on trial? No.

We have a huge number of serious criminal acts of destruction: the leveling of social property and the abuse of power in that regard, which Slobodan Milošević himself admitted. Therefore, if he is not tried here, he will never be tried anywhere.

Excerpts from the transcript of the discussion at the “Regional Consultation of Artists on the Legacy of the Past,” organized by HLC, Belgrade, December 16, 2006:

After the Second Balkan War, a myth was established that is still held to be true in Serbia today, that Kosovo is a centuries–old part of Serbia, more precisely its cradle. To this day, it remains a taboo in Serbia, and tampering with the taboo is liable to punishment. This applies to the Chinese myth about Tibet and has always applied to all colonies until their liberation.

After the Second Balkan War, a myth was established that is still held to be true in Serbia today, that Kosovo is a centuries–old part of Serbia, more precisely its cradle. To this day, it remains a taboo in Serbia, and tampering with the taboo is liable to punishment.

I think the question of responsibility is sensitive, and the attitude toward the national myth is crucial for understanding our Balkan *dance macabre*.

I find it easy to speak about it because I have had a firm and clear stance on these events in the Balkans from the very beginning. There were very few of us who thought this way, and we were isolated and harassed. I have never believed that the number of followers attests to the validity of an attitude or idea. The way I talk about national conflicts in the Balkans and relations among nations, I’m often asked if I’m of mixed descent. It probably seems natural to many people

for me to have an Albanian mother and a Serbian father, or something like that. So, I have been in a position, as I try not to lie, at least not more than necessary, to say that I'm a Serb and I know my ancestry 300 years back, which is quite a long time for these parts. However, I stress that my national affiliation is neither political nor is it a profession, and I think that anyone who makes politics or a profession out of their national affiliation does great harm and extends it to an area that nationality does not cover. Belonging to a nation does not make a person any more responsible for what other members of his nation have done because a person, as a human being, is responsible and should be sensitive to everything that people do.

As a human being, not as a Serb, I feel responsible for what happened in the Balkans and for which the Serbian political leadership is primarily responsible. When it comes to lower-level faults, personal or collective, then everyone probably contributed. But I feel equally responsible for what happened in Rwanda or what is happening today in Darfur, even though the perpetrators are not members of my race, my nation, or the faith from which I came. When it comes to this nation and the politics of this state, Leszek Kołakowski said something that seems appropriate and wise to me – that it is important to separate madmen from scoundrels. Those who turn their national affiliation into politics are mostly madmen. Those who make a profession out of it are mostly scoundrels.

On the subject of ethnic idiosyncrasy, something funny happened to me. In the midst of the war in Croatia, I met a very sympathetic cultural worker, a writer in fact, from Zagreb in New York. We talked about the ongoing war, of course. However, the man didn't want to talk to me in Croatian but insisted on English because it bothered him

As a human being, not as a Serb, I feel responsible for what happened in the Balkans and for which the Serbian political leadership is primarily responsible.

that we spoke the same language, and I was from Belgrade while he was from Zagreb. I told him I thought it was funny, but okay, we talked in English. We got along well, and the next day or the day after, we spoke in our own languages, whatever they were called. We didn't need a translator or a mediator.

A letter sent by Lazar Stojanović to Ivica Dačić under the title “An open letter to comrade Ivica Dačić, who, once again, would like to ban the unsuitable – Bans lead to the Eastern Bloc,” published in the newspaper *Danas*, Belgrade, February 27, 2008:

I’m writing to you regarding your statement advocating the banning of organizations that recognize Kosovo. I’m not an organization, but not only do I support the independence of Kosovo, but I have actively and openly worked towards it since 1972. During my time as a dissident, I witnessed the covert colonial heart

of this issue while serving sentences alongside Albanians serving draconian sentences for organizing resistance against the Serbian occupation of Kosovo, which lasted from 1912 to 17 February 2008.

I come from a place five kilometers from Orašac. I mention this because I know that, in chauvinistic circles, ‘blood and soil’ origins are taken very seriously. Therefore, I am even more ashamed because of the recent Stone Age attack by one of the ruling parties on the newspaper *Peščanik* in Aranđelovac and the nationalistic speech given by the Prime Minister of Serbia, who was imposed through political manoeuvring and coercion in Orašac, just a few days ago.

I support the independence of Kosovo, but I have actively and openly worked towards it since 1972.

The occupation in 1912 was readily and easily recognized by Europe, as it weakened and dismembered the defeated Ottoman Empire, and there was no independent state of Albania at that time; its borders were established only in 1913. Broz [Tito] planned to cede Kosovo to Albania in 1945 but later changed his mind in order to appease

the partisan but still nationalistic Serbia, through which he ruled Yugoslavia, much like the Austrian Hitler did with Germany, the Corsican Napoleon with France, and the Georgian Stalin with Russia. However, the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) will never admit this because its infamous 'memorandum' claims that Broz did exactly the opposite, that he worked expressly against the interests of Serbia. This European recognition of the occupation of Kosovo and Broz changing

Two failed colonizations in 1913 and 1919 prove that it is just a colony, belated and unsuccessful, naturally. Kosovo was the only colony in Europe ever.

his mind are the only foundation of legitimacy to which you and other colonialists could refer in asserting territorial claims over Kosovo and the right to govern its population.

Two failed colonizations in 1913 and 1919 prove that it is just a colony, belated and unsuccessful, naturally. Kosovo was the only colony in Europe ever. That makes it a special case in contemporary world politics. Europe has just corrected its mistake of 1912. Ask the Albanians about ninety–six years of colonial repression; they know more about it than you.

For the purposes of waging new Battles of Kosovo, the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU) and the Serbian Orthodox Church (SPC) have revived the imperial Kosovo myth, propagating it with the blessing of the state, through the main TV channels and the leading daily newspapers for over twelve years after the Eighth Session. Kosovo was liberated from colonial oppression in 1999, but this propaganda continues, and you are part of it.

In the current era of media and party pluralism of a sort, 'brainwashing' the public, turning it into a dull mass, does not absolve the individual. Anyone who once raised their hand for Slobodan Milošević is responsible today, politically and morally. I know that seventy percent of the population did that, but that is not my problem; it's theirs. Even the Germans were around seventy percent when they 'democratically' elected Hitler.

You, Mr. Dačić, did more than just raise your hand. You are a small but not insignificant part of that apparatus. And now, you want to ban someone. You are simply noxious, an unsound remnant of an apparatus for committing crimes that has yet to go to trial. The Law on Lustration was adopted, although, through the will of the current prime minister and his former Minister of Justice Stojković, who would be an ideal candidate for lustration, it has never been implemented. Don't count on that law not falling on your shoulders and on many like you when the apex of power shifts. It's better for you to stay quiet. It's not enough, but it's better than nothing.

Maybe you will be able to ban someone or something only when you happily pair up with Putin and Lukashenko, to whom you openly aspire. Since 1948, we have been liberated for decades from that death grip to which you seek to return us. Do you think this vast majority of voters, who lean towards Europe, will decide to turn to Asia and support your

Kosovo was liberated from colonial oppression in 1999, but this propaganda continues, and you are part of it.

Anyone who once raised their hand for Slobodan Milošević is responsible today, politically and morally. I know that seventy percent of the population did that, but that is not my problem; it's theirs. Even the Germans were around seventy percent when they 'democratically' elected Hitler.

political project involving the refeudalization of Serbia and its return to the Eastern Bloc?

If I have to accept the reality of the political influence of the big and evil nationalist parties in Serbia (I'm not talking about that of the prime minister; it's pocket-sized, just like yours), I don't have to respect the political wreck of your party whose only significance lies in the magnitude of the evil it has wrought against anyone it could, primarily during the wars it deliberately provoked and led as long as it had cannon fodder. There is not a single thing you have ever done that was beneficial to the people or the state, while the list of things you have done for your own benefit, at the expense of everyone else, is very long.

Excerpts from the interview “Kosovo has always been just a Serbian colony,” by Nenad Polimac, published in the newspaper Jutarnji list, Zagreb, March 1, 2008:

However, the current situation is not as conflict-ridden as it was in the early '90s. Croatian and Serbian flags are being burned in Zagreb and Belgrade, but here you are here with a very provocative film at the ZagrebDox Festival, and the Pula winner Živi i mrtvi ('The Living and the Dead') has just been shown – to very good reviews – at the Belgrade FEST...

I was practically the only cultural figure from Belgrade in Slovenia at the beginning of the war, and it was really tough, but everything returned to normal within a year and a half. Later, the war shifted, and now the most critical situation is in Kosovo, where tension is very high, and there is no chance of it calming down soon. I advocated for the independence of Kosovo as early as 1972, and I gained a complete awareness of it in prison, after talking to Albanian prisoners. There I realized that it is a colonial issue, that Kosovo is a piece of the seized Ottoman

I advocated for the independence of Kosovo as early as 1972, and I gained a complete awareness of it in prison, after talking to Albanian prisoners. There I realized that it is a colonial issue, that Kosovo is a piece of the seized Ottoman Empire, which was later unsuccessfully colonized twice by Serbia.

In Serbia, you still have politicians claiming that it's 'ours'! How can we claim that?!

With six percent of the population?! It's a colony, and power can only be maintained there through force.

Empire, which was later unsuccessfully colonized twice by Serbia. There is not much difference between Algeria and Kosovo. De Gaulle was very smart, realizing that it was better for France to give freedom to the Algerians, but then his fellow Frenchmen tried to kill him. In Serbia, you still have politicians claiming that it's 'ours'! How can we claim that?! With six percent of the population?! It's a colony, and power can only be maintained there through force.

How was it for you in Kosovo?

I was there with the UN peacekeepers. In Kosovo, you couldn't count on anything being safe. I even had my undercover name, Larry Stanton, matching my Serbian initials (that's why my film company is called *LaSt*

Productions). You never know who might take a shot at you when you start speaking Serbian. It wasn't a walk in the park; calling them peacekeeping forces is just a fancy way of saying conflict. I was constantly shadowing the special advisor to the UN Secretary-General, flying by helicopter all over the area several times a week. It was exciting, but as the Chinese wisely put it – may you never live in exciting times! I figured I was too old for that, and besides, the political process I was involved in had come to an end.

In Kosovo, you couldn't count on anything being safe. I even had my undercover name, Larry Stanton, matching my Serbian initials. You never know who might take a shot at you when you start speaking Serbian.

Excerpts from the interview “The State was Fully Behind the Scorpions,” by Semir Mujkić, published in the weekly magazine Start, Sarajevo, March 18, 2008:

Do you have any new information about war footage, are there more tapes out there, and what happened to them after the war?

Well, I don't have any from *our* wars. However, I hope there will be some. The crimes committed during the breakup of the former Yugoslavia, often politically motivated and unjustly attributed to entire nations and religious groups, will take a long time to fully unravel.

The crimes committed during the breakup of the former Yugoslavia, often politically motivated and unjustly attributed to entire nations and religious groups, will take a long time to fully unravel.

You once mentioned that you would make a film about Muslim and Croatian crimes if you had material. Have you come across such material? Has anyone offered it to you, and is there any particular incident you'd like to present through a documentary?

I don't have access to such materials, although I've heard they exist. I would gladly direct a film about any serious human rights violations, regardless of who the perpetrators and victims are. I believe that human rights transcend nationality and religion. I would like to

I would like to make a film about the expulsion of over 800,000 Albanians from Kosovo in 1999.

While statements are easy to find, there is very little video footage.

make a film about the expulsion of over 800,000 Albanians from Kosovo in 1999. While statements are easy to find, there is very little video footage. I welcomed displaced Albanians on several occasions on the Macedonian side of the border with Kosovo, at the main crossing in Donje Blace, and I have visited them at the Stenkovac camp. If not me, then someone should make a film about this. It's more important to me is that it's a good, truthful piece than who's directing it.

Your statement that Kosovo is only a colony has caused strong reactions in Serbia. You have been saying this since 1972. In your opinion, will Serbs ever come to terms with Kosovo being a lost cause, and how long is that going to take?

Yes, they will; there is no other way, but it won't happen quickly. Kosovo is a colony just like Chechnya and Tibet, but no state or international organization is willing to fully commit to liberating them because it is expensive and risky to engage in conflicts with China or Russia. Plus, these places aren't even in Europe; they're nowhere near the *civilized* world. Tibet has been the largest occupied territory on the planet since the days of Genghis Khan.

You are familiar with the situation in Kosovo, having spent some time working there. Is the Kosovo saga over, or are we gearing up for a sequel?

There's no going back on the changes, especially Kosovo's independence from Serbia. Everyone in Serbia knows it, no matter what they say about it. However, there is a long road to full international

independence for Kosovo and full political maturity for the new state. With some backing from Western democracies and other benevolent nations, they might accomplish the journey in a fairly short time. For sure, there will still be troubles over Kosovo, not so much in Kosovo itself but mostly in Serbia. These will be political troubles, a prolonged showdown with the ultra-nationalists. Fighting to keep even a symbolic piece of Kosovo in Serbia and obstructing any international integration of the new state is the ultra-nationalists' last stand against NATO and the EU. With Kosovo's independence, it became clear that Serbia is still resisting Euro-Atlantic integration. I hope they will face just punishment from the voters who will vote for Europe in the next elections, against the frenzied super-patriots.

Should Bosnia and Herzegovina recognize Kosovo, and how do you think Kosovo's independence will impact B-H?

Even though the threats from Banja Luka are toothless, they still portend potential local mayhem on the political landscape. So, it's probably smarter for B-H to recognize Kosovo's independence only once the majority of UN member states do so. I don't think that moment's too far off. I believe the commotion from Republika Srpska will cease with the waning of influence from Belgrade, to which the entity is sensitive, even though that it consistently causes the RS harm.

There's no going back on the changes, especially Kosovo's independence from Serbia. Everyone in Serbia knows it, no matter what they say about it.

Fighting to keep even a symbolic piece of Kosovo in Serbia and obstructing any international integration of the new state is the ultra-nationalists' last stand against NATO and the EU.

Excerpts from the article “Film Against Aggressive Patriotism,” by Tatjana Jovanović, published in the newspaper *Republika*, no. 426–427, Belgrade, April 1-30, 2008:

What is your stance on Kosovo?

The ‘diplomatic offensive’ to keep Kosovo in Serbia also involved a bellicose instrumentalization of the constitution. A provision was introduced stating that Kosovo is an inseparable part of the territory of Serbia. They might as well have claimed the Earth is a cube. On the global

stage, it’s a joke, utterly bizarre. Locally, though, it’s a serious menace to anyone who thinks there shouldn’t be any colonies in Europe, and that ninety-five years of occupation is way too long. This article of the constitution sets the stage for prosecuting anyone pushing for Kosovo’s independence, branding them as violators of the current constitution – a criminal offense if they ever need a pretext. I can’t see what else the drafters had in mind. We know whose proposal it was, and its use has already begun, through the call for respecting such a constitution

A provision was introduced stating that Kosovo is an inseparable part of the territory of Serbia. They might as well have claimed the Earth is a cube. On the global stage, it’s a joke, utterly bizarre.

by all those who support an agreement with the European Union. Only Milošević, chiefly through his insane wars - all of which, thankfully, he

lost – did greater damage to our neighbors and to Serbia. There's still this internal conflict he couldn't start but wanted to. Some on the political scene want to revive it and have the power to do so.

As an outsider, can you spot any evolution in Serbia's democracy? Particularly, in the conduct of local politicians and the public, assuming there is anything like that.

The whole 'happening of the people,' the 'Yogurt Revolution,' Žuta Greda (all part of the Anti-bureaucratic Revolution 1988/1989), and the wars, both murderous and suicidal, were a brutal circus orchestrated by a mob and armed groups spurred on by the state to kill and be killed. Evolution sometimes goes backwards. There's a story of a genetic mutation turning a family into quadrupeds, overturning hundreds of millennia of evolution. When someone suggests we start eating roots and declare war on the whole world, and if self-isolation is the apparent selfish goal of certain groups, if we eagerly plunge back into the arms of a once-mighty global power with a dubious reputation, from which we escaped by the skin of our teeth, it seems that evolution has gone into reverse. Besides, anyone who can is scrambling to distance themselves from such a project. In that sense, there are no guarantees that the dissolution process has come to an end with the separation of Kosovo. Not only individuals but also large groups and regions have every good reason to seek and claim the right to leave, and when they are prevented from doing so, to take that right for themselves.

Only Milošević, chiefly through his insane wars – all of which, thankfully, he lost – did greater damage to our neighbors and to Serbia.

Excerpts from the interview “The Passion of Plastic Jesus,” by Bojan Tončić and Milica Jovanović, published on the portal e–novine, Belgrade, March 2010:

Do you notice any intentions on the part of the international community not to press Serbia too much on these issues from the wars of the ‘90s?

There is also the question raised in public about whether any of those killed on the bridges in Serbia during the NATO intervention are victims of genocide – they are not, because they did not die because of their nationality. The person on the bridge was not killed because he was a Serb but because he was on the bridge.

I have a sense that the European community, primarily, but also America in the last three weeks, is trying to send a very clear signal that Serbia must constructively address some issues on co-operating with Kosovo, regardless of whether it recognizes it or not. Within the context of a closer unification of Europe, there have been some specific signals demanding a total change in behavior from Serbia. The first signal came from Spain, which does not recognize Kosovo’s independence – they said: ‘You must resolve civil issues in Kosovo’. Then, America said: ‘It is in our interest that issues affecting the normal life of the population be improved’. Then came Gianni de Michelis,

followed by Bernard Kouchner. I remember, as I worked for international institutions in Kosovo, how much apprehension was caused by the fact that, during Vojislav Koštunica's time, Belgrade did not want to receive Kouchner. Now he comes as the French Minister of Foreign Affairs with a very clear message. And then he goes to Kosovo, and all of this is broadcast on state television.

As for Srebrenica, there is currently a debate and discussion about the form the declaration in the Serbian Parliament will take. One approach is to adopt a resolution on all crimes, and the other is to say that here we have the crime of genocide, which is not the same thing, so, therefore, a separate resolution should be passed for that. There is also the question raised in public about whether any of those killed on the bridges in Serbia during the NATO intervention are victims

of genocide – they are not, because they did not die because of their nationality. It is a serious war crime, but not every war crime is genocide. Because the person on the bridge was not killed because he was a Serb but because he was on the bridge. In Bosnia, Croatia, and Kosovo, people were killed just because they belonged to a certain nation or religion.

They were killed, and Serbs were also killed, and it is understood that these are cases of genocide, which we will not solve by comparing numbers but by distinguishing genocide, intention, and the perpetrators of genocide. Do concerted political forces stand behind it or just deluded criminal individuals? And the key issue that Serbia cannot face is whether the state is behind such crimes. A puppet state like Republika

They were killed, and Serbs were also killed, and it is understood that these are cases of genocide, which we will not solve by comparing numbers but by distinguishing genocide, intention, and the perpetrators of genocide. Do concerted political forces stand behind it or just deluded criminal individuals? And the key issue that Serbia cannot face is whether the state is behind such crimes.

Srpska stood behind the crime of genocide. As for the State of Yugoslavia – it's not me passing judgement here – the Court found that it did nothing to prevent genocide. What the Court said should be enough for Serbia to adopt such a declaration.

We come to the parallel between Srebrenica and Kosovo.

Regular army units were routinely used to isolate and secure territory, to surround a village, and if necessary, carry out preparatory artillery bombardment – for the entry of others. Then paramilitaries enter, and the state washes its hands of it; they have a free hand. The state doesn't pursue them afterward. This is the case with the Scorpions and their actions in Kosovo.

The world won't undergo any significant change if Serbia adopts a resolution on Srebrenica, but it will profoundly mark Serbia's perspective on all levels: from education and culture to the economy, all the way to its integration into the European Union. That decision comes with a high political price.

When it comes to Kosovo, there are two ways of masking, and both have been used. The first, 'nothing happened there, about ten thousand people lost their lives, not that alarming for modern wars.' And that's true. However, if you consider the size of the population and the way these people lost their lives, including the massacres carried out from the very beginning and later regularly by both the police and military units (more often paramilitary than regular army units), we must take the use of these units

very seriously. To clarify a bit: I don't want to blame or absolve anyone for something for which some have already been tried in The Hague; units of conscripts are not suitable for committing crimes against civilians. They lack the heart for it. However, regular army units were routinely used to isolate and secure territory, to surround a village, and if

necessary, carry out preparatory artillery bombardment – for the entry of others. Then paramilitaries enter, and the state washes its hands of it; they have a free hand. The state doesn't pursue them afterward. This is the case with the Scorpions and their actions in Kosovo.

The darkest crimes involve taking lives, but it's not the prominent or large-scale of all those that took place in Kosovo. Here we have another matter: the expulsion of 850,000 people. This is a crime of genocide because the intent was genocidal. There was an intent to cleanse the territory of the Albanian population.

And was it implemented?

In Serbia, many still claim – and I find it hard to accept such a high dose of hypocrisy; I think it's a case of confronting facts again – that these people were fleeing from the bombs. I welcomed them because at that time, I worked for the OSCE as an expert on the media and Serbian media propaganda, primarily RTS. I had the opportunity to hear mainly from those who went to the Stenkovac camp. I heard how they were rounded up, how their documents were confiscated, what dangers they faced. If someone instructed them to lie and if it might have been the KLA... it's possible. However, it would probably have taken 200–300,000 instructors to tell us something about what happened to them. At the train station in Prishtina, they packed people into wagons and killed anyone who seemed suspicious to them. This probably led to the killing of the best and most humane politician in Kosovo, Fehmi Agani...

The darkest crimes involve taking lives, but it's not the prominent or large-scale of all those that took place in Kosovo. Here we have another matter: the expulsion of 850,000 people. This is a crime of genocide because the intent was genocidal. There was an intent to cleanse the territory of the Albanian population.

I heard how they were rounded up, how their documents were confiscated, what dangers they faced. If someone instructed them to lie and if it might have been the KLA... it's possible. However, it would probably have taken 200–300,000 instructors to tell us something about what happened to them. At the train station in Prishtina, they packed people into wagons and killed anyone who seemed suspicious to them.

bombing the television station, when a media outlet turns into an instrument of war faithfully following the pattern set by Goebbels – then it becomes a target of war. In wartime conditions, Petrohemija and a toilet paper factory, which produces toilet paper for the army during the war, are targets of war. A village is not. And I would like a military expert to come and assess how the Yugoslav forces chose targets in Kosovo and how the intervention forces did it.

In another instance, a prominent lawyer, Bajram Kelmendi, and his sons were killed. These are just two prominent examples that demonstrate the technique of execution that marked the forced deportation of these 850,000 people. One reason is revenge, 'you bomb us – we will expel them.' And in my opinion, the main reason was military. You can't keep so many people under occupation while someone is bombing you.

Two-thirds of all casualties in the intervention in Kosovo were Albanian. I sympathize with every family member of a victim who died as collateral damage in Serbia. But while I'm in Kosovo, where most of these victims are, I do not feel that they have any an issue with that bombing or that it's a crime – I'm not ready to discuss it. Every day I pass by the General Staff buildings, and I don't know when I last passed by something that someone targeted as a civilian target, intending to destroy it. When it comes to

Was there a chance to avoid it?

I would have to say something about Serbia's current policy toward Kosovo as a continuity of the policy of that time. In the full knowledge that intervention could occur but that it would 'work for us, not against us,' the agreement in Rambouillet was rejected. That agreement guaranteed that Kosovo would be autonomous within Serbia, that it had to have its own legal instruments, elections, and constitution, but that it was part of Serbia. That was flatly rejected. Then everything was rejected one after another, ending with the Ahtisaari plan, which proposed the independence of Kosovo, while guaranteeing a special status for the Serbian community and special protection for cultural and historical monuments, cemeteries, and settlements. Serbia rejected that plan and now argues for what it rejected in Rambouillet.

In recent years, you've been teaching in Kosovo, witnessing some rapid and dramatic changes in that society – changes that Serbia knows almost nothing about.

People still lead separate lives with parallel systems, much like before the intervention, but there's been a change that

Two-thirds of all casualties in the intervention in Kosovo were Albanian. I sympathize with every family member of a victim who died as collateral damage in Serbia. But while I'm in Kosovo, where most of these victims are, I do not feel that they have any an issue with that bombing or that it's a crime – I'm not ready to discuss it.

When it comes to bombing the television station, when a media outlet turns into an instrument of war faithfully following the pattern set by Goebbels – then it becomes a target of war.

I would like a military expert to come and assess how the Yugoslav forces chose targets in Kosovo and how the intervention forces did it.

can be compared to a natural disaster. The parallel system set up by Kosovo Albanians back in the '90s, a source of pride for them as part of their political and cultural growth, inevitably led to a drop in the quality of education. On one hand, it was due to the extremely rudimentary conditions in which it was happening, and on the other, educators were often

assembled ad hoc, among local Albanians of which some were trained professionals, but also there were people who simply volunteered for the job.

After the intervention and the arrival of the international administration in Kosovo, almost all Albanian intellectuals, who had for years been leaving Kosovo, returned. They had left not because of fear or pressure, but because their job opportunities had disappeared. During the years of the parallel system, all state jobs, from mail delivery to ministerial roles, were reserved for Serbs. Many of these Serbs were handed homes in Kosovo and received double salaries while effectively living in Serbia. Those conditions don't exist anymore, and there is no sentimentality about it. Working there just isn't as appealing now, and the Serbian government isn't paying for that anymore, with the exception of some professions, like doctors.

Ignorance about Kosovo seems to stem, it appears, from two sources – in Serbia, racist prejudices against Kosovo Albanians dominate, fueled by state public policies. On the other side, part of society goes through an experience as yet unknown, something which, in reckoning with the consequences of racism, the Americans called white guilt. There's a kind of burden of responsibility, a pre-existing sense of guilt, as mass graves of reburied Albanian civilians were discovered even in Batajnica...

Batajnica is the culmination of a process that has been ongoing for a hundred years. I don't know how long the process of coming to terms with it will last. Especially because the situation in Kosovo has changed dramatically in recent years, deepening the gap of misunderstanding. Through repression and a sort of segregation, Kosovo Albanians were kept in systemic ghettos, but after the intervention, the situation changed. People returned on a massive scale, especially when it came to educated individuals for whom a huge space, previously reserved almost exclusively for Serbs, suddenly opened up – some returned for patriotic reasons, and some because they could have a much higher public profile in Kosovo than in the countries they had gone to in the '90s. Now, Serbs are mostly rural residents, while Albanians dominate the intellectual scene.

Through repression and a sort of segregation, Kosovo Albanians were kept in systemic ghettos, but after the intervention, the situation changed.

Now, Serbs are mostly rural residents, while Albanians dominate the intellectual scene.

There's also talk of a generational shift that happened almost overnight in Kosovo. A few years ago, estimates in Prishtina suggested that almost seventy percent of the population is made up of people under 35, many of whom spent their formative years in exile in Western societies, where they also received their education. Is this change happening?

Yes, it is happening. Indeed, they've already had that generational boom. With changes in social norms and the scale of recognized values, births in Kosovo haven't increased but decreased. Since women go to university, and more people live in cities, families are planned in line with the mundane fact that it's expensive to raise a child in the city,

while it's not in the village. In the city, at least until the age of 18, children live at their parents' expense, while in the village, they start working at 7–8 years old, contributing to the household. Kosovar society is undergoing a very rapid transition to an urban–structured community at all levels, and its perspective is dictated by generations of the young and the middle-aged. This doesn't guarantee success in itself, but it's a huge advantage.

Excerpt from Lazar Stojanović's talk during the
"Regional Consultations with Veterans on the
Draft Statute of RECOM," Skopje, December 18,
2010:

All I will say is that, during NATO's intervention, I worked in Macedonia – which didn't officially take part in the war – as an OSCE media officer. It was a period when hundreds of thousands of Kosovo refugees sought shelter in Macedonia. Their displacement wasn't voluntary; it was part of a deportation operation to expel people from Kosovo. They ended up in various internment camps, with Stenkovac camp near the border being the most significant. I visited it almost every day. Now, whether you call them internment or refugee camps, they are the same to me; I prefer not to split hairs... This situation caused great tension and immense suffering, not just for those expelled, who were the primary victims, who were put in the camps, but also for society as a whole in surviving such a process, where nobody knew from one day to the next whether there would be conflict and unrest, a society where tensions had risen sharply. Even though there was no struggle playing out on the streets, a sort of internal conflict prevailed, and daily demonstrations near the old bridge hinted at potential escalation into something more constant and drastic. I bring this up because I want to remind you that even though Macedonia wasn't involved in the Kosovo war, it definitely felt the impact of war, at least as much as had Switzerland or Spain.

Excerpts from the article “Identity in a Sock,” by Dragan Jovićević, published in the newspaper NIN, Belgrade, April 28, 2011:

You worked in Kosovo, you taught there. How do you see the ‘Kosovo issue’? Is it a unique problem?

It’s like shooting ourselves in the foot. We allowed ourselves to be foolish enough to let Slobodan Milošević rally the Serbian nation by tossing ‘Kosovo fuel’ into the rusty gears of our political machine. That whole mindset spun out of that – Kosovo is ours, we must take it back, they’re oppressing and persecuting us there. And since then, we haven’t been able to shake it off, and it does us harm again and again. We’ve even reached a point where the other side looks at the problem more rationally than the politicians in Belgrade. It’s a positive thing that there’s talk about it and that there’s an effort at least to sort out the things that create problems for people and the everyday issues affecting people’s lives, not just political slogans about sovereignty, independence and the like. What’s coming out of Belgrade, especially from the foreign minister’s office, is pure fiction! It’s a massive, blatant lie told to our own people at their expense. Also, the lack of understanding about the historical context and the history of Serbia–Kosovo relations is a major stumbling block because people have long been told that ‘Kosovo has been part of Serbia since Tzar Dušan’s time,’ and some political parties have built their whole campaigns and platforms around it. Only after we understand that can we talk about who was expelled from Kosovo when, who settled there and when, who did what to whom, and how now

someone's trying to split it off from us by force. The story can't be told that way. You need to start from the first modern states in the Balkans, the birth of modern Serbia by breaking off from Turkey, and only then see how these social communities, ethnic groups, and cultures, which differ strongly in language, lifestyle, and values, operate in new circumstances. It's a gross distortion to say that there were once many more Serbs in Kosovo, and they were displaced. Whoever put in the Constitution the notion that Kosovo is an inseparable part of Serbia is the greatest defiler of our own people and our political standing in Europe. Getting that out of the Constitution now will be trickier than it was to put it in.

Whoever put in the Constitution the notion that Kosovo is an inseparable part of Serbia is the greatest defiler of our own people and our political standing in Europe. Getting that out of the Constitution now will be trickier than it was to put it in.

So, our system is built on a lie?

Yes, and it's a lie akin to systematic self-deception, a concept more familiar in psychiatry than in politics. A politician lying to the people is nothing new. But when the people willingly deceive themselves, something that's plain to see in our electorate, and the politician believes their own lies, then it becomes more a psychiatric problem than a political one. This self-deception can't last much longer. It's bound to come apart one day.

Excerpts from the interview “Srebrenica was a Ruthless Business Operation,” by Dejan Kožul, published on the portal *Žurnal*, Belgrade, May 15, 2011:

Does this mean that there is already some kind of indirect pressure from the EU to establish the Commission for Reconciliation?

The EU is not a religious organization or a marriage counseling center. They have no interest in encouraging the reconciliation process in the Western Balkans because they think it’s a good thing, but rather because the EU is very doubtful when it comes to possibly importing any kind of dispute. You can’t import the dispute between Republika Srpska and the Federation of B-H, or that between Serbia and Kosovo, and have it resolved there. There have been many compromises in the EU and there was much more adventurous behavior in the beginning, but today they are much more cautious. Some may attribute this caution to the political right, which, for the most part, is in power in the EU at the moment.

Is it possible that the opposite could happen, that there’s no support at all, because it threatens existing war myths and so-called national interests?

It’s a possibility, and given the risk of unfortunate coincidences, such as the timing of the generals’ verdict, we delayed our campaign by a week to avoid launching it on the same day as the verdict. If something like

that happens, something that would lead to a significant increase in political tensions or to a retreat to our own trenches, it would be a harmful and risky setback for the RECOM Initiative. Nevertheless, in the negotiations between Kosovo and Serbia, this could be one of the topics on which both sides could find common ground. It might serve as a motivating factor and one of the first instances on which they could agree.

It was done under pressure. Regardless, they obviously haven't submitted all the records because the so-called artillery logs that were requested for the trial of Generals Gotovina, Markač, and Čermak still pose a problem.

Some information was provided to the Tribunal, and this had a very unfortunate effect on proceedings at the International Court concerning Bosnia and Herzegovina's suit for genocide. Obtaining those records is crucial, as they undoubtedly contain decisions about what would happen, among other things, in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Kosovo...

How can we expect these records to be included in the report when there's already an agreement on protection? Currently, it's deemed not to be in the state's interest.

It is in the states' interest. Still waters run deep.

Excerpt from the article “Dissidents Are Not Good Politicians,” by Stanko Stamenković, published in the newspaper Pressmagazin, Belgrade, June 19, 2011:

After my release from prison in 1975, he inquired about the treatment of Albanian political prisoners. Yet, a few months ago, he was making dreadful statements about the Albanian people.

I don't know when Ćosić was a dissident, except that he objected when the party started criticizing him. To some, he talked about advocating for the rights of Serbs in Kosovo, while to others, he claimed to be against the repression of Albanians in Kosovo. Everything he says can be interpreted in three ways. After my release from prison in 1975, he inquired about the treatment of Albanian political prisoners. Yet, a few months ago, he was making dreadful statements about the Albanian people. For all that, he is an old man, and

I harbor a certain sentimentality towards him. Still, I feel betrayed. It's as if you invite a guest into your home and he steals your wallet.

Excerpts from the interview “Putin is an inspiration to Dačić,” by Branka Trivić, published on Radio Free Europe, Belgrade, October 9, 2012:

Now, it’s reliably understood that the European Commission report on Serbia will be negative. Who benefits from the philosophy that the new Serbian government no longer hides – that Serbia should not rush into the EU? We heard from Nikolić that that haste brought us to the edge of the abyss and that Serbia should set its own conditions too.

I believe, above all, it benefits a person who’s no longer part of the government, because he left it in the most strident manner, to urge the electorate to abandon Europe as the only option, and abandon the ‘there is no alternative to Europe’ policy. That person is Vojislav Koštunica. Since he isn’t entangled in the workings of this government, I think it would be difficult for him to extract significant benefits from this. Exploiting this situation is no easy feat. However, he has gained a certain kind of political and moral advantage.

Another entity which undeniably benefits is one of the strongest political forces in Serbia, the Serbian Orthodox Church. It seizes every opportunity to put its foot further into the doors of power and somehow insinuate itself into state decision-making on certain issues. This was openly encouraged by Nikolić, who said that when it comes to Kosovo, our decision as a people and as a state on the issue should also include the opinion of the church, a crucial factor here. In a very short time, the church announced that it is out of the question for us

to give up Kosovo. He got from them just the encouragement for the policy he heads. He secured his right flank. Hopefully, his supposed left will be secured by his socialist partner SPS.

Others who undoubtedly profit are, in part, the same people who have profited from the unresolved semi-militarized relations with Kosovo. They are wheeler-dealers and tycoons using the gray market and illegal procedures for their businesses, primarily fixed deals, which are very difficult to prevent because they are very powerful and succeed in involving the state. Sometimes it's only some of its components, and sometimes the entire state.

Despite Mr. Vučić's promises, as the deputy prime minister, that he's going to clean up corruption now, I think that in a situation where nobody has ever brought up corruption, it's unlikely that Mr. Vučić's crumb of conscience will have the interest or the power to open up such an issue. That's why I think these shady flows of money and our new rich individuals with a lack of transparency are the ones who truly benefit from it.

During the election campaign, he used his position as the Minister of Internal Affairs, to have dozens Albanians arrested simply to bolster his electoral image. They were held only until such time as the elections were over, and then they were released without much public attention.

Yet, in this power game, the government selectively invokes the Constitution when it comes to Kosovo, but disregards it when dealing with minority rights.

Yes, by disregarding the Constitution, it shows that the government can disregard it, and when it agrees with the Constitution, then it considers it to be in its interests. There are even uglier deeds by this same man, Dačić. During the election campaign, he used his position as the Minister of Internal Affairs, to have dozens Albanians arrested simply to bolster

his electoral image. In fact, they were covered by the Amnesty Law, which had been passed many years ago. However, he callously stated that the amnesty didn't apply to them because they were involved in a different category of criminal act not covered by that law. They were held only until such time as the elections were over, and then they were released without much public attention. Maybe each of them was given 500 or 1,000 dinars for every day they spent in prison. And so the matter was settled. They had no chance to put their case to the media.

Excerpt from the lecture “RECOM for the Future of Youth,” held on November 23, 2012, organized by the Youth Initiative for Human Rights and the Network of Human Rights Committees – CHRIS, Belgrade, November 29, 2012:

The right to know is not only about the transparency of political actions but is chiefly about the facts that can shed light on events being available. In fact, with the passing of time, reconciliation should come through facts and the truth.

In the name of the victims and in defense of their rights, we aim to establish a body that would be unique in being primarily based on the facts about all the victims of conflicts in the Western Balkans. Another vitally important right, which would be protected and promoted in this way, and of particular interest to the youth, who did not participate in the war and inherited various forms of prejudice and stigma, is the right to know. The right to know is not only about the transparency of political actions but is chiefly about the facts that can shed light on events being

available. In fact, with the passing of time, reconciliation should come through facts and the truth.

Excerpt from the interview “Dačić Should Give Us Some Explanation About the War,” by Dejan Kožul, published on the Novosti portal, Zagreb, March 4, 2013:

There’s a lively debate going on about the nature of the current government. Thanks to meetings with Kosovo’s Prime Minister Hashim Thaçi, Vesna Pešić went so far as to call Dačić a new Churchill or De Gaulle. On the other hand, some find it hard to overlook his and Vučić’s past. So, who’s got it right?

The opening of dialogue and the so-called normalization of relations are conditions for Serbia to receive a date to start EU negotiations, which has become the primary ambition of the new government, unlike before. This shift has sparked some rather peculiar remarks, such as Dačić saying, ‘I can talk to Thaçi because I fought against him’. I thought we had more skillful warriors back then, and that he was a spokesperson, but fine.

He may well have fought, but then he needs to give us some explanation about that war, rather than claiming that it makes him suitable to lead the negotiations. So, you’re not qualified if you didn’t fight, if you opposed that war from the very beginning, if you still maintain active and healthy ties with Kosovo’s society, even

Why would anyone engage in negotiations with Serbia on any matter? In those negotiations, what’s expected of Serbia is simply to recognize Kosovo as a state.

with the state.... Only Dačić is suitable, who, it would seem, will now negotiate from the position of the late Slobodan Milošević. It would be a minor issue if negotiations were taking place and a compromise was in sight. But the notion that there are any sort of negotiations going on here is akin to the idea of square circles. Why would anyone engage in negotiations with Serbia on any matter? In those negotiations, what's expected of Serbia is simply to recognize Kosovo as a state.

Excerpt from the show “Democratically Without Effort” – *Paths of Knowledge* on Radio–Television Serbia, Radio Belgrade 2, Belgrade, March 27, 2014:

I would like to see a proper and objective description of Dušan’s empire where someone explains that, firstly, in those years, nations did not exist, only emerging from the late 18th century onwards, and that the majority of the population in that empire did not speak Serbian but Greek and Albanian. You won’t find this in any school textbook; instead, ultrapatriotic–nationalistic historians will teach them that it’s a Serbian state, it’s a Serbian kingdom, it’s our people – it’s us.

Excerpts from the transcript of Lazar Stojanović's speech titled "The Fact Changes Value and Sign in Different Contexts," Tenth Forum for Transitional Justice in the Post-Yugoslav Countries, Belgrade, November 15–16, 2014:

The films we're looking at today explore the profound ways war reshapes lives, particularly those we tend to overlook. The central theme of this gathering rightly addresses the most dramatic aspect – the plight of victims who have lost their lives or suffered due to crimes committed against them – yet we sometimes fail to recognize that war impacts the lives of everyone involved, be they aggressors, victims, mere spectators, journalists, or those professionally concerned, often in unexpected and profound ways. Therefore, all the films we're going to see today address the question: how does war alter the course of people's lives? The first film is by the acclaimed director from Kosovo, Isa Qosja, entitled *Three Windows and a Hanging*. It tells the story of a woman raped by members of a Serbian paramilitary unit. In this film, she transforms from a victim into a miscreant, as the revelation of her ordeal challenges the norms and prejudices of the entire community.

The pivotal scene of this film is crafted almost entirely without visuals. The characters talk in the dark. Qosja could have taken any approach he wanted. He could have opted for a historical reconstruction in the manner of a History Channel production. He could have lit his actors fully so that you could follow the drama in their faces. Yet, he chose a different path. He allowed the greatest artist after God – that's each one of you – to freely imagine how that scene might look, presenting you

with that fact reduced to a form that's all but completely dry. It's a deft and effective directorial choice. We'll also be seeing an excerpt from a film about protected witnesses, indispensable figures without whom many facts would remain undiscovered. When they're dead, victims, who are the only people who can say anything about the crimes they witnessed, can no longer share their stories. If they are to speak, you must protect them. These figures often spark intense debate, splitting public opinion between those who see them as traitors and those who hail them as heroes, with scant attention paid to their personal narratives. Their lives undergo radical transformations, often to the extent that they have to change their identity, become other people, reborn on a different planet. They lead their lives in some faraway place, as if they had nothing to do with the place they came from.

We sometimes fail to recognize that war impacts the lives of everyone involved, be they aggressors, victims, mere spectators, journalists, or those professionally concerned, often in unexpected and profound ways.

Excerpt from the article “Film as the Voice of Victims – Using Facts about the Wars in the Former Yugoslavia for Film,” published in RECOM, by Lazar Stojanović, Belgrade, May 11, 2015:

Stories about the Balkan wars in the late twentieth century still linger, not just in local cultures and not just in the mainstream media. This suggests that memories of the events of the war haven't faded, even two decades on. The same holds true after seven or ten decades for the world wars. However, something – deliberate and on purpose – happened much earlier in researching our wars: a clear need arose to discuss war from many relevant perspectives, giving voice to all sides and all those who played a role in these conflicts. This is all the easier since there is no official winner, making it acceptable to speak without political judgments and ideological biases about the fates of individuals, communities, and societies, as well as about the perpetrators of crimes and their victims, especially those belonging to the most vulnerable categories. Even now, we rarely talk so freely about the Second World War. Here, we're talking about less than ten percent of journalistic and artistic endeavors that don't align with the daily political propaganda prevalent across the region, which accounts for over ninety percent of media production on war-related themes.

This possibility of such an approach shaped the structure and content of sessions dedicated to using facts about the wars from 1991 to 2001 in films produced throughout the region. Nevertheless, these sessions did not take into account the flood of television and film

productions spanning various genres – from fiction to studio interviews – that tackled war within a political framework. Some used it for propaganda, while others attempted comprehensive verbal analysis. We chose examples involving individuals whose lives changed dramatically because of the war, well aware that it changed the lives of us all. The selected films are based on generally accepted facts, some acknowledged by the courts but not widely known or often removed from the public eye. Considering the primary focus of the RECOM Initiative, the selected works highlight the perspective of the victims. The goal of these sessions was to examine and comment on the role of film as a tool for objectifying this perspective – a means of research exploring individual personalities and contexts in connection to this specific yet overlooked issue.

Isa Qosja's film, *Three Windows and a Hanging*, tells the story of an Albanian woman who was raped, turning her from a victim into a miscreant when she shared her experience with the media. Ivana Lalić, the creator of *Witnesses*, showed recordings of key witness testimony in trials related to violence against

civilians in Kosovo. The role of a protected witness profoundly alters the future life of that individual in the community, reshaping their understanding of the events they witnessed. Sometimes, this transformation leads to a complete change in the person's life, including their identity.

The role of a protected witness profoundly alters the future life of that individual in the community, reshaping their understanding of the events they witnessed. Sometimes, this transformation leads to a complete change in the person's life, including their identity.

Excerpts from the interview “NATO Has No Alternative,” by Sonja Ćirić, published in the weekly magazine *Vreme*, Belgrade, February 11, 2016:

The documentary *Scorpions*, which is about the crimes of the Serbian paramilitary unit during the 1990s wars, is said to have shown the public what the Scorpions did and how, especially through the archival footage of the murder of six Muslims near Trnovo in Bosnia. Later, this authentic film was seen across the world. Can *Scorpions* – *Memory Book* be seen as a case of film influencing public opinion?

While the tragedy in Trnovo is undoubtedly horrifying, and I don't want to minimize it in any way, when you listen to how the Scorpions killed children in Podujeva, it makes it easier to digest the footage of the shooting of six young people.

This is why, before that segment, I presented a conversation with the paramilitaries about their actions in Bosnia and Kosovo. While the tragedy in Trnovo is undoubtedly horrifying, and I don't want to minimize it in any way, when you listen to how the Scorpions killed children in Podujeva, it makes it easier to digest the footage of the shooting of six young people. So, when you list the names of both perpetrators and victims, as Nataša Kandić suggested for the purpose of commemoration, just as if you were reading a cast list in a film or theater, you create a spectacle for the audience to

witness. However, it's a spectacle that leaves the audience in shock. And then comes the question: what now? Should it finish there? What then? Should we applaud, as if it were a theatrical performance? No, you can't do that. So, you must allow the audience to leave the room with a semblance of normalcy. How? Put in a bogus happy ending: say that there was a trial, and that justice prevailed. I endeavored to transform a crime into a nuanced piece that speaks to human nature. It would be very easy to swap the roles of criminal and victim if the political situation were different. People more often find themselves slaves to the circumstances in which they live rather than being truly autonomous individuals.

When the wars started here, I came to work at Radio Brod, and I made films about things happening here. When the unrest started in Kosovo, I worked as a media officer for the OSCE Observer Mission led by William Walker. After NATO entered Kosovo, there was no longer much to do in media policy, so I went back to America. When UNMIK was established in Kosovo, I was invited to head the language service. I organized both Serbs and Albanians, had a Turkish translator, and we created a strong unit that worked well for years. At that time, this unit was considered one of the best in the Balkans.

By the way, after many years of working in Kosovo, I think of it as institutionally underdeveloped, grappling with significant issues of corruption, security, and unemployment. Nevertheless, it has a clear perspective and is rapidly developing.

After many years of working in Kosovo, I think of it as institutionally underdeveloped, grappling with significant issues of corruption, security, and unemployment. Nevertheless, it has a clear perspective and is rapidly developing.

You belong to a group of intellectuals who believe that Serbia has no right to Kosovo.

The NATO intervention in 1999 divided people into two camps, those who deemed the decision to intervene sensible, thinking both liberals and communists should support it, and the majority who considered the intervention unjust, believing it was against the Serbs and Serbia, while still asserting that Serbia had a right to Kosovo.

Let me be completely open about this. The NATO intervention in 1999 divided people into two camps, those who deemed the decision to intervene sensible, thinking both liberals and communists should support it, and the majority who considered the intervention unjust, believing it was against the Serbs and Serbia, while still asserting that Serbia had a right to Kosovo. In the former group, I can name a mere handful of individuals, including me, Sonja Biserko, Bora Ćosić, my brother Voja Stojanović, the late Srđa Popović, Nataša Kandić, Ivan Čolović, Svetlana Slapšak... There are certainly a few thousand, but still very few. On the other side were influential and respected cultural and public figures who were actively engaged on the Bosnian side during the Bosnian war. Af-

ter the bombing, they took a strongly patriotic and critical position. This is why they love us in Kosovo now, and the second group – not so much. That’s the reason we are seen in Belgrade as traitors. For the nationalists, this is no surprise; they’ve taken this stance before. But when civic liberals stop recognizing the values they championed until yesterday and start defending the state’s crimes simply because they are its subjects, it’s hard to digest.

Who are the people from the second group you mentioned? Those who signed the petition against the bombing in 1999, or your opponents in the debate published in Vreme in 2002, including Stojan Cerović, Branko Vučićević, Sonja Liht, Tanja Petovar, Frano Cetinić, and Stanko Cerović?

Not just them. The bombing threw many people's convictions into disarray. It's human nature for someone being bombed to hate the one doing the bombing. I believe in the primacy of values over spontaneous human reactions. Maybe I expect too much from people.

Kosovo is not a part of Serbia, as they claim, because it has always been part of Serbia, although it was part of Dušan's empire. It is not reliably known whether Serbian tribes were the majority inhabitants at that time, as we like to believe, because there was no ethnic segregation of villages; it was primarily based on the feudal lord to whom the village belonged. So, Kosovo is not something we can reliably call a natural and ethnic part of Serbia.

The myth of Kosovo developed when there was an exceptional opportunity for the newly-established Karađorđević monarchy to expand its territory into parts it hadn't had since the Middle Ages, which became easily accessible with the collapse of the Ottoman Empire. To achieve this, the people needed to be motivated in some way, given something that looked like a good reason for war. So, Kosovo was treated as the ancestral homeland since feudal times, which naturally belonged to Serbia.

So, the two Balkan wars were exclusively about territory and conquest. The Serbian population in Kosovo was then a pretty small minority, and while some Albanians resisted Serbian rule, calling them rebels and bandits, Serbia attempted to colonize it after the Balkan Wars and then after World War I. I mention this because, in political practice, Kosovo is forced into the status of a colony, despite its proximity to the territory of the homeland and there not being a formal colonial relationship. These two colonizations, which involved around fifty thousand people, war veterans and their families who were given land the state had taken from the rebels, represented the core of the Serbian population in Kosovo. The government relied on

Kosovo is not something we can reliably call a natural and ethnic part of Serbia.

this core. What our stance was on cultural rights, ethnic composition, education, and everything else in Kosovo is best described in Dimitrije Tucović's writings to which I have nothing to add.

Broz [Tito] treated Kosovo as something that should naturally belong to Albania, our wartime ally, and he believed it should go there. Partisans from Albania participated in Kosovo's liberation because they

were better accepted there than the partisans from Serbia. The father of Ljubiša Ristić, who led a partisan unit composed of Serbs and Albanians, told me, 'Yes, we were partisans, but we operated from Macedonia because until the liberation we couldn't even go into Kosovo'. In such circumstances, Kosovo did not reconcile itself to being part of Socialist Yugoslavia, which is why the Drenica uprising broke out immediately after the liberation. Van-

quished, they found themselves under the special surveillance of the Yugoslav State Security Service (UDB), which suppressed all forms of nationalism, including that of the Albanians. UDB was led by Aleksandar Ranković, not as a Serbian patriot, in the way that Serbian nationalists celebrated him in the spirit of the Kosovo myth, but as a good communist and security service head, ensuring peace in Kosovo for the needs of the new state.

The Kosovo myth was recycled once again when Slobodan Milošević had to secure the support of Serbian patriots. He would say, 'Kosovo is ours, the Albanians want to take it from us', and he gained support. He also declared, 'If

Broz [Tito] treated Kosovo as something that should naturally belong to Albania, our wartime ally, and he believed it should go there.

The intervention in Kosovo happened, and three-quarters of the victims died in Kosovo. In Serbia proper, attacks were carried out only at strategically important locations, with the aim of reducing Serbia's capacity to wage war in Kosovo.

I'm dealing with turmoil in my country, no one can intervene without crossing the borders of Serbia'.

However, as Kosovo witnessed spectacular human rights abuses, with 850,000 people expelled and 10,000 killed, NATO intervened in 1999. Interestingly, the people in charge of the cleansing of Metohija, the transfer of bodies, and their burial in Batajnica, now hold prominent positions again in the government, the parliament, the military, and the police. Since it was a blatant example of serious and criminal breaches of human rights, the few people advocating for international intervention stuck to that argument. The intervention in Kosovo happened, and three-quarters of the victims died in Kosovo. In Serbia proper, attacks were carried out only at strategically important locations, with the aim of reducing Serbia's capacity to wage war in Kosovo.

The forced expulsion of people from Kosovo and the killings occurred during the bombing, not before, as you claim. How do you explain the bombing of the television building?

The television building was targeted when it was declared a propaganda hub spreading war and was indeed organized for war purposes. The intervention was pre-announced, so if you wanted, you could evacuate. Three-quarters of the civilians who perished were Albanians in Kosovo, and I haven't heard anyone in Kosovo protesting about that. That's why I say: as soon as the Albanians protest against NATO's inadequate

Three-quarters of the civilians who perished were Albanians in Kosovo, and I haven't heard anyone in Kosovo protesting about that. That's why I say: as soon as the Albanians protest against NATO's inadequate intervention, then I'll be ready to listen to Serbia's complaints. Until then, you're not the first in line to talk about it because you're not the first victims.

intervention, then I'll be ready to listen to Serbia's complaints. Until then, you're not the first in line to talk about it because you're not the first victims. The Brussels agreements are on a slow track because, after 104 years of propaganda, few here have the courage to say, 'The decasyllabic verses¹ no longer apply; let's rely on historical facts'.

You supported the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia and now advocate for Serbia's recognition of Kosovo. The current government has signed the Brussels Agreement and is working on bringing Serbia closer to NATO. Do you think NATO membership is the solution for Serbia?

I'm not convinced that it's realistic because Serbia doesn't conduct its foreign policy in accordance with the EU, a significant obstacle to joining that alliance, and nobody in NATO has invited Serbia or wants to accept it. Serbia is a hostage to the growing conflict between Russia and the West, in which there's no room for neutrality, unless the state is economically and militarily independent and very powerful, which Serbia is not. The idea of Serbia happily collaborating with both sides in a Cold War scenario is pure fantasy, not scientific but decasyllabic. This is no longer the era of non-alignment when Yugoslavia was on the border of both military blocs, politically useful to both sides. Serbia is now only relevant in the context of maintaining peace in the Balkans, both for those who seek to strengthen that peace and those who want to undermine it. This makes Serbia a hostage in the conflict, a situation that doesn't add to its political value but rather deepens the economic and social crisis by portraying it as a country with an unclear perspective. There would be no lack of foreign investment if Serbia were genuinely on the path to European integration, rather than just parroting slogans.

The other option is too dark to describe; it leads to severe isolation. It's simply not an alternative. Membership in NATO, like colonizing

¹ Ten-syllable lines are associated with Serbian epics such as the Kosovo myth

the Moon, would be beneficial for Serbia, but it's neither quick nor easy to achieve, and most of the population would probably vote against it. It would be nice if we could discuss our choice of future without frustration. At the moment, it's not relevant but the fundamental question is whether Serbia can escape the deepening political crisis arising from its reluctance to confront the past, as opposed to adverse economic and social conditions. The first step should be determining responsibility for that crisis. The government blames its predecessor, when the Democratic Party ran the state. It's probable that the Democrats didn't do their best to improve the situation they inherited. Even so, what they inherited was a completely dismantled state where one foreign power had a privileged position, there was a looted and destroyed economy, a corrupted and pauperized society, an ultranationalist media serving an ethnocentric policy, and a broken middle class. Perhaps the Democrats didn't improve it enough, but they certainly didn't make it worse.

Paradoxically, those currently in power are the same ones who criminally destroyed that state under Milošević and now attribute it to someone else. Without addressing the issue of responsibility, Europe might admit us, but that doesn't mean we'll turn into Europeans. We'll stay what we are: a disgruntled remnant of a failed mini-empire, isolated and undesirable, imagining that our accession to the EU depends on others. That's the current situation; however, it might change tomorrow. Changes in our country are abrupt and hard to predict. It's not even worth contemplating NATO membership. While it would certainly be beneficial and there is no alternative, it's highly unlikely to happen in the near future. As for the distant future, in this shapeless political quagmire, it's not advisable for us to even think about it.

Excerpts from the article “In Batajnica, an unmarked Grave, unpunished criminals,” by Dušan Komarčević, published on Radio Free Europe, Belgrade, March 30, 2016:

Living in a state of willful blindness to its own distorted reflection has become a lasting condition for Serbian society over the past two decades. I attribute this to the symbiotic relationship of forgetfulness fostered by both the authorities and the public in Serbia. The stability of this regime heavily depends on sweeping inconvenient facts under the carpet – facts that could pose a threat to the regime and that the public don’t want to hear. For its part, the public, is morally and politically responsible for everything that has happened. Consequently, it perpetuates this responsibility by choosing to either keep the facts hidden or actively assisting in their concealment.

While the construction of a memorial may be on the horizon, I doubt that the judiciary will do its part adequately. Unfortunately, what I am quite convinced will not happen – and this is crucial – is that those responsible for clearing the ground, relocating the bodies, and concealing these facts will face justice, and be sentenced according to the law.

Excerpt from the interview “Vučić’s Language Poses a Threat” by Tamara Nikčević, published in the magazine *Nova ekonomija*, no. 37, Belgrade, January–February 2017, December 30, 2016:

Why did you leave the Political Council of the LDP (Liberal Democratic Party)?

I left because I opposed the relativization of the strategy of co-operation with Aleksandar Vučić’s government. When the view that it was worth negotiating, talking, and agreeing on anything with the Prime Minister of Serbia prevailed in the Political Council of the LDP, I amicably withdrew from that body. I support both their platform and their actions because the LDP has a particular spot on the political map of Serbia, the LDP has a unique position, one that’s not popular here, and is a factor in limiting the growth of the party. I’m primarily referring to the LDP’s position on the independence of Kosovo and the argument that our country needs security guarantees, which, in one way or another, Serbia could seek under the umbrella of NATO.

Excerpts from a video interview published on the portal *Faces of Resistance* by the NGO 'Documenta – Center for Confronting the Past,' Zagreb, April 2017:

I came across dozens, even hundreds of people, so-called 'people of the land,' who were persecuted after the war as a result of land acquisition, like those in the village where my grandmother lived (she's the central figure in my film *Plastic Jesus*). I also met people who were former Chetniks. I didn't have any contact with Ustashas; I was too young when I lived in Croatia, and later I spent more time in Serbia where I met more of these people. Every so often, someone, noticing my outspoken nature, would say, 'You know, as a young man, I was with Draža [Mihailović's Chetniks]'. I listened to their stories of repression. However, my real understanding of the widespread repression throughout Yugoslavia only came when I was sent to prison. There, I knew of several cases that were profoundly meaningful to me, which is why I regard my time in prison as a kind of additional university. It was during this period that I developed a close friendship, which proved invaluable to me, with Adem Demaçi. It was only in this way that I came to understand the longevity and seriousness of the issues faced by Albanians in Yugoslavia, prompting me to get involved in addressing these matters.

One of the most intriguing relationships I developed during that time was with the late Vojkan Lukić, the third-highest official in UDBA at the time. He served as the head of UDBA for Serbia, with Penezić coordinating political affairs, and Ranković occupying the top position. When Ranković was ousted, the entire hierarchy was removed.

Penezić was already dead by then. My interactions with Lukić provided me with an insider's perspective on how their operations unfolded. It was a rather unsophisticated and improvised structure, but ruthlessly repressive! Of course, to avoid giving the impression that these were the only significant friendships I cultivated during that period, I ought to say it was a relatively elite circle that included the late lawyer Subotić, Mihajlo Đurić, and a large number of Albanian political prisoners. These connections later proved very helpful when I became involved with Kosovo.

Visits with my closest relatives took place once a month, with each visit lasting 45 minutes. I got one package every two months. The prison system distinguished between ordinary prisons and those with strict measures. We referred to the strict ones as 'hard labor,' and political prisoners like me were housed there. Ordinary prisons, which afforded more privileges, were for other inmates. There was an opportunity to qualify for these privileges. When I had served more than half my sentence, they offered me privileges of this kind. However, I firmly believed that I hadn't gone to prison to gain special treatment or rank and I was not interested in such matters. You can't sell yourself for a couple of packs of cigarettes. There may have been bigger and better offers, I don't know; none were made to me. The intriguing thing is that, although there was a lot of physical abuse, beatings, prison riots, and various setups by the police, these didn't affect political prisoners. These incidents involved common criminals with whom the state, or the police, had disputes. And this is interesting: it was people from the diaspora or those who had been kidnapped or somehow captured in this territory – individuals associated with terrorism or activities against the state – who got this treatment. They were the people the Broz [Tito] regime would have assassinated abroad, but if they were captured alive, they weren't executed but put in prison and then mistreated. This didn't happen to us political prisoners. Even though we protested these obviously illegal practices, and we expressed and

showed our solidarity with these people in various ways, we were not subjected to the same treatment.

Politically, it's worth noting that we were a relatively small group – around thirty political prisoners, not counting the Bar group and the Albanians. I say this not because I think that they were any less qualified than us as political prisoners, but that sometimes these two groups had different interests. We debated whether we should push for separation and special treatment since we had no reason to be grouped with others. In some countries and in pre-war Yugoslavia, if you were responsible for certain crimes you would be separated – not if you were a thief or a murderer, but something else. So we came to a conclusion, and I was a supporter of the view that since there were so few of us, it would not be good to seek separation. We would struggle to protect our interests adequately, and we would not have the influence and authority we merited within the prison environment if we insisted on separation. That being so, particularly the late Pavluško, Miširović, and I had great authority among the prisoners because we wrote petitions and appeals for them, and engaged in arguments with the state on their behalf – without concealing what we were doing – and campaigned for access to books and against censorship, both for ourselves and for them. For instance, we fought for the Bible and the Quran to be allowed into the prison, something we never achieved. Yet, the prison authorities recognized and appreciated our efforts. Our protection was perfect; it came not from by the state but from the inmates themselves. However, to gain their support, we had to integrate with them; we couldn't demand that you, as a political prisoner, be treated as some kind of special creature who has nothing to do with common criminals. We had to show more understanding for them...

Katalogimi në botim – (CIP)
Biblioteka Kombëtare e Kosovës “Pjetër Bogdani”

32(497.11:496.51)(046)

Stojanović, Lazar

Sërbia tjetër 4 = The other serbia 4 = Druga Srbija 4 /

Lazar Stojanović ; [përgatiti] Shkëlzen Gashi. -

Prishtinë : Admovere, 2023. - 86, 79, 86 f. ; 21 cm.

Titulli dhe teksti paralel në gjuhën shqipe, serbe dhe angleze

1. Gashi, Shkëlzen

ISBN 978-9951-9012-9-1

Nga mënyra si flas për konfliktet kombëtare në Ballkan, shpesh më pyesin mos jam me prejardhje të përzier. Mbase shumëkujt i duket e natyrshme ta kem nënën shqiptare e babain sërb. Jam sërb dhe ia di vetes prejardhjen 300 vjet mbrapa. Por, përkatësia ime kombëtare nuk është as politikë as profesion. Kushdo që bën politikë a profesion prej kombësisë së vet, bën ligësi të madhe.

Često me pitaju da li sam mešovitoq porekla, s obzirom na način na koji govorim o nacionalnim sukobima na Balkanu. Verovatno se mnogima čini prirodno da mi je majka Albanka, a otac Srbin. Ja sam Srbin i znam svoje poreklo 300 godina unatrag. Moja nacionalna pripadnost nije ni politika ni profesija. Svako ko pravi od svoje nacionalne pripadnosti politiku ili profesiju, čini veliko zlo.

The way I talk about the national conflicts in the Balkans, I'm often asked if I'm of mixed descent. It probably seems natural to many people for me to have an Albanian mother and a Serbian father. I'm a Serb and I know my ancestry 300 years back. My national affiliation is neither political nor is it a profession. I think that anyone who politicises or makes a profession out of his nationality does great harm.

ISBN 978-9951-9012-9-1

9 789951 901291